

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ISSN 2305-9389

Літопис Волині

Всеукраїнський науковий часопис

Заснований у 2001 р.

Число 16

Луцьк
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки
2016

*Рекомендовано до друку вченою радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 6 від 24 грудня 2015 р.)*

Редакційна колегія

Коцан Ігор Ярославович, доктор біологічних наук, професор, ректор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (головний редактор);
Цьось Анатолій Васильович, доктор наук із фізичного виховання і спорту, професор, перший проректор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;
Яцишин Михайло Михайлович, доктор юридичних наук, професор, проректор із наукової роботи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;
Бондаренко Геннадій Васильович, кандидат історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (відповідальний секретар);
Аркушин Григорій Львович, доктор філологічних наук, професор;
Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;
Бортніков Валерій Іванович, доктор політичних наук, професор;
Гаврилюк Олександр Никифорович, кандидат історичних наук, доцент;
Гаврилюк Світлана Віталіївна, доктор історичних наук, професор;
Давидюк Віктор Феодосійович, доктор філологічних наук, професор;
Зузук Федір Васильович, доктор геологічних наук, професор;
Карліна Оксана Миколаївна, кандидат історичних наук, професор;
Кучерепа Микола Михайлович, кандидат історичних наук, професор;
Кучинко Михайло Михайлович, доктор історичних наук, професор;
Ленартович Олег Юрійович, доктор історичних наук, професор;
Мельник Володимир Миколайович, доктор технічних наук, професор;
Мірченко Микола Васильович, доктор філологічних наук, професор;
Моклиця Марія Василівна, доктор філологічних наук, професор;
Оляндер Луїза Костянтинівна, доктор філологічних наук, професор;
Удалов Віктор Лазарович, доктор філологічних наук, професор;
Федонюк Сергій Валентинович, кандидат географічних наук, доцент;
Шабала Ярослав Миколайович, доктор історичних наук, професор;
Шваб Анатолій Георгійович, кандидат історичних наук, доцент.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори.

Журнал є науковим фаховим виданням України, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора чи кандидата наук за напрямками «Історичні науки», «Філологічні науки» (див. додатки до постанови президії ВАК України від 22.12.2012 р. № 1-05/8 (філологічні науки), від 26.01.2011 р. № 1-05/1 (історичні науки)).

Редактор і коректор *В. С. Голюк*.

Верстання *Л. М. Козлюк*.

Формат 60×84¹/₈. 8,1 обл.-вид. арк., 8,37 ум. друк. арк. Наклад 100 пр. Зам. 3011. Свідоцтво про державну реєстрацію видане Міністерством юстиції України у 2009 році. Редакція, видавець і виготовлювач – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13). Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України ДК № 4513 від 28.03.2013 р.

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2016

© Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2016

ЗМІСТ

Історія Волині, волинезнавство

До 145-річчя від дня народження Лесі Українки

<i>Бондаренко Геннадій, Комзюк Віра</i> Леся Українка й родина Косачів у волинезнавстві	4
<i>Дмитренко Алла</i> Образ русалки у творчості Лесі Українки й світобаченні населення Волинського Полісся	6
<i>Євтушок Євгенія</i> Ушанування пам'яті Олени Пчілки Волинською державною обласною універсальною науковою бібліотекою імені Олени Пчілки	12
<i>Лащук Людмила, Бондарчук Ірина</i> Леся Українка – вічна боротьба за Україну	15
<i>Марчук Сергій</i> Духовно-освітні традиції в нарисі Лесі Українки «Волинські образки (Школа)»	20

До 150-річчя від дня народження Модеста Левицького

<i>Бондаренко Геннадій</i> Модест Левицький у публікаціях про його життя й діяльність	25
--	----

Культура й духовність

<i>Галан Ольга</i> Освітнянське середовище Луцького педучилища в післявоєнні роки	30
<i>Денисюк Василь</i> Розвиток готельно-ресторанної інфраструктури в Луцьку в 1914–1920 рр.	33
<i>Кравець Анатолій</i> Педагогічна діяльність Г. Остапенка й В. Герасимчука на ниві волинської освіти	38
<i>Петрович Валентина</i> Громадсько-політичне, релігійне, культурне життя поляків у місті Володимирі (XVI–XVIII ст.)	40
<i>Понагайба Алла</i> Краєзнавча діяльність Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки в контексті краєзнавчої освіти	45
<i>Садова Лариса</i> Специфіка жіночих іменувань у православних церковних документах Волині XIX ст.	48
<i>Фульмес Владислав</i> Єпископ Острозький Єрофей (Лобачевський) – випускник і викладач Волинської духовної семінарії	52
<i>Цап Микола, протоієрей</i> Духовно-просвітницька й пастирська діяльність протоієрея Григорія Римарчука (1889–1970)	59

Пам'яткознавство

<i>Дяченко Вікторія</i> Археологічна діяльність Олександра Цинкаловського та її вплив на сучасні дослідження праісторії Волині	69
<i>Шабала Ярослав, Півницький Микола</i> Сакральна архітектура в контексті історико-культурної спадщини Волині	74

Історія України

<i>Бундак Олена</i> Діяльність Всеросійського селянського союзу в Україні: регіональний аспект	80
---	----

<i>Дем'янюк Олександр</i>	Локалізація бойових дій 8-ї армії на території Волинської губернії під час наступальної операції Південно-Західного фронту влітку 1916 р.	84
<i>Каліщук Оксана</i>	Українські січові стрільці про Волинь часів Першої світової війни	89
<i>Трофімук-Кирилова Тетяна, Чибирак Світлана</i>	Сучасні вітчизняні історіографічні дослідження про рекрутську повинність населення Російської імперії у XVIII–XIX ст.	94
<i>Хитрик Дмитро</i>	Військово-мобілізаційні заходи на Камінь-Каширщині воюючих сторін у Першій світовій війні.....	99
<i>Шабала Богдан</i>	З'їзд європейських монархів у Луцьку та справа коронації Вітовта в 1429–1430 рр.	104
<i>Шинкар Сергій</i>	Подимний податок Овруцького повіту від 1634 р.: на що збирала гроші місцева шляхта?	107

Всесвітня історія

<i>Ключук Юлія</i>	Інститут Президентства в Республіці Польща й Україні: спільне, відмінне, особливе (1989–1997 рр.)	116
<i>Стрільчук Людмила</i>	Теоретичний конструкт історичної пам'яті: дефініції та сучасний зміст	121
<i>Шваб Леся</i>	Репресивні й міграційні практики щодо єврейських керівних еліт Центрально-Східної Європи: 1948–1953 рр.	126
Відомості про авторів		131

Історія Волині, волинезнавство

До 145-річчя від дня народження Лесі Українки

УДК 821.161.2.09:[930:908] (477.82)

Геннадій Бондаренко, Віра Комзюк

Леся Українка й родина Косачів у волинезнавстві

Ця стаття про важливість життя й діяльності Лесі Українки та родини Косачів на Волині. Схарактеризовано літературну, освітню, педагогічну діяльність родини на основі експозиції та фондів Літературно-меморіального музею Лесі Українки в Колодяжному. Наголошено на ролі спадщини родини Косачів у волинезнавстві, на нових виданнях, які поповнили скарбницю лесезнавства.

Ключові слова: Леся Українка, Косачі, музей, лесезнавство, волинезнавство.

Бондаренко Геннадий, Комзюк Вера. Леся Украинка и семья Косачей в волиневедении. Эта статья о важности жизни и деятельности Леси Украинки и семьи Косачей на Волини. Показано литературную, образовательную, педагогическую деятельность семьи на основе экспозиции и фондов Литературно-мемориального музея Леси Украинки в Колодяжном. Акцентируется внимание на роли наследия семьи Косачей в волиневедении и новых изданиях, которые пополнили кладовую лесезнавства.

Ключевые слова: Леся Украинка, Косачи, музей, лесеведение, волиневедение.

Bondarenko Gynadii, Comsuk Vira. Lesya Ukrainka and the Family Kosach in History of Volyn. This article is about the importance of the life and work of Lesya Ukrainka and of the family Kosach in Volyn. Lit literary, educational and pedagogical activities of the family on the basis of the exposition and the funds of the Literary-memorial Museum of Lesya Ukrainka in Kolodyazhne. The role of family heritage Kosachev in Volyn. Notes on new publications added to the coffers of lesesnavstvo.

Key words: Lesya Ukrainka, Kosachev, Museum, lesesnavstvo, history of Volyn.

Постановка наукової проблеми та її значення. Паломництво до святинь – важливий виховний момент у житті кожної людини й нації. В українців такими святинями є місця, пов'язані з іменами Тараса Шевченка (Черкащина) й Івана Франка (Львівщина). Варто назвати також Музей-садибу в с. Колодяжному Ковельського району, що на Волині. Учні, студенти, громадяни різного віку приходять вклонитися пам'яті геніальної дочки українського народу, а вчені, письменники, митці намагаються почерпнути творче натхнення від спадщини родини Косачів, де кожна постать батька, матері, дітей – це творча лабораторія виховання особистості. Життя і творчість цієї родини – важливий складник курсу волинезнавства, запровадженого в системі освіти Волинської області.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Багато років музей Лесі Українки зберігає спадщину цієї родини й популяризує її. Кілька разів змінювалася та поповнювалася експозиція, постійно фонд збагачується новими знахідками й експонатами. Відкрито філію музею одного твору Лесі Українки в урочищі Нечимному, де представлена історія драми-феєрії «Лісова пісня».

Одним із важливих подарунків став диск із записом голосу Лесі Українки, хоча й усього 40 секунд тривалості, який подарував народний депутат Микола Томенко.

Поряд із щоденною музейною роботою важливе місце займають заходи, які поступово охоплюють усе більше тих, хто не байдужий до своєї національної культурної спадщини. Це засвідчують постійні наукові ювілейні конференції в Колодяжному «Леся Українка та родина Косачів в контексті української культури», яких відбулося чотири [1], дві конференції присвячені Олені Пчілці [2], педагогічні читання за участю освітян Волинської області.

Велика за представництвом учасників була й конференція «Олена Пчілка, Леся Українка і родина Косачів в історії української та світової культури» (червень 2014 р.), доповіді й повідомлення якої вміщено в 51-му випуску «Минуле й сучасне Волині та Полісся» [3].

Саме співпраця з колодяженським музеєм надихнула відомого лесезнавця Григорія Аврахова видати монографію з науковим аналізом 12-титомника творів Лесі Українки [4]. Колодяжне займає важливе місце у творчості лесезнавця Алли Дибі, яка постійно бере участь у заходах музею. І тому не

випадково є чудова традиція спілкування, коли музей збирає друзів. Таку назву має зустріч тих, хто шанує музей у Колодяжному.

Працівники музею беруть постійно участь у регіональних, всеукраїнських, міжнародних конференціях із науковими доповідями й повідомленнями. У музейному просторі Волині постійно відбуваються різні виставки, педагогічні читання, конференції, що популяризують спадщину родини Косачів. Серед них цікавою й оригінальною була виставка «Леся Українка та Родина Косачів в екслібрісі» [5], каталог якої розкриває багатство цієї оригінальної мистецької тематики.

Продуктом творчої співпраці музейних працівників, краєзнавців, літературознавців стало трикнижжя до 135-річного ювілею Лесі Українки «...Ті вічні пісні, ті єдинії спадки...» зі збірником публікацій про творчу співпрацю Лесі Українки та Климента Квітки «Піснею народною натхненні», «Народні мелодії» з голосу Лесі Українки, записані К. Квіткою, а також «Колодяженські пісні з рукописного зошита в записках Лесі Українки та Ольги Косач» у факсимільному відтворенні [6].

165 років від дня народження Олени Пчілки – нова віха в переосмисленні цієї непересічної людини: матері, творчої людини, педагога, громадського діяча. Можна уявити собі масштабність її громадської й наукової діяльності як засновниці дитячої драматургії й етнографа – збирачки народної вишивки та член-кореспондента Академії педагогічних наук УРСР. Її зібрання народних вишивок та орнаментів як етнографа були видані двома альбомами і можуть сьогодні бути взірцем для створення національного вбрання. Один із них, упорядкований В. Комзюк і Н. Пушкар, складає 31 лист великого формату, де представлені вишивки, тканини, писанки [7]. Слід віддати належне музейним працівникам і науковцям Волині, які багато зробили для популяризації образу Олени Пчілки. Ушанування пам'яті й збереження творчої спадщини роди Косачів приваблює фахівців та нащадків до музею. Жодна нова серйозна публікація про родину Косачів – наукова, літературна чи журналістська – не може обійтися без документів і матеріалів закладу.

Звичайно, що є низка видань, які мають важливе значення для вивчення творчої й педагогічної спадщини Лесі Українки та Олени Пчілки, але настав час створити багатотомне енциклопедичне видання, де музейні матеріали з Колодяжного займуть чільне місце. Поруч із ними стоять твори, збірники документів і матеріалів В. Комзюк і Н. Пушкар [8], О. Рисака [9], С. Скоклюка [10] та інших не лише волинських науковців і краєзнавців, які сприятимуть підготовці такого видання. Варто згадати й багатотомну працю як наслідок роботи Міжнародної наукової конференції до 130-річчя від дня народження Лесі Українки, яка стала важливим кроком у вивченні життя та діяльності родини Косачів [11]. Н. Стащенко [12] стала упорядником подарункового комплексу й автором літературознавчої публікації «...Та в нас пісні її лишилися, В яких живе душа жива...», куди ввійшли твори Лесі Українки «На крилах пісень» та її переклад «Книги пісень» Г. Гейне.

У 2014–2015 рр. лесезнавство поповнилося новими виданнями про родину Косачів і Лесю Українку. Перевидано низку творів, зокрема «Лісову пісню» [13], про яку зібрали відгуки й рецензії різних часів В. Комзюк і Н. Пушкар [14]. В урочищі Нечимному влаштовано музей цього безсмертного твору. В. Комзюк, Л. Мерзвинська, Н. Пушкар підготували до видання поему Олени Пчілки «Козачка» [15], у якій ідеться про складну жіночу долю. Волинські сюжети із життя Лесі Українки у вигляді краєзнавчих нарисів також підготували В. Комзюк і Н. Пушкар [16]. Творча діяльність В. Комзюк і Н. Пушкар належно поцінувала Національна спілка краєзнавців України 2012 р. премією імені академіка Петра Тронька. 2015 р. вони виступили упорядниками книги «Олена Пчілка – дітям» [17], яка стала високохудожньою публікацією з віршами та ілюстраціями Лариси Іванової, із ретельно дібраними світлинами.

Цікаві нариси про членів родини Косачів представив член НСКУ Анатолій Семенюк [18].

На музейному святі в Колодяжному 2015 р. представлено сонату Шуберта, до якої доклала свого таланту Олена Пчілка [19] і яка звучала для учасників свята.

Не випадково в Колодяжному відбувалися семінари учителів і краєзнавців спільно з ученими Академії педагогічних наук України, на яких розглядали питання виховання дітей і використання народної педагогіки в родині Косачів.

Висновок. Волинезнавство й лесезнавство завжди поруч, і роль родини Косачів та Лесі Українки величезна в національному й патріотичному вихованні, інтелектуальному розвитку краю.

Джерела та література

1. Леся Українка та родина Косачів в контексті української культури : тези та матеріали – Луцьк : [б. в.] 1996. – 42 с. ; Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. 24–25 лют. 2001 р., с. Колодяжне : наук. зб. – Луцьк : Надтир'я, 2001. – 140 с., ілюстр. ; Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. 24–25 лют. 2006 р., с. Колодяжне : наук. зб. – Вип. 3. – Луцьк : Пульс, 2006. – 226 с., ілюстр.

2. Олена Пчілка і Волинь : матеріали наук.-практ. конф. 29–30 черв. 1999 р. : наук. зб. – Луцьк : [б. в.], 1999. – 111 с. ; Минуле й сучасне Волині та Полісся. Олена Пчілка і родина Косачів в історії інтелектуальної еліти України та Волині : матеріали XXXIII Всеукр. іст.-краєзн. конф., присвяч. 160-річчю від дня народження Олени Пчілки та 60-річчю з часу створення Колодяженського літературно-меморіального музею Лесі Українки : наук. зб. – Вип. 33. – Луцьк : Пульс, 2009. – 292 с., ілюстр.
3. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олена Пчілка, Леся Українка і родина Косачів в історії української та світової культури : наук. зб. – Вип. 51 : матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 165-річчю від дня народження Олени Пчілки та 65-річчю Колодяженського літературно-меморіального музею Лесі Українки, с. Колодяжне на Волині, 28–29 черв. 2014 р. Упоряд : А. Силюк, В. Комзюк. – Луцьк, 2014.
4. Аврахов Григорій. Леся Українка: проблеми текстології та історії друку (До дванадцятитомного видання творів, 1975–1979) : монографія / Г. Аврахов – Луцьк : Твердиня, 2007. – 228 с.
5. Леся Українка та родина Косачів в екслібрисі. Каталог виставки творчих робіт переможців та учасників Міжнародного конкурсу книжкових знаків, приуроченого 90-річчю пам'яті Лесі Українки та 55-річчю Колодяженського літературно меморіального музею Лесі Українки / уклад. П. Нестеренко, А. Силюк. – Колодяжне : [б. в.], 2003. – 80 с.
6. Ті вічні пісні, ...ті єдині спадки... (Леся Українка). – Луцьк : Вол. обл. друк., 2006 : у 3-х част. (До 135-річчя від дня народження Лесі Українки).
7. Український народний орнамент. Вишивки тканини, писанки. Зібрала Ольга Петрівна Косач-Драгоманова (Олена Пчілка). – Вип. VIII. Репринт. відтворення першого видання 1876 р. / упоряд. В. Комзюк, Н. Пушкар ; вступ. ст. Н. Сташенко. – Ковель : ТВО «Ковел. міська друк.», 2010. – 31 листоп.
8. Українка Леся. Мрії зламане крило : зб. творів, док. і спогадів / Леся Українка. – К. : Веселка 1993. – 222 с. : ілюстр. (уміщено листи й твори написані на Волині) ; Прижиттєві документи і матеріали Лесі Українки та родини Косачів : каталог-довідник. – Луцьк : [б. в.], 1996. – 48 с., ілюстр. ; Родина Косачів і волиняни: Спогади, перекази. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2002. – 64 с. ; Леся Українка. Волинські сюжети: Історико-краєзнавчі нариси / упоряд. Н. Ю. Пушкар, В. М. Комзюк. – Луцьк : Волин. старожитності, 2012. – 252 с.
9. Рисак О. Леся Українка і Агатангел Кримський / О. Рисак // Філол. студії. – Вип. 2. – Луцьк, 1997. – С. 21–27.
10. Скоклюк С. Нечімле : повість / С. Скоклюк. – Луцьк : Надстир'я, 1996. – 144 с. ; Скоклюк С. Олена Пчілка : Роман-есе / С. Скоклюк. – Луцьк : Надстир'я, 1999. – 252 с.
11. Леся Українка і сучасність (до 130-річчя від дня народження Лесі Українки) : зб. наук. пр. – Т. 1–5. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2003–2007.
12. Сташенко Н. «...Та в нас пісні її лишилися, В яких живе душа жива...» / Н. Сташенко. – Ковель : ТВО «Ковел. міська друк.», 2011. – 40 с.
13. Українка Леся. Лісова пісня. Драма-феєрія в 3-х діях. З портретом автора і додатками / Леся Українка – К. : Друк. В. П. Бондаренка та П. Ф. Гніздовського, 1914. – 88 с. (факсимільне видання Луцьк ; Ковель : Надстир'я, 2015. – 88 с.).
14. «Лісова пісня» Лесі Українки в рецензіях / упоряд. Н. Пушкар, І. Несторук, В. Комзюк. – Луцьк–Ковель : Надстир'я, 2015. – 120 с.
15. Пчілка Олена. Козачка Олена. Поема. Присвячується М. М. Лисенку / передм., підгот. до друку В. Комзюк, Л. Мерзвинська, Н. Пушкар / О. Пчілка. – Луцьк : Надстир'я, 2014. – 58 с. ; іл.
16. Леся Українка. Волинські сюжети. Історико-краєзнавчі нариси / упоряд. Н. Пушкар, В. Комзюк. – Луцьк : Волин. старожитності, 2013. – 252 с. ; ілюстр.
17. Олена Пчілка – дітям / упоряд. В. Комзюк і Н. Пушкар. – Львів : Априорі, 2015. – 76 с. ; іл.
18. Семенюк А. Косачі. Статті, нариси, поезія / А. Семенюк. – Луцьк : Надстир'я, 2014. – 184 с. ; іл.
19. Пчілка Олена. На спогад Шубертової серенади / О. Пчілка ; авт. тексту І. Щукіна, упоряд. А. Силюк. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 16 с.

УДК 398.4(477.82):821.161.2-1.09 Леся Українка

Алла Дмитренко

Образ русалки у творчості Лесі Українки й світобаченні населення Волинського Полісся

На основі польових матеріалів, зібраних у різних районах Волинської, Рівненської, Житомирської областей, висвітлено образ русалки в традиційному світобаченні поліщуків. Під час аналізу народних міфологічних вірувань з'ясовано категорії людей, які найчастіше стають русалками, їх зовнішній вигляд, місця найчастішого

прояву, характер зв'язків із людиною. Наголошено на тісному зв'язку русалки з культом предків. Простежено співвідношення основних типологічних рис русалки як персонажа нижчої міфології населення Волинського Полісся й образу русалки в драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня».

Ключові слова: Волинське Полісся, Західне Полісся, Леся Українка, «Лісова пісня», традиційно-побутова культура, традиційний світогляд, народна міфологія, нижча міфологія, русалка, Русальний тиждень, Зелена свята, культ предків.

Дмитренко Алла Образ русалки в творчестве Леси Украинки и мировоззрении населения Волинского Полесья. На основе полевых материалов, собранных в различных районах Волынской, Ровенской, Житомирской областей, характеризуется образ русалки в традиционном мировоззрении полешуков. При анализе народных мифологических верований выяснены категории людей, которые чаще всего становятся русалками, их внешний вид, места частого проявления, характер связей с человеком. Отмечается тесная связь русалки с культом предков. Прослеживается соотношение основных типологических черт русалки как персонажа низшей мифологии населения Волинского Полесья и образа русалки в драме-феерии Леси Украинки «Лесная песня».

Ключевые слова: Волинское Полесье, Западное Полесье, Леся Украинка, «Лесная песня», традиционно-бытовая культура, традиционное мировоззрение, народная мифология, низшая мифология, русалка, Русальная неделя, Троица, культ предков.

Dmytrenko Alla. The Mermaid Image in Lesia Ukrainka's Creativity and in the Volyn Polissia Worldview. On the basis of materials collected in various districts of Volyn, Rivne and Zhytomyr regions, the mermaid image in traditional worldview of inhabitant of Polissia is shown. People who most often become mermaids, as well as their appearance, places of frequent manifestation, nature of communications with the person are found out on the basis of the analysis of folk mythological beliefs. Close connection of the mermaid with the cult of forefathers is noted. The ratio of the main typological lines of a mermaid as a character of the lowest mythology of the population of the Volyn Polissia and image of the mermaid in Lesia Ukrainka's drama enchanting spectacle «The Forest Song» is traced.

Key words: Volyn Polissia, Western Polissia, Lesia Ukrainka, «The Forest Song», traditional and household culture, traditional outlook, national mythology, mermaid, Mermaid Week, Trinity, cult of forefathers.

Постановка наукової проблеми та її значення. Любов Лесі Українки до рідного народу та його культури надзвичайно глибока. Донька славетної Олени Пчілки, знаної не лише як письменниці, а й етнографа (вона була співробітником Етнографічної комісії ВУАН), не могла не зацікавитися народною культурою. Свідчення тому, що Леся Українка цікавилася не лише записуванням народної творчості Волині, а й етнографічними роботами, – її відомий лист до дядька Михайла Драгоманова, у якому йдеться про бажання ознайомитися з етнографічними методами та новинками етнографічної літератури [22].

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Міфологічний світ «Лісової пісні» цікавив не одного дослідника. Ці питання висвітлювали Т. Данилюк, Т. Борисюк, А. Богород та ін. [7, 8; 12; 24]. Сьогодні є два основні погляди на міфологію «Лісової пісні». Більшість пошуковців відзначає, що в основу міфології твору покладено фольклорні матеріали з Житомирського та Волинського Полісся, де в різні періоди проживала Леся Українка. Інші дослідники наголошують на значно ширшій джерельній базі «Лісової пісні» й відзначають досконале знання поетесою наукових розвідок українських, білоруських, польських фольклористів та етнографів [8, с. 33–39].

Другу групу складають публікації з проблем традиційного світогляду українців, автори яких звертали увагу на образ русалки в нижчій міфології українців [9; 10, с. 133–139]. Образ русалки у віруваннях волинських мешканців докладно проаналізував В. Давидюк [11, с. 98–109].

Джерельну базу дослідження склали польові матеріали (2005–2014 рр.), які автор зібрав у польських районах Волинської, Рівненської, Житомирської областей, у т. ч. й у селах колишньої Звягельщини (нині Новоград-Волинський, Ємільчинський райони) [1–6; 14–20].

Мета статті: на основі польових етнографічних матеріалів з'ясувати співвідношення образу русалки в «Лісовій пісні» Лесі Українки й традиційній нижчій міфології мешканців Волинського (Західного) Полісся.

Завдання розвідки: висвітлити народні погляди на образ русалки; проаналізувати їх зовнішній вигляд, найчастіші місця прояву, характер зв'язків із людиною; показати заборони, пов'язані з перебуванням русалок на землі, ставлення до них та обряди, пов'язані із Русальним тижнем; простежити відповідність народного образу русалки із зображенням у «Лісовій пісні» Лесі Українки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Перший аспект проблеми, на який варто звернути увагу – вірування полішуків у реальність русалок. Більшість респондентів старшого віку переконана, що колись русалки були і їх бачили: «От років, мабуть із

п'ятнадцять буде, як казали, що бачили» [3, од. зб. D2S2-Дм.]. Рідше русалок бачили самі інформатори: «Я колись тико бачила, ми на хуторі жили [...]. Я йшла [...] і бачу така сама русалочка так стрибала у всьому білому, підстрибувала по житови, да ото тико я, більше я не бачила русалок» [2, од. зб. D1S4-Дм.]. Частіше з русалками зустрічалися сестри, брати, батьки, дід, баба, родичі, сусіди респондентів: «Бо їх і ніхто не бачив, тих русалок [...]. От тільки одна жінка Михайлиха їх бачила, вже її живеї нема теї Михайлихи» [3, од. зб. D4S1-Дм.]; «Колись мій батько казав [...], що русавка вийшла і перейшла на дорогу» [2, од. зб. D3S1-Дм.]; «... моя сестра бачила русалки» [3, од. зб. D2S2-Бер.].

Інформатори переконані, що сьогодні русалки не показуються, тому що бачити їх можуть лише праведні (достойні, справедливі, чесні, спасенні, правдиві, шасливі): «А то колись були, може, спасенні люди, не були грішні, то бачили [...]. То священик людина вже бачила» [1, од. зб. D2S2-Дм.]; «То, кажуть, хто правдивий, той бачить» [4, од. зб. D4S3-Дм.]. Теперішні люди грішні (недостойні), тому русалки їм не показуються: «... а тепер ніхто не бачить. Тільки кажуть, що грішні люди теперка» [2, од. зб. D3S1-Дм.]. У с. Світязі (Шацького району (далі – Шцк.) вірили, що русалок бачать маленькі діти, адже до семи років вони безгрішні [5, од. зб. D3S4-Дм.].

Час перебування русалок на землі – Русальний тиждень: «В суботу приходять і в понеділок за тиждень одходять [...]. Тиждень тижднюють» [D2S1-Дмитр.]; «... русалки в понеділок приходять, в Росавницю [...]. В понеділок приходять і в понеділок уходять» [1, од. зб. D2S2-Дм.]. Дехто з респондентів за маркер бере стан природи – період, коли квітує жито: «Воно раніше говорили, що вже як ідеш ото ж по полям, а вже житечко квітує [...], уже русалки ходять по житі, по етому» [17, D2S4-Дм.].

Місцем прояву русалок найчастіше є поле, зокрема посіви жита: «Було жито, він ішов до сестри і він бачив тії русалки» [3, од. зб. D1S3-Бер.]. Рідше русалків зустрічали в лісі: «Брали ягоди у теї во дні, у теї Русални [...], а вони вже її [дівчину – А. Д.] под руку ведуть, теї русалки» [3, од. зб. D3S2-Дм.]; «То казали, вішло три дівки до їх. У лесі» [18, од. зб. D3S4-Дм.]. У с. Дроздині Рокитнівського району вважають, що русалки ходять по високих горах: «... ранче наші матері розказували, що ранче зайдеши на гору, то по гори, де гора висока, по гори вони ходять» [14, од. зб. 14-1-Дм.].

Хто стає русалкою? Варіантів відповідей на це запитання багато: 1) вони – померлі малі діти: «Малі дітки як помирають [...], ото то русалки вони зуться» [4, од. зб. D3S1-Дм.]; 2) Русалками стають лише померлі нехрещені діти: «... діти оті нехрещені, які повмирали, то тоже вони русалочки» [15, од. зб. D5S5-Дм.]; 3) Русалки – втоплені й закляті діти: «Колись були такі матьорі, цо топили дітей, і заклинали дітей мачухи – і ото такі діти вже вони більшиство русалками» [6, од. зб. D9S3-Дм.]; 4) Померлі молоді дівчата: «Ну, якби то кажуть, що покойніки. Таке во, молоді покойніки дивчатка» [17, од. зб. D6S5-Дм.]; 5) Молоді дівчата (або ж усі), що втопилися: «В нас казали, цо як утопилася, то піде в русалки» [17, од. зб. D12S5-Дм.]; 6) Дівчата (або всі), хто помер або втопився саме на Русальному тижні: «Ну, як хто на Русалному тижні помирає, кажуть, то он стає русалкою. Чи жінка, чи дитина, чи хто» [15, од. зб. D6S3-Дм.]; 7) Народжені на Русальному тижні «Ось, як родитса дитина, щоб на цей, на Русалний тиждень не родилася, бо дуже пагоно. Вона буде русалка [...]. Колись мама таке розказували» [18, од. зб. D8S4-Дм.]; 8) Русалками стають всі померлі родичі: «... наші померши родичі. Тико вони тиритворились всі на малі діти. От, хай якийсь старий, хай який, хто помер, то всі вони прийшли у малі діти – так нам пояснювали» [1, од. зб. D1S2-Дм.].

Якою зовнішню наділила русалок народна уява? 1) Найчастіше це дітки або ж молоді дівчата: «... то вона бачила, Катя, цілий табун таких дівчаток у білому. Більшинькі, меншенькі йшли вони, тії дівчатка» [4, од. зб. D4S3-Дм.]; «... русалки – такі дівчатка молоденькі» [3, од. зб. D2S2-Бур.];

2) Рідше русалки являються в образі жінок: «Жінка. Кажуть, що вона така во, убрана, убирається ця русалка. А де вона беретса, то Бог є знає» [18, од. зб. D3S1-Дм.];

3) Русалками можуть бути діти й дорослі, чоловіки й жінки, хлопці й дівчата – хто помирає, той і являється в образі русалки: «Люди ходили [...]. Ну, звичайні люди» [3, од. зб. D1S3-Бер.]; «Я так думаю, цо є і жінки, і хлопці [...]. Тож помирають і жінки й чоловіки, і хлопці, і діти, і всяко. І так вони може й появляються десь, хто їх знає» [1, од. зб. D2S1-Дм.];

4) Респонденти з прибузьких сіл (Грабова, Столенські Смоляри Шцк.) повідомляли, що русалки з'являються в образі конкретного покійного родича – матері, батька, дітей та ін.: «Да, колись в Русальницю вже моя мати померла. В мене так сильно зуб болів і я лягла, і так болить в мене зуб, а мені мати [...] пальця холодного-холодного притиснула до того зуба, потримала і пішла. Я її то не бачила, но от чую так, і зуб перестав боліти [...]. Вже моя мати тоді померла» [2, од. зб. D1S4-Дм.]; «Ну колись один чоловік казав [...], що як в Русальницю [...] вів конє на пашу і бачив, що дві дівчинки танцювали коло гороху, зрядка гороху там в меї баби, а то теї баби діти були» [2, од. зб. D1S2-Дм.]. У Рокитнівському районі поширені оповіді про те, як русалка-родичка допомагає бортикові [14, од. зб. 5-2-Дм.; 21, с. 112];

5) Лише в с. Серби Ємільчинського району записано оповідь про те, що русалки показалися жінці у вигляді собак: «*Да-да, в собаки. Вже вони на тим світі, то вони перекидаються. Таке міні було раз за мою житку*» [18, од. зб. D2S1-Дм.];

6) У с. Великому Обзирі Камінь-Каширського району (далі – К-К) вірять, що русалки мають крила й подібні до метеликів: «*... в житі піднялася вгору і пішла. Дивимось, а вона геть пішла, пішла вище [...]. Мабуть з крилами була, бо каже, бачили, що піднімалась із жита*» [3, од. зб. D2S2-Дм.]; «*В білих платтячках були і взаді тії, такі, як то метелики. Ну, то як метелики, тіки ззаду крильця були в їх. Я знаю, може вони з неба спустилися, хто їх знає скуда, де вони появилися*» [3, од. зб. D2S2-Бур.].

Як виглядають русалки?

1) Вони – з довгим розпущеним волоссям, що, на думку багатьох респондентів, – основна ознака русалок: «*... коси їх розпуцані [...], росавкі розпустілі коси, да й вони йдуть ете, вже в той день, в який вже Росавний*» [15, од. зб. D3S3-Дм.]. Колись розпущене волосся було лише в русалок. Незаміжні дівчата заплітали коси, а заміжні жінки ховали волосся під головні убори: «*... колісь, як розпуцані коси, то вже і була русалка. А тепер повно з розпуцаними*» [15, од. зб. D4S3-Дм.]. Є. Василевич із с. Шахи Дубровицького району, яка майже втратила волосся, боїться померти на Русальниці, бо русалки не приймуть її до себе й вона не матиме місця на тому світі: «*Кажу, коб я перебула Трійцу. Бо як на Русалівци умру, то мене не прімут, шо косей нема, в русалкі*» [15, од. зб. D11S2-Дм.];

2) Русалки – у віночках на голові й у білих сорочках: «*... вони йшли у віночках і в сорочках білих*» [3, од. зб. D2S1-Бер.]; «*Казали, шо русалка молода, у веночку*» [15, од. зб. D6S5-Дм.]; «*... в віночкови йде [...], в білих платячках*» [1, од. зб. D1S2-Дм.];

3) Русалки з'являються на землі в тому, в чому ходили в земному житті, або ж у чому їх похоронили: «*Як вона ходила – розова студниця з фальбанками, так, казали, і бачили її*» [2, од. зб. D1S2-Дм.]; «*Вдїта, вбрана то так, то кажуть, як вмиралі колісь молодії, то так їх вбиралі [...]. І вискочить така*» [3, од. зб. D3S2-Бер.].

Що роблять русалки?

1) Вони танцюють у житах: «*Просто дівчатка таке малесенькі і танцюють*» [3, од. зб. D3S1-Дм.];

2) Мовчать і моляться Богу: «*А вони не говорять нічо [...]. Вони і не підходять, і не говорять, і нічого. Богу моляться*» [3, од. зб. D2S2-Бер.];

3) Співають: «*Не мий ноги у ніжку, не сій муки у діжку, бо то великий гріх*». То вона даже ці слова запам'ятала» [3, од. зб. D2S1-Бер.];

4) Русалки ховаються від людей, не показуються їм, тобто прагнуть, щоб їх не впізнали: «*Ну, то вони тожє, як людей побачать, то скривалися. Шоб вони так виходили на лічно, то вони не виходили*» [3, од. зб. D3S2-Бер.];

5) Вони можуть залоскотати – і не тільки в полі, а навіть і вдома, якщо залишити дитину саму: «*... русалочки [...] тебе залоскотуть. Бо їм смішно і шоб ти сміялася*» [1, од. зб. D3S4-Дм.]; «*... може русалка залоскотати дитину як десь вона сама вдома*» [2, од. зб. D1S4-Дм.];

6) Русалки можуть кудись завести: «*... була дівчина та й вона пушила, не знаю – цав'ї рвати чи шо, на Русальному тижні [...]. Та й виїшла та дівчина [русалка – А. Д.] до її, та й її заволікла, заговвила, та й повела в друге село аж тим каналом. Ну, рибаки шукали її, то вже найшли в другому селі ту дівчину. Ага, русалка повела*» [6, од. зб. D9S3-Дм.];

7) Русалки нікому не шкодили, нікого не чіпали: «*Ні, вони не шкодили, тіко як то лякали. Такі русалки*» [3, од. зб. D3S2-Бер.]; «*Вони безвредні, вони нікого не чіпають, просто вони самі собі граються, купаються, вони житами можуть ходити. Ну чутно, шо голоса, говорат голоса, ідуть люди, но їх не видно*» [15, од. зб. D3S2-Дм.];

8) Русалки можуть «насунути мішок на очі або голову», й тоді дуже хочеться спати та ще й втратити зір до кінця Русальниці: «*Вже ото в понеділок, еслі заснеш [...], то мейка натягне русалка. А за тиждень уже, як после Трійци пройде, то треба заснуть, шоб мейка стягла. Русалка мейка стягне. То колісь розказували старей люде*» [20, од. зб. D2S4-Дм.].

У зв'язку з тим, що русалок бачили переважно на полях, забороняли сидіти або ж спати на межах, бо можуть «накинути мішка» або залоскотати: «*Ну, тож казали, і стари люде, і тепер говорять, уже той тиждень біля жета не можна лягати, бо можна уснути й русалки прейдуть і залоскотуть*» [D2S2 Вел. Обзир 2010]; «*Вона лягла – заснула. А то кажуть, шо то русалки накидають такий сон. І проснулась – очима нічого не бачить*» [3, од. зб. D2S1-Бер.].

В окремих селах на Русальниці не можна було працювати на городах, бо «русалки ходять», щоб їм «ноги сапками не порізати»: «*... не мона в градках нічого полоть. Бо це, кажуть, русалка,*

Русальний тиждень» [18, од. зб. D3S1-Дм.]. Подекуди вважали, що не можна починати нову роботу, а почату перед Русальницею, можна продовжувати: «*Це треба вже начать в п'ятницю, як ще нема русалки. То це вже накопять трошки, пудполоть трошки – то так було, колись [...]. Як начинене вже, то вже і сапаєш. А як не начинене, то колись не чепали. Треба напочать*» [20, од. зб. D6S2-Дм.].

Інші заборони пов'язані із суто жіночими роботами. Цього тижня не можна було шити. Вірили, що можна пришити русалку й вона буде цілий рік «путатись» за жінкою й «пікати»: «*В Русальницю не шили, бо русалку пришиєш і буде путатись тобі, буде пікати*» [2, од. зб. D1S4-Дм.]. Не вибілювали й полотна, вважаючи, що русалки порвуть його на шматочки: «*Ото я добре знаю, що Русальний тиждень, то мати полотно, каже, не буду відбілювати [...]. Посіче вона геть те полотно*» [6, од. зб. D11S1-Дм.].

Незважаючи на те, що місцем перебування русалок на землі є переважно посіви жита, заборони торкались і води. Цього Тижня не можна було купатись і навіть сидіти біля водойм, щоб русалка не втопила: «*... нельзя йти до води, бо мол, втопиться можна*» [15, од. зб. D5S2-Дм.]. Не можна й прати в озерах та річках, бо русалки «миють ноги» на кладках, щоб не «замочити русалку»: «*... колись на річку ходили прати, то не йшли, тиждень не стірали [...]. Бо на кладочках русалки ноги миють*» [17, од. зб. D6S5-Дм.]; «*Не мона й стірать, бо русалку замочиш*» [20, од. зб. D2S4-Дм.].

Що потрібно було робити русалкам?

1) Насамперед – пам'ятати (поминати) їх: «*Ну, то тії русалки треба споминати*» [3, од. зб. D2S2-Бур.];

2) У тих селах, де вірили, що русалки – померлі родичі, на Русальному тижні вивішували надворі одяг померлих і рушника – бо русалки прийдуть вмиватися й переодягатися: «*Вмиватися і одержу вішали [...]. Вони переодіваютьса*» [16, од. зб. D6S8-Дм.]; «*... треба, щоб до сходу сонця одержу висіла. Ето на Розигри то й я вішаю одержу своєї дочки, і зять у мене вмер [...]. і свого чоловіка. То я викідаю сорочку, майку, штани, [...] сподницю. На свий на плот*» [17, од. зб. D8S1-Дм.]. У селах, де вірили, що русалки – потопельники, одяг носили ще й до водойм: «*в кого є утопленік, то кидали. Я не знаю, чи то до річки носили, чи де вдома викідали*» [15, од. зб. D6S5-Дм.]. Показова розповідь про те, як померла одинока жінка прийшла в Русальний тиждень додому, їй ніхто не залишив одягу, і вона не змогла купатися: «*Наши ходили купатиса [...]. А я ні [...]. Бо в мене не було одержу*» [17, од. зб. D8S3-Дм.];

3) Ставили по полях і біля хати берізки та інші рослини – щоб «русалки гоїдалися», бо всі померлі родичі прийдуть до своїх домівок, на свої поля: «*А от берези посеред двору ставлять, так в куточку ставлять, щоб русалки гоїдалися на них [...]. І клени за образками висять [...], щоб гоїдалися русалки [...]. От і ми на городи, на картошку заїхали само ралити в суботу перед вечором і гілку берези, гілку клена на кожний город, на кожну свою сотку поставили. Бо так годиться [...], хазяйка прийде, от мати мого чоловіка, мо схоче там погойдатися*» [1, од. зб. D2S1-Дм.];

4) Упродовж усього Тижня залишали на столі їжу русалкам: «*Ме на нич [...], що самеї їмо, їм ставим: масло, молоко*» [1, од. зб. D1S2-Дм.]; «*... що наварім [...] борщу, кашу, поставимо на століку, хай воно ночує. Прийдут, може, росавкі, повечерают. То оставляють на столе*» [15, од. зб. D3S3-Дм.].

Фактично не зафіксовано способів захисту від русалок. У с. Великому Обзирі (К-К) пам'ятають, що старі жінки як оберег носили свячену тою [3, од. зб. D3S2-Бер.]. Хресне знамення, що є головним засобом захисту від «нечистої сили», безсиле перед русалкою, що, за твердженням В. Давидюка, виключає її з «нечистої сили» й зближує з культом предків [11, с. 106].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проаналізувавши образ русалки в народному світобаченні, можна порівняти його з образом русалки (русалок) у драмі-феєрії «Лісова пісня»:

1. Дійові особи «Лісової пісні» – Мавка, Русалка Польова, просто Русалка, або ж Русалка водяна, потерчата. Як свідчать польові матеріали, у різних регіонах Волинського Полісся вірили в існування просто русалок, не зафіксовано таких образів, як потерчата та Мавка: «*Мавок у нас нема. Це у Лесі України тільки. Ну, то ж мавки по лісі ходять, а русалки – польові*» [3, од. зб. D2S1-Бер.].

2. У Лесі України русалки (Мавка, потерчата) приходять на землю «напровесні», коли прокидається природа. Вони перебувають доти, поки «літечко сяє» й «житечко не полягло». За народними віруваннями, русалки перебувають на землі лише впродовж Русального тижня, який триває: 1) від Зеленої суботи до першого дня Петрівки (10 днів); 2) від другого дня Трійці до Петрівки (8 днів).

3. Згідно з віруваннями поліщуків, місцем найчастішого з'явлення русалок є життя поля. Поодинокі свідчення про зустріч із русалками в лісі. Коли приходять на свої подвір'я й городи, то «поселяються» в поставлених для них березах, лепесі тощо, на яких полюбляють «гойдатися». Леся Українка поселила русалок у воді, в лісі, на полі.

4. Русалки «Лісової пісні» – діти природи. Вони – сестри між собою. Водяник – батько Водяної Русалки, а Лісовик – дідусь Мавки й Водяної Русалки. Мешканці Волинського Полісся вірять, що

русалками стають покійники, які залишили «цей світ» за різних обставин, у них часто впізнають померлих батьків, сестер тощо – тут яскраво простежується належність русалок до культу предків.

5. Спільні риси між Лесиними й «народними» русалками знаходимо в їхній зовнішності: вони мають розпущене волосся й вінки або квіти на голові. У русалки польової – вінок волошковий і квіти у волосся, у водяної – один вінок зелений, а другий – перловий; Мавка – «пишно завітчана». Однак жодної схожості з народним образом не має вбрання русалок з «Лісової пісні». У народній уяві русалки найчастіше одягнуті в білу сорочку або ж мають ту ж одягу, що носили за життя. У Лесі України русалки одягнуті інакше. Польова має «зелену одягу»; водяна – серпанок, що спадає з-під вінків; Мавка – ясно-зелену одягу ранньої весни й чорну – пізньої осені.

6. Найпоширенішими заборонами на Русальному тижні були – не ходити в жита, бо русалка залоскоче, і не йти до води – русалка потопить. У «Лісовій пісні» русалка так не любить людей, що збирається їх усіх залоскотати («Залоскочу тих трутнів, як прийдуть»).

7. Стосовно захисту від русалок, то польові матеріали майже їх не фіксують. У Лесі ж України дядько Лев їх «осикою та терличем лякає». Використання осики зближує образ русалки із «заложними покійниками», зокрема «ходячими мерцями».

Зважаючи на це, не можна погодитись із дослідниками, які стверджують, що Леся Українка «від уявного (народного) образу Русалки та Мавки – не відійшла» [7]. Польові матеріали, зібрані в різних районах Волинського Полісся, дають підстави стверджувати, що образ русалок у Лесі України збірний – виписаний на основі доброго знання етнографічної літератури й народної культури поліщуків, серед яких вона проживала.

Подальшого вивчення потребують й інші аспекти народної культури, відображені в драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня».

Джерел та література

1. Архів Музею етнографії Волині і Полісся Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк (далі – Архів МЕВП СНУ), ф. Польова етнографічна практика (далі – ПЕП)-2008 (Любомльський і Шацький р-ни Волинської обл.).
2. Архів МЕВП СНУ, ф. ПЕП-2009 (Шацький р-н Волинської обл.).
3. Архів МЕВП СНУ, ф. ПЕП-2010 (Камінь-Каширський р-н Волинської обл.).
4. Архів МЕВП СНУ, ф. ПЕП-2011 (Ратнівський р-н Волинської обл.).
5. Архів МЕВП СНУ, ф. ПЕП-2013 (Шацький і Любомльський р-ни Волинської обл.).
6. Архів МЕВП СНУ, ф. ПЕП-2014 (Камінь-Каширський р-н Волинської обл.).
7. Богород А. Міфологічний світ «Лісової пісні»: [Електронний ресурс] / Анатолій Богород. – Режим доступу : <http://www.redkyb.ru/svarohs/sv-one/lispisna9.html>.
8. Борисюк Т. Фольклор і міфологія в «Лісовій пісні» Лесі Українки / Т. Борисюк // НТЕ. – 1991. – № 2. – С. 31–40.
9. Буйських Ю. Традиційні вірування українців у надприродні істоти: проблема наукових дефініцій / Ю. Буйських // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 24. – С. 75–81. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/eipe_2008_24_14.
10. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців / М. Гримич. – К. : АТ «Віпол», 2000.
11. Давидюк В. Українська міфологічна легенда / В. Давидюк. – Львів : Світ, 1992.
12. Данилюк Т. Резепції поліської та гуцульської демонології за «Лісовою піснею» Лесі Українки й «Тінями забутих предків» Михайла Коцюбинського / Т. Данилюк : Тези XXXVII Наук. конф. профес.-виклад. складу і студ. ін-ту. – Луцьк, 1991. – С. 88.
13. Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, м. Київ (далі – ДНЦЗКСТК), ф. Лугини-2005 (Лугинський, Коростенський і Овруцький р-ни Житомирської обл.).
14. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006 (Рокитнівський р-н Рівненської обл.).
15. ДНЦЗКСТК, ф. Сарни-2008 (Сарненський і Дубровицький р-ни Рівненської обл.).
16. ДНЦЗКСТК, ф. Володимирець-2009 (Володимирецький р-н Рівненської обл.).
17. ДНЦЗКСТК, ф. Зарічне-2010 (Зарічненський р-н Рівненської обл.).
18. ДНЦЗКСТК, ф. Ємільчине-2011 (Ємільчинський і Новоград-Волинський р-ни Житомирської обл.).
19. ДНЦЗКСТК, ф. Камінь-Каширський-2012 (Камінь-Каширський і Ратнівський р-ни Волинської обл.).
20. ДНЦЗКСТК, ф. Березне-2013 (Березнівський, Костопільський і Сарненський р-ни Рівненської обл.).
21. Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки : Лист «До М. П. Драгоманова», 1890, 6/ХІІ, Луцьк : [Електронний ресурс] / Леся Українка. – Режим доступу : <http://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1890/18901218.html>.
22. Пархоменко Т. Використання продуктів бджільництва в поминальних обрядах Зелених свят / Т. Пархоменко // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. – Вип. IV. – Рівне : Перспектива, 2003. – С. 112–118.

23. Українка Леся. Лісова пісня // Українка Леся. Драматичні твори. – К. : Веселка, 1982. – С. 171–262.
24. Хищенко Т. І. Міфологічний колорит драми-феєрії «Лісова пісня» Лесі Українки : [Електронний ресурс] / Т. І. Хищенко. – Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/konfer41/237.pdf>.

УДК 821.161.2.09:027(477.82)

Євгенія Євтушок

Ушанування пам'яті Олени Пчілки Волинською державною обласною універсальною науковою бібліотекою імені Олени Пчілки

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Найвпливовішою особою в Косачів була Олена Пчілка – людина чітко визначеної позиції, вихователька талантів і громадян, берегиня домашнього вогнища. Вона виховала своїх шестеро дітей на аристократів духу й серед них – геніальну Лесю Українку, зробила все для того, щоб її діти вирости гідними громадянами своєї країни. Де б не проживала Олена Пчілка, скрізь вона вносила живий струмінь. Зокрема, діячка створила осередок літературного й театрального руху на Волині; організувала першу українську бібліотеку; поставила декілька спектаклів у Луцьку, а її дім у Колодяжному став своєрідними волинськими Афінами: тут збирався цвіт української інтелігенції. Упродовж життя залишалася Волинь у серці Ольги Петрівни найріднішим куточком. Цей край захопив полтавчанку і красою природи, і вдачею людей, їх мовою. Волинян вона називала «коханим людом».

Відповідно до Постанови Ради Міністрів Української РСР від 27 лютого 1991 року № 47 Волинській обласній універсальній науковій бібліотеці присвоєно ім'я письменниці, ученої, етнографа, фольклориста Олени Пчілки (Ольги Петрівни Косач). Цим урядовим документом підбито підсумок багатого на події етапу розвитку бібліотеки та визначено шлях її подальшого розвитку як просвітницького центру. Тому перед головною бібліотекою Волині стоять важливі завдання: ушанування пам'яті, популяризація життєвого та творчого доробку родини Косачів. Цю роботу заклад проводить упродовж багатьох років.

Головною подією 1999 року в діяльності Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки стало відзначення 150-річчя від дня народження видатної поетеси, етнографа, громадської діячки Олени Пчілки, у рамках якого проведено низку заходів наукового, літературно-мистецького характеру, що привернули інтерес громадськості Волині та України. Зокрема, у співпраці з обласною організацією Національної спілки письменників України, Волинським краєзнавчим музеєм, Колодяженським літературно-меморіальним музеєм Лесі Українки, Волинським обласним товариством краєзнавців проведено науково-практичну конференцію й видано науковий збірник, приурочені й цій даті. Подією стало проведення літературно-мистецького вечора «Із мого серця знову пісня полилась», який був органічною складовою частиною урочистостей 29–30 червня з нагоди 150-ї річниці від дня народження Олени Пчілки. Учасниками вечора були гості Волині: Євген Сверстюк – лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка, доктор філософських наук, голова Українського ПЕН-клубу, Ярема Гоян – директор видавництва «Веселка», поетеси зі Львова Євгенія Лещук, Галина Гордасевич, київські науковці Григорій Аврахов, Алла Диба, Лариса Мірошниченко, Григорій Чернихівський (Кременець), Анатолій Сваричевський (Хмельницький), Роман Горак (Львів) та ін. Під час літературного вечора в театрі ляльок в образі Олени Пчілки перед глядачами постала заслужена артистка України Людмила Дяченко. Тема вшанування видатної письменниці продовжена 4 жовтня – у день 69-х роковин смерті Олени Пчілки, коли відбулося відкриття куточка славетної землячки в бібліотеці, де зібрано матеріали, присвячені її життєвому й творчому шляху. Саме тоді започатковано щорічне відзначення її пам'яті в червні та жовтні. До формування експозиції доклала зусиль науковий працівник Волинського краєзнавчого музею, ветеран музейної справи, багатолітня дослідниця життєвого і творчого шляху Олени Пчілки Тетяна Андрєєва. Куточок Олени Пчілки – духовний осередок закладу, місцем, від якого розпочинаються екскурсії по бібліотеці для гостей міста.

У центрі куточок прикрашає подарований бібліотеці народним майстром Юрієм Савкою вишиваний портрет Олени Пчілки. Під ним напис: «Олена Пчілка (Ольга Петрівна Драгоманова-Косач)

(1849–1930). Українська письменниця, етнограф, фольклорист, перекладач, публіцист, редактор, видавець, громадський діяч, член-кореспондент Української академії наук з 1924 року, сестра М. П. Драгоманова, мати Лесі Українки». У вітринах куточка можна ознайомитися із сімейними світлинами родини Косачів, у т. ч. світлинами дітей: Михайла, Лариси, Ольги, Оксани, Миколи, Ізидори. Чільне місце займає фото М. П. Драгоманова, про якого Олена Пчілка писала: «... він так багато зробив і для мене особисто: коли б не він, все життя моє минуло б зовсім по-іншому, зійшло б на інший шлях». На виставці представлено фотознімки місць, де проживала або перебувала родина Косачів: міста Гадяча, де народилася Олена Пчілка й минули її дитячі роки, Новограда-Волинського, де прожила понад десять років після одруження з П. А. Косачем і де народилася Леся Українка; копія запису в метричній книзі Новоград-Волинської Соборної Преображенської церкви; будинок у Луцьку, у якому в 1890–1891 рр. проживала родина Косачів, «сірий» будинок у с. Колодяжному. Експонати ознайомлюють зі спогадами про дитинство й родовід Лесі Українки, Олену Пчілку та інших членів їхньої родини – Петра Одарченка, Ізидори Косач-Борисової, Тамари Скрипки, листи Івана Франка. Експозиція ознайомлює з творами письменниці, надрукованими за її життя, серед яких – збірка «Українським дітям» (переклад віршів Олени Пчілки), видана в Києві 1882 року, твори, розміщені в збірниках, альманахах, журналах. У вітрині – світлинні Михайла Драгоманова, Миколи Лисенка, Михайла Старицького, про яких Олена Пчілка писала: «Перший – це мій рідний брат, а другий та третій – мої друзі й товариші. Всі троє були люди одного часу, одного напрямку, одного громадського кола зі мною».

Серед матеріалів, представлених у куточку, привертають увагу книги для дітей «Золоті дні золотого дитячого віку...» «Сосонка», «Весняні квіти», «Твори Лесі Українки», видані 1918 року у видавництві «Друкар» (м. Київ), літературний альманах «Нова рада» 1908 року видання, присвячений пам'яті Михайла Старицького, одним із редакторів якого була Олена Пчілка. В альманасі опубліковано твори Лесі Українки: драматична поема «Вавилонський полон», поезія «Нюбея», драма «Блакитна троянда» й Олени Пчілки «Артишоки».

У родині Косачів цінували й збирали перлини українського фольклору та етнографії. В одній із вітрин представлений альбом «Українські узори», який підготувала й видала Олена Пчілка, «Український народний орнамент: Вишивки, тканини, писанки», зібрані та систематизовані Оленою Пчілкою (репринтне відтворення першого видання 1876 року), «Українські народні узори», зібрані Ольгою Косач-Кривинюк.

1991 року з ініціативи видавництва «Веселка» засновано літературну премію імені Олени Пчілки. Премією нагороджують авторів, художників, меценатів за книжки, які побачили світ у видавництві «Веселка». На нагороду можуть претендувати українські книжки для дітей, які сприяють національному відродженню та вихованню в дітей любові до України й лише ті видання, що вийшли впродовж попереднього календарного року й не були відзначені іншими літературними преміями. Видання на здобуття літературної премії імені Олени Пчілки висувають творчі спілки й товариства, педагогічні колективи, громадські організації, бібліотеки, редакції газет і журналів, творчі об'єднання видавництва «Веселка». У різні роки лауреатами премії Олени Пчілки ставали письменники Євген Сверстюк, Михайло Слабошпицький, Дмитро Білоус, Богдан Чайковський, художниця Вікторія Ковальчук та ін. На стендах представлено книги: Михайло Слабошпицький «Норвезький кіт у намисті», Антоніна Листопад «Біла молитва братика», «Україна, нене моя!», Ніна Куфко «Заяча крамничка», Микола Литвин «Струни золоті» та інші, удостоєні цієї премії.

Своєрідними етапами в пізнанні багатогранного життя родини Косачів є конференції. Чільне місце серед експонатів виставки займають збірники матеріалів конференцій, присвячених життю та діяльності Олени Пчілки, Лесі Українки та родини Косачів, а саме: науково-практичної конференції «Олена Пчілка і Волинь» (1999), «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток бібліотечної справи в краї» (2005), «Олена Пчілка і родина Косачів в історії інтелектуальної еліти України та Волині» (2009), «Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури» (2006, 2011), «Олена Пчілка, Леся Українка і родина Косачів в історії української та світової культури» (2014), «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Бібліотеки – осередки культури, освіти, науки: шлях довжиною у 75 років» (2015).

Колектив бібліотеки – хранитель пам'яті про берегиню роду Косачів. Уже стало доброю традицією у Волинській ДОУНБ імені Олени Пчілки вшановувати пам'ять відомої української письменниці та громадської діячки Олени Пчілки в дні її народження та смерті. На літературні години запрошували членів Національної спілки письменників України Н. Горик, В. Гей, Н. Граніч, Н. Гуменюк, П. Мах, Й. Струцюк, В. Штинько, І. Чернецький, директор Колодяженського літературно-меморіального музею Лесі Українки В. Комзюк, фольклорист, дослідник діяльності родини Косачів

О. Ошуркевич, голова Рівненського обласного товариства краєзнавців І. Пашук. Кожен із заходів висвітлював різні аспекти життєвого та творчого доробку родини Косачів. Надовго запам'яталися присутнім: «Не зміряти повік нам живий любові дар», «Вітрила її долі», «Героям-борцям у кінці історія з лаврів сплітає вінці», «Волинь незабутня» Олени Пчілки, «З братами словом поділюсь», «Перша українська поетеса», «Назвалась Пчілкою й трудилась, мов бджола», «Олена Пчілка: барви особистості та феномен духу», «Діти – се наш дорогий скарб, се – наша надія, се – молода Україна», «В дітей мені хотілося перелити свою душу...», «Колодяжне в житті Олени Пчілки», «Героям-борцям у кінці історія з лаврів сплітає вінці», «Жінка з роду Косачів» (до 125-річчя від дня народження Ольги Косач-Кривинюк). Привернула увагу користувачів презентація книги члена Національної спілки письменників України С. Скоклюка, автора роману-есе «Олена Пчілка». Відбулися бібліотечно-краєзнавчі читання «Олена Пчілка – горда жіноча душа». Для користувачів бібліотеки у відділі краєзнавчої роботи функціонує постійна виставка «Леся Українка і родина Косачів в українському і світовому часопросторі», яка складається з двох розділів: «Велика дочка України», «Славний рід Косачів».

29 червня 2011 року перед приміщенням бібліотеки з нагоди 162-річниці від дня народження урочисто відкрито бронзове погруддя письменниці, етнографа, фольклориста, матері Лесі Українки – Олени Пчілки. Його автор – заслужений скульптор України М. Обезюк. Почесну місію відкриття пам'ятника виконали голова ОДА Б.Клімчук, голова обласної ради В. Войтович, перший заступник луцького міського голови С. Кравчук, адже спорудження погруддя відбулося винятково за благодійні кошти. Серед меценатів – бізнесмен Василь Токарський, благодійний фонд «Рідна Волинь», депутати Луцької міської ради, «Луцьксантехмонтаж № 536», товариство «Холмщина», обласна дирекція ПАТ «ПриватБанк» та ін. Замовником спорудження було Волинське відділення УБА.4 жовтня, у день смерті письменниці та громадської діячки Олени Пчілки відбулося освячення пам'ятника. Панахиду відслужили священники Святотроїцького кафедрального собору Волинської єпархії УПЦ КП. Ушанувати пам'ять Олени Пчілки прийшли представники влади, культурні діячі міста та області. До дня пам'яті видатної жінки в бібліотеці було відкрито виставку родини художників Дацюків, які представили роботи, об'єднані темою «Славетна мама, видатна донька».

Висновок. Діяльність бібліотеки з ушануван пам'яті відомої письменниці та громадської діячки Олени Пчілки, усієї високоінтелектуальної родини Косачів особливо важлива сьогодні, коли в нелегкій борні за утвердження державності ми знову й знову надихаємося невгасимим світлом національної ідеї, що її виплекали минулі покоління.

Джерела та література

1. Андреева Т. Олена Пчілка. Сторінки життя і творчості : на основі матеріалів Волинського краєзнавчого музею та Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки / Т. Андреева // Олена Пчілка і Волинь: до 150-річчя від дня народження Олени Пчілки та 50-річчя Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки : матеріали Наук.-практ. конф., 29–30 черв. 1999 р. – Луцьк : [б. в.], 1999. – С. 10–12.
2. Блащук К. З історії Волинської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки / К. Блащук // Олена Пчілка і Волинь: до 150-річчя з дня народження Олени Пчілки та 50-річчя Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки : матеріали Наук.-практ. конф., 29–30 черв. 1999 р. – Луцьк : [б. в.], 1999. – С. 53–55.
3. Євтушок Є. Соціокультурна діяльність бібліотек Волинської області з вшанування пам'яті родини Косачів / Є. Євтушок // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олена Пчілка і родина Косачів в історії інтелектуальної еліти України та Волині : матеріали XXXIII Всеукр. іст.-краєзн. конф., присвяч. 160-річчю від дня народж. Олени Пчілки та 60-річчю з часу створення Колодяжнен. літ.-мемор. музею Лесі Українки : наук. зб. – Луцьк : [б. в.], 2009. – Вип. 33. – С. 191–193.
4. Стасюк Л. Волинська обласна універсальна наукова бібліотека і увічнення пам'яті Олени Пчілки / Л. Стасюк // Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., 24–25 лют. 2001 р., с. Колодяжне. – Луцьк : [б. в.], 2001. – С. 135–136.
5. Стасюк Л. Головна бібліотека Волинського краю / Л. Стасюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Бібліотеки – осередки культури, освіти, науки: шлях довжиною у 75 років : матеріали LIV Волин. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 75-річчю від дня заснування Волинської ДОУНБ імені Олени Пчілки, 28 трав. 2015 р., м. Луцьк / відп. за вип. А. М. Сялюк, Л. А. Стасюк. – Луцьк : [б. в.], 2015. – Вип. 54. – С. 45–47.
6. Стасюк Л. Краєни шану віддали : [про відкриття погруддя Олени Пчілки] / Л. Стасюк // Жінка. – 2012. – № 2. – С. 32 ; світлина.

УДК 93(477.82)+929(821.161.2)

Людмила Лашук, Ірина Бондарчук**Леся Українка – вічна боротьба за Україну**

У статті розкрито деякі аспекти життя та творчого надбання Лесі Українки, показано використання цих знань педагогами на уроках історії, української мови та літератури, у позашкільній, позанавчальній роботі. Обґрунтовано патріотизм славетної землячки через призму її віршів. Відзначено важливу роль Лесі Українки в національно-патріотичному вихованні школярів.

Ключові слова: Леся Українка, національно-патріотичне виховання, Волинь, національна спадщина.

Лашук Людмила, Бондарчук Ірина. Леся Украинка – вечная борьба за Украину. В статье раскрыты некоторые аспекты жизни и творческого наследия Леси Украинки, показано использование этих знаний педагогами на уроках истории, украинского языка и литературы, во внешкольной, внеучебной работе. Обоснован патриотизм известной писательницы через призму ее стихов. Отмечена большая роль Леси Украинки в национально-патриотическом воспитании школьников.

Ключевые слова: Леся Украинка, национально-патриотическое воспитание, Волинь, национальное наследие.

Lashchuk Lydmyla, Bondarchuk Iryna. Lesia Ukrainka – the Eternal Struggle for Ukraine. The article deals with some aspects of the life and creative heritage of Lesya Ukrainian, shows how to use this knowledge to educators urokai history and in extra-curricular, extra-curricular work.

Key words: Lesya Ukrainka, the national-patriotic education, Volyn, national heritage.

Постановка наукової проблеми та її значення. В Україні за всю історію її розвитку було багато діячів, які дбали про державу – Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко, Іван Франко, Михайло Грушевський і багато інших. Справжній патріот своєї Батьківщини – України – Леся Українка. Її творча спадщина – невичерпне джерело натхнення й пошуку для педагогів Волині. Поетичну скарбницю поетеси використовують на уроках української мови та літератури, зарубіжної літератури, історії України, художньої культури, музичного та образотворчого мистецтва. Літературна спадщина Лесі Українки притягує своєю могутністю й різнобарвністю, індивідуальністю. Сьогодні творчість її як ніколи актуальна, оскільки навчає громадянської мужності й патріотизму. Працюючи з дітьми на уроках історії та в позанавчальній або позашкільній роботі, розкриваємо життя та творче надбання Лесі Українки, чим прищеплюємо любов до рідного краю.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Ім'я поетеси відоме кожному українцеві з колиски. Немає сьогодні такої людини, котра не знала б про неї хоч щось або принаймні не чула її імені. Леся Українка – передовсім мужня жінка, жінка-борець, жінка-символ для минулих поколінь, а особливо для тих, хто нині воює, захищаючи Вітчизну. За коротке (42 роки) життя вона залишила пам'ять про себе в поезії, драматургії, прозі, перекладах і фольклористиці, літературній критиці та публіцистиці. Її огнисте слово звучало як «гарячий поклик до бою за волю і людські права» [13, с. 35].

Багата творча спадщина Лесі Українки. За сміливі твори й погляди, за чітку громадянську позицію, небажання коритися Лесею Українку називають і Жанною д'Арк української поезії, і дочкою Прометея, і ніжною, блакитноокою Лесею. А сьогодні це геніальна дочка України! Своєю винятковістю і своєю незвичайністю, своїм великим іменем «Леся Українка» вона нам, українцям, і досі торує дорогу до самих себе, до мови й родини, до рідної землі та України [15, с. 37].

Відповідно до Концепції національно-патріотичного виховання дуже важливо на уроках історії використовувати твори Лесі Українки, розкривати її життєвий шлях, показувати, як вона захищає національну ідею, любов до рідного краю, як боронить право народу на незалежне національне й державне життя, як вірить у народ і любить його.

Вивчаючи тему «Наш край» на уроках історії в 5-х та 9-х класах, ніколи не обминаємо імені справжнього патріота волинської землі – Лесі Українки. На Волині щасливо й плідно «виросували» національну свідомість, формували смаки, витворювали духовний потенціал творчо обдарованих дітей подружжя Косачів [9, с. 44]. На волинській землі славетна письменниця народилася. Тут минали її дитячі та юнацькі роки. Саме тут розквітнув її незвичайний талант співачки «досвітніх вогнів». Не ностальгією, а глибоким і щирим у неї було почуття любові до Батьківщини, рідного краю. Тому так захоплено оспівувала поетеса красу отчої землі:

Ой чи так красно в якій країні,
Як тут, на нашій рідній Волині! [7, с. 1]

Хоч нелегка доля часто змушувала поетесу вирушати в далекі й чужі краї в пошуках куточка для зцілення від важкої недуги, та Волинь завжди жила в її серці, у полум'яних і ширих поезіях. Де б не була Леся Українка, усюди Волинь залишалася джерелом натхнення, світлою згадкою на нелегкому життєвому шляху. Незадовго перед смертю, улітку 1911 р., у далекому грузинському місті Кутаїсі письменниця створила драму-феєрію «Лісова пісня» – поетичний пам'ятник рідній Волині [7, с. 2].

Щороку в ЗОШ № 25 у лютому проходить Тиждень Лесі Українки, у програмі якого такі заходи: шкільний конкурс декламаторів поезії Лесі Українки, літературно-музичне свято «Ні! Я жива, я буду вічно жити...», конкурс ілюстрацій до творів Лесі Українки «У Лесиному колі», літературна вікторина «Леся Українка і Волинь», виставка творів Лесі Українки і творів про нашу землячку. Випускаємо літературну газету «Лесине слово». У шкільному часописі «Шкільна парта» висвітлюється хід проведення літературного тижня, присвяченого річниці від дня народження Лесі Українки.

Творчу спадщину Лесі Українки учні нашої школи вивчають не тільки на уроках літератури та історії, а й мандруючи рідним краєм. Школярі побували у Волинському краєзнавчому музеї, Волинській науковій бібліотеці імені Олени Пчілки, музеї Лесі Українки (СНУ імені Лесі Українки), відвідали історико-культурний заповідник «Старий Луцьк», у Колодяжненському літературно-меморіальному музеї, мандрували стежками Лесі Українки. Відвідали Меморіальний музей Лесі Українки в Луцьку «Лесина вітальня», яка відкрита 2007 р. в будинку по вулиці Драгоманова, 23, де із жовтня 1890-го до квітня 1891 р. мешкала Леся Українка.

У 145-ту річницю від дня народження Лесі Українки в Луцьку відбувся міський конкурс літературної інсценізації за мотивами творів Лесі Українки «Шляхами видатної землячки». Наш навчальний заклад виборов I місце з літературною композицією «Мій шлях». На початку виступу на сцену вийшла Леся Українка (її роль талановито зіграла учениця Анна Смоляр, учениця ЗОШ № 25): «Вкраїно! Красо моя, туго моя, де ти? Обізвися, рідна! Я чую твій голос, пізнаю його в мерхотінні вітру, в пахощах чебрецю й материнки. Чуєш – бо, нене? Це я, дочка твоя, Леся, що нареклася ім'ям твоїм священним. Пам'ятаєш мене?»

Особливо схвилювали всіх глядачів уривки з епістолярної спадщини письменниці. Кожен рядок як болюча рана: чи то про страшну недугу малої Лесі, чи то про переживання Олени Пчілки щодо фізичного стану дочки, чи то спогади поетеси про те, як писала безсмертну «Лісову пісню».

Завершальним акордом літературної композиції, яку виконували учні школи, линули слова: «Сп'янило тебе, Лукашу, кохання. Загубив ти його, загубив своє щастя. Десь блукає воно, мов туман гаєм... але живе. Чуєш живе. Бо ніщо у світі не зникає безслідно, надто ж – кохання. Хай ти його зрадив через свою безрозсудність, хай знехтував, – раз тобою народжене, воно житиме вічно, не у твоєму, так у чиемусь серці... Твоє, тільки твоє, тобою виплекане, тобою благословенне у світ!». Ці слова звучали як гімн кохання, гімн життю, гімн безсмертній Лесі Українці.

Робота учениці 11-А класу Анни Гроховчук «Волинськими стежками Лесі Українки» 2016 р. виборола II місце на Всеукраїнському конкурсі учнівської та студентської творчості імені Марії Фішер-Слиж «Змагаймося за нове життя» в номінації «Науково-пошукова робота». Учениця досліджувала луцький період у житті Лесі Українки, діяльність Лесі Українки в Колодяжному, витоки «Лісової пісні» та куточки рідного краю, де проживала славетна землячка. А в номінації «Малюнок» робота «Лісова пісня» учня 9-Г класу Олександра Семенюка на I Всеукраїнському конкурсі учнівської та студентської творчості «Змагаймося за нове життя» отримала I місце. На цьому ж конкурсі в міському етапі в номінації «Твір» робота учениці 8-Б класу Катерини Шаули «Ломикамінь» виборола III місце.

Маємо перемоги на міському етапі Всеукраїнської експедиції учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна» в напрямі «Духовна спадщина мого народу». Робота учениці 8-Б класу Катерини Шаули «Колодяжненський літературно-меморіальний музей Лесі Українки» виборола III місце.

Творчість дочки Прометея, її заклики до вільного, незалежного життя в усі часи були актуальними. «Кожен з нас повинен повсякчасно гордо і невтомно тримати в руках жезл національного обов'язку – набувати втрачену Батьківщину і для свого ближнього. Бо якщо не набудеш власну Батьківщину, втрадиш увесь світ» [8, с. 644]. Леся була широкою українською патріоткою й сповідувала високу національну ідею, нею володіє глибоке почуття гідності свого етносу. Поетеса широко шанувала нашу героїку – козаччину й гетьманщину – і все, що з нею пов'язане [10, с. 252]. Про це діти дізнаються, беручи участь у щорічній шкільній краєзнавчій конференції, адже жодна з них не відбулася без розгляду якоїсь зі сторінок життя Лесі Українки.

За круглим столом, під час літературних читань із нагоди 145-ї річниці від дня народження Лесі Українки, проведених у нашій школі, учні ознайомилися не тільки з програмними літературними творами Лесі Українки, а й творами, невідомими широкій громадськості, у яких будилася

національна свідомість українців. Літературні читання об'єднали учнів, учителів української мови та літератури, історії школи, студентів інституту філології та журналістики СНУ імені Лесі Українки й науковців вищого навчального закладу.

Діти побачили, що Леся Українка не злякалася й виявила вороже ставлення до Переяславського договору (1654). Це видно з таких рядків вірша:

Але раптом Дух зрадив.
Знов тьма, і жах, і розбрат,
І знов настав єгипетський полон,
Та не в чужій землі, а в нашій власній.

Захоплення України Московою, доба Руїни й розбрату поміж окремими керівними постатями та верствами українського народу привели Україну до «єгипетського полону» [3, с. 240]. І Леся Українка закінчує свою поезію такими словами:

Коли скінчиться той полон великий,
Що нас зайняв в землі обітованній?
І доки рідний край Єгиптом буде?
Коли загине новий Вавилон?

Було зроблено висновок: найвиразніше протест Лесі Українки проти московського поневолення виявився в поемі «Бояриня», у якій поетеса високо ставить гетьмана Петра Дорошенка як українського національного героя, рішуче відкидає співпрацю українців із Московою, відкидає шлях угодовства й закликає до боротьби за національне визволення [6, с. 59].

У поезії «І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя» Леся Українка стверджує, що перемогу Богданові Хмельницькому забезпечила єдність українських сил. На цьому наголошуємо, вивчаючи Визвольну війну українського народу проти польсько-шляхетського панування на уроках у 8-му класі.

... Та знялась високо Богданова правиця,
і народи розбіглися, немов шакали ниці.
Брати братів пізнали і з 'єднались . . .
І вже Богдан пройшов по тій землі від краю і до краю.
Свято згоди між ним і Духом
гучно відбулося в золотоверхім місті.

Роз'єднання українських сил, «оках і розбрат» призвели до того, що «знов настав єгипетський полон, та не в чужій землі, а в нашій власній». Ідучи за Шевченковим заповітом «Борітеся – поборете», Леся Українка закликає своїх земляків:

Борись і добувайся батьківщини,
бо прийдеться загинуть у вигнанні
чужою-чуженицею в неславі.

Переїнявшись Шевченковими закликами: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте», «А щоб збудить хиренну волю, треба миром, громадою обух сталить», Леся Українка в революції, у всенародньому повстанні бачить єдиний певний шлях до визволення, шлях до перемоги народу над гнобителями:

Хай ми хоч раз заговоримо громом,
Так, як веснянії хмари!

Під час читань зазначали, що в поемі «Роберт Брюс, король шотландський» Леся Українка показує, що до перемоги веде тільки наполеглива і постійна боротьба [6, с. 44].

«Нашадками Прометей» Леся Українка називає всіх тих, хто бореться за справедливість, хто посвячується для свого народу. Ім'я Прометей викликає в Лесі Українки думку про вічність людського буття. Неофіт-раб символізує поневолену Україну, яка терпить під чужим ярмом. Ця поема має в основі свого сюжету події глибоко актуального змісту: ідея та образи звернені до сучасності. Вони утверджують боротьбу проти поневолювача України, Московщини, з вірою в перемогу правди над злом [1, с. 97].

Учені, учителі ще раз довели нерозривний зв'язок поезії великої поетеси з нашим сьогоденням. Вона гартує душу й тіло наших школярів, які пішли добровольцями в АТО. А змотивувала їх саме невмируща й одержима сила її слова та поезії:

Прокляття рукам, що спадають без сили!
 Навіщо родитись і жити в могилі?
 Як маємо жити в ганебній неволі,
 Хай смертна темнота нам очі застеле! [10, с. 235]

Дуже актуальна сьогодні драматична поема «На полі крові», у якій особливо важлива тема національної української зради: «Нам ясно предсталися зрадники українського народу, які й сьогодні вислугуються перед ворогом України та по-юдейському продають рідного брата. Юда зраджує для власної користі, продає Христа, а перед тим його цілує, щоб ворог пізнав, кого продав йому Юда. Юда продав свого Месію-вчителя і за ту ціну купує собі хоча частину майна» [1, с. 100].

Рефреном звучала думка, що українське національно-культурне відродження як провідна характеристика періоду життя і творчості Лесі Українки не повинне вважатися винятково наслідком опору найбільш свідомої частини українського суспільства денационалізуючій політиці російського царизму. В його основі яскраво вирізняються й ознаки природного загальнокультурного розвитку, духовного прогресу українського народу, насамперед його еліти [14, с. 229].

У виступах звучала думка, що як літератор і патріот Леся Українка вважала своїм національним обов'язком боротися проти політичної неволі свого народу. Що означало для неї поняття «політична неволя»? «Усе оте вкупі – неволю слова, науки, віри, зібрань і спілок і особисту неволю – освічені люди звать політичною неволю (громадською, державною неволюю)», – пояснювала поетеса [12, с. 214]. Головним політичним завданням було визволення невільної України, а форми й засоби боротьби за волю рідного краю вона обирала сама, виходячи передусім зі своїх здібностей, духовних і фізичних можливостей. Свій національний обов'язок Леся Українка вбачала в тому, щоб найефективніше використати свою «єдину зброю» – слово. Її поезія – це ті найщиріші слова, що кликали інших на святе діло, яке вона називала «спогадами про абсолютно невільну Україну». Вочевидь це й була політична боротьба, боротьба за крайову, національну, демократичну, політичну волю України, у яку Леся добровільно вступила з «єдиною зброєю» – словом, бо на іншу форму боротьби через брак здоров'я поетеса претендувати не могла [3, с. 230].

Сьогодні, як ніколи, її боротьба за націю найбільш актуальна. Адже ми знову в умовах російської окупації Криму, Сходу України змушені виборювати своє право на територіальну єдність і цілісність українських земель, знову боремося за свободу українського народу, за мирне небо над головою.

До дня народження Лесі Українки в школі відбувся конкурс декламаторів. Діти зрозуміли, що Леся Українка вірила в щасливе майбутнє української нації, у вільну нову сім'ю, у те, що в майбутній вільній Україні її поетичне слово буде лунати разом із новими співами нових поетів:

Інші будуть співці по мені,
 Інші будуть лунати пісні,
 Вільні, гучні, одважні та горді
 Поєднаються в яснім акорді
 І полинуть у ті небеса,
 Де сіяє одвічна краса,
 Там на їх обізветься луною
 Пісня та, що не згине зо мною. [6,46]

Леся Українка своє могутнє поетичне слово свідомо поставила на службу великій ідеї відродження України, ідеї визволення українського народу з національної, політичної й соціальної неволі [6, с. 39].

Однією з основних рис могутнього творчого інтелекту Лесі Українки, що має таку величезну притягальну силу сьогодні, є те, що письменниця передбачала обрії майбутнього. Етичні, естетичні, політичні ідеали поетеси в багатьох моментах збігаються з ідеалами людей нового сучасного покоління – покоління справжніх патріотів. Їх назвали Небесною Сотнею – українців, які загинули в Києві на Майдані, вулицях Грушевського та Інститутській, захищаючи своє право бути європейською нацією. Гинули за честь та волю, за право бути народом – джерелом і мірилом влади у власній державі, за країну, в якій не страшно жити й народжувати дітей. «Герої не вмирають!» – саме таку назву мав тематичний вечір, присвячений першим невинно убієнним жертвам Небесної Сотні та воїнам АТО. На вечорі були присутні гості – родичі загиблих героїв. Патріотично звучали на вечорі продекларовані рядки з віршів Лесі Українки. У творах поетеси «...все привиджується меч, політичній кров'ю, або зброї полиск. Вона прагне, щоб її слова стали вогнем, на яким жевріє залізо для мечів, гартується ясна і тверда криця...». Тут бачимо геніальний дар передбачення, дар візіонерки з

екстазом віруючої в триумф її народу, який неможливий без жертв, кров освячує всяку ідею...хто любить свою правду, мусить її боронити [1, с. 77].

Волинська поетеса ще на початку ХХ ст. ніби бачила майбутнє. Уже тоді вона вірила в духовну силу українського народу, зміцнювала національну духовність своєю творчістю, подвижницькою працею на ниві науки, літератури, культури й політики, бо знала, що рано чи пізно потреба політичної самостійності України ввійде, за словами Івана Франка, «на порядок дня політичного життя Європи і не зійде, поки не здійсниться» [11, с. 530]. Дослідники її творчості вважають, що «настав час подивитися на Лесю Українку очима істини, очима чесної наукової відповідальності» [8, с. 640].

Про свою і своєї нації належність до сім'ї цивілізованих європейських народів Леся Українка заявила на весь світ: «Зніміть з мене ганебну назву азіата – вона мені душу гнітить: я європейка!» [10, с. 253]. Сьогодні з гордістю кожен українець може повторити ці слова: я європейець!

Леся Українка визнавала, що в Україні надто мало було раніше та й сьогодні людей із виразною національною свідомістю і з національними ідеалами. Тому головним завданням в Україні було й буде – формування національної еліти, національної інтелігенції. Нації треба вернути, уважає Леся, її «мозок», і вже на цьому духовно світоглядному фундаменті творити новий храм державності – національний, демократичний, соборний. Найжахливіше – це рабство, бо раб завжди потребує пана, бо він, духовно темний, жадає служити комусь одному, а не громаді [10, с. 254]. Боротьба за політично вільну Україну, яка залишалась «абсолютно невільною», була для славетної письменниці нерозривною з боротьбою за власне фізичне виживання [3, с. 230].

Висновки. Думки й ідеї Лесі Українки поза часом, вони є і будуть актуальними для всіх наступників, бо в них – честь, гідність, щирість, любов. Її твори розвивають в учнів патріотичну свідомість і відповідальність, почуття вірності, любові до Батьківщини, збереження та шанування культурної спадщини. Вони формують громадянина-патріота України, готового брати на себе відповідальність, розбудовувати Україну як незалежну, демократичну державу, забезпечувати її національну безпеку, сприяти єдності української нації та встановленню миру.

Джерела та література

1. Андриєнко-Данчук П. Національне питання в творчості Лесі Українки // *Визвольний шлях*. – 1980. – № 4, № 12.
2. Грінченко В. Історія світової та української культури / В. Грінченко, І. Чорний, В. Кушнерук, В. Рожко. – К. : Літера, 2000. – 464 с.
3. Жулинський М. Українська література: творці і твори: учням, абітурієнтам, студентам, учителям / М. Жулинський. – К. : Либідь, 2011. – 1152 с.
4. Одарченко П. Інтерв'ю з Ісидорою Косач-Борисовою : [Про Лесю Українку]. Українська література / П. Одарченко : зб. вибр. ст. – К. : [б. в.], 1995. – С.79–88.
5. Одарченко П. Сучасність. Леся Українка в радянській літературній критиці / П. Одарченко. – Мюнхен : Укр. т-во закорд. студій, 1963. – № 4 (28). – 132 с.
6. Одарченко П. Сучасність. Тарас Шевченко і Леся Українка / П. Одарченко. – Мюнхен : Укр. т-во закорд. студій, 1962. – № 4. – 134 с.
7. Ошуркевич О. Найрідніший рідний край – Волинь. Путівник / О. Ошуркевич. – Львів : Каменярь, 1991. – 79 с.
8. Сташенко Н. Леся Українка і сучасність : зб. наук. пр. / Н. Сташенко, А. Силюк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – Т. 6. – С. 640–644.
9. Стежками «Лісової пісні» : зб. – Луцьк : ВНА«Терен», 2011. – 200 с.
10. Степанишин Б. Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка в школі : метод. посіб. для вчителів / Б. І. Степанишин. – К. : Проза, 1998. – 384 с.
11. Сулима М. Наукові студії М. Жулинського про Лесю Українку//Леся Українка і сучасність : зб. наук. пр. / М. Сулима. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – Т. 6. – С. 527–530.
12. Українка Леся. Голос однієї російської ув'язненої / Леся Українка // *Зібрання творів* : у 12-ти т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 8. – С. 214.
13. Федосюк В. Літературно-меморіальний музей – садиба Лесі Українки в Колодяжному. Путівник / В. Федосюк. – Луцьк : Ініціал, 2006. – 79 с.
14. Хлистуєн І. Національне виховання в родинах української еліти (кін. ХІХ – поч. Х Хст.) : дис. канд. пед. наук : 13.00.01/І Г. Хлистуєн ; Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. – Умань : [б. в.], 2006. – 229 с.
15. Черненко В. Внесок Лесі Українки у становлення і розвиток національного шкільництва і освіти в Україні кінця ХІХ – поч. ХХ століття / В. Черненко // *Сучасна наука в мережі інтернет : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф.* – Ч. 4. – С. 37–39.
16. Наказ МОН України від 16.06.2015 № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах».

Духовно-освітні традиції в нарисі Лесі Українки «Волинські образки (Школа)»

У статті схарактеризовано волинські шкільні традиції у творчій спадщині Лесі Українки. Визначено провідні соціально-педагогічні проблеми в її нарисі «Волинські образки (Школа)». Досліджено дружні стосунки Лесі Українки з Маньєю Биковською – подругою дитячих літ, учителькою церковноприходської школи с. Піддубці.

Ключові слова: церковноприходська школа, освітні традиції, Леся Українка, Маня Биковська, Піддубці.

Марчук Сергей. Духовно-образовательные традиции Лесии Украинки в очерке «Волинские образки (Школа)». В статье схарактеризованы волинские школьные традиции в творческом наследии Лесии Украинки. Определены главные социально-педагогические проблемы в её очерке «Волинские образки (Школа)». Исследованы дружеские отношения Лесии Украинки с Маней Быковской – подругой детских лет, учительницей церковноприходской школы с. Поддубцы.

Ключевые слова: церковноприходская школа, образовательные традиции, Леся Украинка, Маня Быковская, Поддубцы.

Marchuk Sergii. Lesia Ukrainka's Spiritually Educational Traditions in the Essay «Volyn Images (School)». The article deals with Volyn school traditions in the creative inheritance of Lesia Ukrainka. The leading socio-pedagogical problems highlighted in her essay «Volyn images (school)» are defined. The friendly relationship between Lesia Ukrainka and Mania Bykovska who was her childhood friend and teacher in a church School in Piddubtsi is studied.

Key words: church school, educational traditions, Lesia Ukrainka, Mania Bykovska, Piddubtsi.

Постановка наукової проблеми та її значення. Видатна українська поетеса, славетна землячка Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка, 1871–1913) належить до тих славетних діячів людства, які зі своїм віддаленням від наступних поколінь стають все величнішими та привабливішими. Час для них – не перешкода. Навпаки, він їх підносить, яскравіше освітлює, домальовує ті чудові риси образу, які зблизка не завжди помічалися сучасниками, відкидає випадкове, скороминуще, неістотне. Письменниця подвижницькою працею, ідеями та роздумами, які ми віднаходимо в її літературно-публіцистичних творах та епістолярній спадщині, зарекомендувала себе «педагогом від Бога», природні здібності якої майже інтуїтивно були зорієнтовані на систему особисто нею продуманих й усвідомлених провідних принципів народної та наукової педагогіки. Зважаючи на актуальність цієї проблеми, її ґрунтовніше вивчення в історико-педагогічній науці та з нагоди 145-річчя від дня народження Лесі Українки, ми обрали означену тему дослідження.

Мета статті – проаналізувати волинські шкільні традиції у творчій спадщині Лесі Українки. **Завдання розвідки:** з'ясувати історію написання твору «Волинські образки (Школа)», визначити провідні соціально-педагогічні проблеми в ньому та вивчити дружні стосунки з Маньєю Биковською, подругою дитячих літ, учителькою церковнопарафіяльної школи с. Піддубці.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Вивчення й аналіз низки історико-педагогічних джерел [1; 2; 3; 11; 12; 20] засвідчує, що подвижником народної освіти й виразником передових педагогічних ідей наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була Леся Українка. Дослідники її творчості з позицій педагогічної проблематики часто звертаються до її нарису «Волинські образки (Школа)» (Л. В. Артемова [1, с. 201], О. С. Березнюк [2], М. В. Гринькова [3, с. 400], М. О. Мороз [9], О. Д. Огнева [10, с. 186], М. А. Онуфрійчук [4, с. 41–43], В. В. Омельчук [11, с. 77; 12, с. 173–174], С. М. Шаховський [19, с. 18–19], І. Ф. Шиманська [20, с. 45–51]). Одні з них (М. А. Онуфрійчук, І. Ф. Шиманська) деталізовано аналізують згадуваний педагогічний нарис «Школа», інші (Л. В. Артемова, М. В. Гринькова, В. В. Омельчук) у контексті історико-педагогічної інформації звертаються до конкретного життєвого факту – відвідування 1891 р. Лесею Українкою церковноприходської школи в с. Піддубці Луцького повіту [13]. У деяких джерелах [3] трапляються неточності щодо місця візиту Лесі Українки, замість с. Піддубці називається с. Бережниця. А деякі навчальні історико-педагогічні видання [17] взагалі оминули постать Лесі Українки та її матері – Олени Пчілки. У багатьох наявних друкованих роботах недостатньо, на нашу думку, висвітлено матеріали дружніх стосунків із Манею Биковською, що тривали з дитячих років до останніх днів життя Лесі Українки. Висловлене зауваження спонукало нас до його розв'язання в представленій публікації.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Відомо, що 1891 р. Леся Українка відвідала свою подругу дитячих літ Марію Биковську, яка тоді вчителю-

вала в церковнопарафіяльній школі с. Піддубці Луцького повіту [7]. Про те, що саме тут працювала молода вчителька, є чимало свідчень, які наведені, зокрема, у бібліографічній роботі М. О. Мороза «Літопис життя і творчості Лесі Українки» [9].

Звернення до матеріалів вільної енциклопедії «Вікіпедія» дало нам змогу зануритись у давню історію села Піддубці. Дізнаємося, що таку назву воно отримало від місцевості при річці Коноплянці, що була покрита в давнину розкішними дубовими лісами. У зв'язку із цим є легенда про походження назви села: «Йшли подорожні у пошуках місця, де б можна було заснувати поселення. Встигли вже і потомитися. Натрапили вони на дубовий ліс. Густі крони могутніх дубів манили своїм захистом від пекучого сонця. Тож зупинилися мандрівники відпочити. Та раптом помітили, що з найбільшого дубу лилося дивне сяйво. Підійшли ближче і побачили, що на ньому проявилася ікона Божої матері. І зрозуміли люди, що це знак Божий. І почали падати столітні дуби під сокирами, але не жаліли про це, бо знали, що помирають за блага діло. Тож заснували тут поселення, яке на честь цього дива назвали Піддубцями. А з дуба, на якому проявилася ікона, люди зробили іконостас» [13].

Зупинимось на аналізі матеріалів, які дадуть змогу більше дізнатися про Марію Биковську, яку, не називаючи ні на ім'я, ні на прізвище, Леся Українка описує у своєму нарисі «Школа». Коли М. Биковська стала дорослою і вчителювала в селі Піддубці Луцького повіту, то в середині квітня 1891 р. Леся Українка її відвідала, а враження після відвідування вилилися в оповіданні «Школа», одному з «Волинських образків».

Достеменно відомо, що Маня (Марія Михайлівна Биковська, в одруженні Беляєва чи Беляєва) народилася в один рік [1871 – *авт.*] з Лесею Українкою, померла в 30-х рр. ХХ ст. на еміграції в Югославії. Їхні батьки – земляки, родом із Чернігівщини; «однокашники» – навчалися разом на юридичному факультеті Київського університету, разом перебували в Луцьку й проживали по сусідству [10, с. 186]. Дитяче спілкування Лесі та Мані переросло у велику дружбу на все життя. І, за можливості, дівчата завжди знаходили нагоду для зустрічей. Сестра Лесі, Ольга Косач-Кривинюк, згадує: «24.03. [1888 – *авт.*] Леся в Колодяжному. У неї кілька місяців і досі гостює її приятелька з дитячих літ Маня Биковська» [5, с. 68]. «Зимом 1887–88 років у нас [у Колодяжному – *авт.*] кілька місяців гостювала Лесина приятелька ще з Луцька Маня Биковська. Пам'ятаю, як зимою на саях Маня, Леся і я не раз їздили на прогулянку то шосею мало не до Голоб, то до Любитова, то ще кудись. Дуже добре пам'ятаю, що 9 березня вона була ще в нас, бо цього дня пізно увечорі народилася наша наймолодша сестра Ізідора. Я, лігши, як належиться 11-ти літній дитині, досить рано спати, чомусь не заснула і все дивувалася, чого то Леся з Манею, що спали в одній кімнаті зо мною, не лягають так довго спати, а все щось тихенько говорять між собою. Аж прийшла наша служниця щось узяти з одної з тих великих скринь, на яких я спала (може, відступивши своє ліжко Мані), і піднісши трошки мене разом з віком скрині та щось там беручи крізь щілину, шепнула мені: «у вас народилася сестричка». Тоді я зрозуміла, чому то Леся з Манею не лягають спати» [5, с. 74].

Науковець О. Д. Огнева висловлює думку, що оточення завжди задає і рівень спілкування [10]. Під впливом «широї, вірної товаришки» з «доброю душею і великим розумом» Лесі Українки Марія Биковська й сама намагалася займатися літературною діяльністю. Вона перекладала оповідання В. Короленка. Так, у листі до брата Михайла (1889) Леся Українка пропонує надіслати йому «Манин переклад «Дзвонаря» Короленкового», оскільки, на думку Олени Пчілки, була можливість видати «ті переклади з Короленка, які вже єсть» [5, с. 94].

Наприкінці серпня [1889 – *авт.*] Марія Биковська пише Лесі, що зраділа всім серцем і душею, отримавши Лесиною довгого дружнього листа. Бачить, що Леся справді славна й розумна дівчина, не така, як інші. «У тебе добра душа і великий розум – це правда, мій друже!» Дуже хотіла б бути вкупі з Лесею. Займались би і літературою, до якої вона набула великої охоти, дякуючи Лесі, «її щирій, вірній товарищі». У неї в душі було «щось», але воно лише тліло, а Леся зробила так, що тее «щось» живе й живе неабияк [5, с. 86].

Життя розкидало товаришок у просторі на певний період часу. З листування Лесі Українки із сестрою Ольгою та її чоловіком Михайлом Кривинюком стає відомо про перебування М. Биковської на Далекому Сході – в Уссурійському краї (Росія) та Маньчжурії (Китай): 1) Леся – Ользі, 5.10.1900 – «Приїхала Маня з Уссурійського краю...» [16, с. 188]; 2) Леся – Ользі, 16.03.1902 – «Отримала листа від Мані з Китаю, живеться їй не зле, просить мене в гості...» [16, с. 337]; 3) Леся – Михайлові, 12–13.11.1903 – «...порядну і недорого хату... бігала і шукала (мені в тім ретельно помагали Квітка і моя «китайська» товаришка...») [5, с. 718]. Ольга Косач-Кривинюк пояснює: «Китайська тому, що вона [М. Биковська – *авт.*] перед тим жила у Маньчжурії і прислала Лесі листівки з китайськими фото...» [5, с. 718].

Після повернення з Китаю Марія Биковська опинилася поруч із Лесею Українкою у важкі часи, коли поетеса була приголомшена сумною звісткою про втрату брата Михайла. Ось як про це згадує О. Косач-Кривинюк: «Леся «була душею хвора». Коли б була сама, то може б і не витримала, але в Тифлісі була тоді давня товаришка Лесина, Марія Биковська-Біляєва, та К. Квітка, то вони допомогли Лесі жити» [5, с. 717].

У листі до Ольги Кобилянської від 22 червня 1904 р. поетеса пише: «...в Тифлісі була одна товаришка давня [М. Биковська – *авт.*] та п. Квітка, то вони допомогли мені жити. Мій хтосічок знає, що хтось завжди тримався добре з Квіточкою, але тепер тримається ще ліпше, і тепер уже Квіточка зовсім не може без когось жити та і хтось близько того. Чи то зле, чи то добре, то кожний собі може думати як хоче, але вже воно так. Я не знаю, яка буде форма чи формула наших відносин, але одно певно, що будемо старатись якнайменше бути нарізно один від одного і якнайбільше помагати одно одному, – се головне в наших відносинах, а все решта другорядне» [5, с. 730]. 11 червня 1907 р. в листі до Олени Пчілки Петро Косач повідомляє, що отримав від Лесі звістку про її переїзд із К. Квіткою в Кременецький повіт, с. Бережці, до Марії Биковської-Біляєвої. У Бережцях пісок, сосновий ліс, сухо, але Квітці було зле на здоров'ї після дороги [5, с. 798].

Так в особистому житті Леся Українка в певний період часу розділяла і горе, і радість із Марією Биковською. Зберігся лист Лесі до сестри Ольги від 25 червня 1908: «Вона [Маня – *авт.*] страшно нещасна жінка, і я просто боюся за неї, коли вона довго зостанеться в такому стані, як тепер. Позичити грошей вона не просить, бо, певне, не має на який кінець позичати, але робота їй потрібна і для тіла, і для душі. Я знаю, що ти не можеш їй шукати роботи і через се не клопочу тебе сим, тільки прошу «змовити слово», а якщо Маня приїде сама в Київ, то підтримати її морально» [5, с. 822].

Як бачимо, Леся Українка тривалий час товаришувала з Марією Биковською. Часто відвідували одна одну в Колодяжному, Луцьку, Києві, далеких містах Китаю. Візит Лесі до товаришки в середині квітня 1891 р. в с. Піддубці спонукав письменницю написати твір «Школа».

Є відомості, що 1895 р. Леся Українка в газеті «Народ» (№ 3–4 за 1 лютого, стор. 34–37) опублікувала статтю «Волинські образки (Школа)» [18, с. 641] як спогади про свою педагогічну мандрівку. Письменниця в листі від 11 січня 1895 р. писала редакторові газети: «На цім тижні пришлю я Вам напевне одну свою роботу «Волинські образки». Твір цей вона послала через десять днів. У листі повідомлялося: «Посилаю Вам обіцяну роботу, властиве початок її. Коли вам такі речі годяться, то я згодом ще надішлю два-три подібні нариси, що мають іти під тою назвою («Волинські образки»). На цей раз буде одного» [18, с. 641]. Однак із низки причин письменниця не змогла більше написати до газети статей на цю тематику.

Лесин критичний нарис «Школа» розповідає про стан початкової освіти на Волині. Розглянемо соціальні, освітні проблеми, які Леся Українка виносить на громадське обговорення у своєму творі.

1. Незадовільний стан навчально-матеріальної бази школи. «Шкільна кімната була немоцна, з нерівною долівкою, така ж сама полупана, тільки хіба ще гірше, як і хата учительки» [8, с. 336].

2. Незручне житлове помешкання вчительки: «Голі стіни, полупана стеля і ще більш полупана груба, біля груби ослінчик з кухлем і мискою до умивання, потім шафка маленька, під другою стіною стіл, – на сей час він був присунутий до ліжка, – скриня та відомі [поломані – *авт.*] вже стільці, та от і все» [8, с. 335]. «Ми с'як-так помостилися, постелилися і полягали спати, причому вікно треба було замкнути подушкою, бо одна шибка була вибита» [8, с. 336].

3. Забезпечення вчительки харчуванням: «Та врешті ще тутешній піп не гірший від других, він собі старий, то хоч сидить тихо, притім досить добродушний. Я його унуків учу і за те обід у нього маю. – Як? тільки обід? – Тільки! то по-твоему – тільки, а по-нашому: навіть. Якби тобі баба з цілого села кожна по черзі обід носила, як мені було в однім селі, то й ти б сказала навіть. Ні, ще мій піп, слава тобі Господи; з ним можна владитись. Скупенький трохи... до того ж приход небагатий» [8, с. 336].

4. Перерваний навчально-виховний процес: « – Ну, – кажу я товарищі, – оце ж я приїхала подивитись на твою академію, як то ти тут людей просвіщаєш. – Шкода, не побачиш, запізно приїхала. – Як се? Таж тепер половина квітня, що ж се у вас так рано вакації? А ти ж писала, що скоро екзамени почнуться. – Не буде екзаменів. – Чому? – Батюшка не хоче. Я була виготовила одну групу спосібніших хлопців, та діло стало за Законом Божим, се ж батюшчина справа, він тяг-тяг до самого Великодня, а тепер каже: «Нащо їм ті екзамени, нехай ідуть бидло пасти» [8, с. 335].

5. Зміст освіти, структура навчального процесу. Навчальні книги:

– початок занять пізньої осені: «вони [діти – *авт.*] на пилипівку починають уперше збиратись, а то все то бидло гонять» [8, с. 336];

– здобуття дітьми елементарної грамоти: «вони ледве читати та писати навчаться за той короткий час, що ходять до школи», «щоб вивчилися читати, писати без великих помилок, головню в букві ять, та лічби трохи, а то ще той спів чимало часу займає» [8, с. 336];

– важливість церковного співу: «– Та вчу, церковного співу, воно б то і не дуже трудно, співи вибираємо найпростіші, та все ж навчити хоч би й «Господи помилуй!» хлоп'ят, що не мають жадного поняття ні про ноти, ні про гуртовий спів, річ не легка, не раз аж упрієш над ними, а вже що горло болить, то нема чого казати...» [8, с. 337];

– навчальні книги: здебільшого релігійна література «Житие св. Симеона Столпника», «Житие св. Григория», молитовник, «Краткий катехизис», «Закон Божий», «Задачник», арифметика, кілька тоненьких букварів, читанки Паульсона, кілька виданнів «Посредника»... [8, с. 337]. Леся Українка в шафі, де зберігалися названі підручники для позакласного читання, побачила й інші: «– А ось і заборонене! – сказала врешті товаришка. Я подивилась на книжки: «Родное слово» Ушинського. – Що ти, жартуєш зо мною? – крикнула я з дива. – Та ні, які там жарти? Се справді книжки, «изъятые из школьных библиотек» [8, с. 337].

б. Невиплата заробітної плати вчительці. Леся Українка розповідає, як вони з товаришкою «викручували» гроші в батьюшки. «Та от ще треба гроші з батьюшки викрутити. І вона [Марія Биковська – *авт.*] почала мені розповідати довгу процедуру «викручування» учительських грошей, як спочатку їх піп «стягає» з громади, громада одмагається, кажучи, що й сама школа не конечне потрібна, що вони не всі посилають дітей до школи і що врешті й грошей нема. Проте сяк-так гроші стягаються, і батьюшка ховає їх у себе. Тут уже починається «викручування». Учителка йде до батьюшки за грішми, починається нескінченна розмова. Після довгих сперечок батьюшка врешті дає рублів зо три, а то так і рубля, як упреться. – Ну, як таки можна! – казала я товарищці, – і чого ти розводи розводиш з тим попом? Яке він має право видавати тобі твої заслужені гроші по п'ятаку – немов ти у нього «на водку» просиш?» [8, с. 335–336].

Відомо, що в той період настоятелем місцевого храму був протоієрей Іоан Берегович, що був сином священика села Лисина Дубенського повіту Флора Береговина. 1 вересня 1841 р. Іоан, маючи 24 роки, вступив до Волинської духовної семінарії в Кременці, яку закінчив 1843-го за першим розрядом. Невдовзі він одержав парафію в с. Піддубці, де й прослужив понад 50 років. Похований біля стін церкви Святої Покрови.

Леся Українка, щоб представити обставини, важку долю сільської інтелігенції, хоч і вказує приблизне місце подій («верстов за двадцять від Луцька»), проте не називає ім'я героїні. Дівчина – типова представниця свого соціального прошарку. Авторка не дає (бодай фрагментарної) характеристики її оточення в дитинстві, виховання, раннього життя, а зосереджує увагу на її теперішньому безвольному становищі. Реальне місце подій, конкретні події, достовірність побуту – все це змальовано як типові обставини відповідно до тих ознак реалізму, які будуть сформульовані науковцями сучасності – реальність, життєподібність, типовість. Проте описовість (а значить, схематичність) ніколи не була ознакою творчої манери Лесі Українки [14, с. 127].

Постать народного педагога у творі набуває безпорадно стражденного вигляду. Картина вражає не так гіркою долею сільської вчительки, яка змушена «викручувати» гроші в попа, затуляти розбите вікно подушкою, терпіти величезну калюжу перед школою, навчати дітей у вогкій, холодній школі, а швидше, втратою волі до життя. У тому, що розповідає я-оповідач, проступає людина, яка втратила вітаїстичну силу, здатність опиратися несприятливим обставинам.

На думку дослідниці В. Г. Сірук, із позицій неоромантизму Леся Українка викриває песимізм, внутрішнє сум'яття молодой вчительки, хоча не подає будь-яких коментарів, пояснень, не виказує свого ставлення. Натомість ніби відсторонено оповідає про несуттєві деталі, дрібниці побуту, які й покликані активізувати судження читача. Поламаний стілець із трьома ногами, убога оселя, не прикрашена жодною гілочкою, квіткою, порожня сулія в шафі, яка дісталася від попередника-п'янички, – усе це видимі подробиці, які фіксує й передає я-оповідач, бо саме вони повинні розкрити неспроможність сільської вчительки опиратися буденщині [14, с. 127]. Але в тексті є фраза, яка засвідчує про намагання дівчини подолати слабкодухість: «...ще той спів чимало часу займає. – Який спів? ти їх співати вчиш? – спитала я, вже зовсім дивуючись, бо до тії пори не чула, щоб моя товаришка співала, а тим більше, щоб могла ще й інших вчить. – Та вчу, церковного співу» [8, с. 336–337].

Водночас я-оповідач зауважує, що в класі є й прогресивна література, яку не вивчають учні. Остання фраза «порожня школа, порожня хата і порожня сулія zostалися чекати нового вчителя» дає

зрозуміти, що, крім матеріальних нестатків (відсутність мила, бодай хліба у хаті), присутнє убозтво душі, невитравний песимізм, апатія, байдужість інтелігентки. Для свого нарису Леся Українка майстерно дібрала дуже вдалу форму викладу – діалог я-оповідачки, спостерігачки (молодої панночки) з подругою, яка проживає й працює в селі. Читач повинен сам зробити висновки. Отже, образ сільської вчительки, виведений у прозі Лесі Українки, абсолютно відмінний від вольових, сильних особистостей її драматичних творів [14, с. 128].

Зауважимо: під час відвідин Лесею Українкою с. Піддубці тут налічувалося 33 хати з 427 жителями, млином, церквою й початковою школою, нині – це сучасне українське село, у якому мешкає 1052 жителі, діє сільськогосподарське підприємство з тваринницькими фермами, тракторною бригадою, асфальтовим заводом, виробничими об'єктами. Тут споруджено середню школу, дитсадок, будинок культури з бібліотекою, будинок побуту, їдальню, торговельний центр, магазини, фельдшерсько-акушерський пункт, дороги з твердим покриттям, добротні оселі, до яких підведено газ і воду [4, с. 43].

У с. Піддубці збереглися Покровська церква (пам'ятка архітектури середини XVIII ст.), залишки старого саду та приміщення колишньої церковноприходської школи, у якому побувала Леся Українка [4, с. 43].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, у нарисі «Школа» Лариса Петрівна Косач описала незадовільний стан волинських церковнопарафіяльних шкіл, висвітлила соціально-побутові проблеми важкого життя народних учителів, які залежали від духівництва та багатіїв, указала на безпідставну заборону використання сучасних на той час, прогресивних підручників «Рідне слово» К. Ушинського, читанки Й. Паульсона. Подальші наукові розвідки – дослідження навчально-виховного потенціалу в змісті підручника Лесі Українки «Стародавня історія східних народів».

Джерела та література

1. Артемова Л. В. Історія педагогіки України : підручник / Л. В. Артемова. – К. : Либідь, 2006. – 424 с.
2. Березюк О. С. Педагогічні погляди Лесі Українки [Електронний ресурс] / О. С. Березюк. – Режим доступу : www.ukrlit.vn.ua/article1/1545.html.
3. Гриньова М. В. Леся Українка / М. В. Гриньова // Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагогі : підручник / за заг. ред. А. М. Бойко. – К. : Професіонал, 2004. – С. 394–404.
4. Джерела безсмертного слова. Лесині місця на Волині / упоряд. В. С. Гей. – Луцьк : Надтир'я, 1996. – 92 с.
5. Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості : репринт. вид. [Вст. ст. М. Г. Жулинського] / О. П. Косач-Кривинюк. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. – XVI с. + 928 с.
6. Костенко А. І. Леся Українка / упоряд. В. П. Сичевський. – К. : А.С.К., 2006. – 512 с.
7. Леся Українка і Марія Биковська : художньо-документальний вимір [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cultua.media/blog/2483>.
8. Леся Українка. Волинські образки / Леся Українка // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, 2003. – С. 334–339.
9. Мороз М. О. Літопис життя та творчості Лесі Українки / М. О. Мороз. – К. : Наук. думка, 1992. – 631 с.
10. Огнєва О. Д. Східні стежки Лесі Українки / О. Д. Огнєва. – [2-ге вид., переробл. й доповн.]. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. – 240 с.
11. Омельчук В. В. Духовно-освітні традиції Волинського краю : [навч. посіб.] / В. В. Омельчук. – Дубно : Дубен. район. друк., 2000. – 110 с.
12. Омельчук В. В. Історія освіти Волині в особах : навч. посіб. / В. В. Омельчук. – Рівне : Волин. береги, 2014. – 264 с.
13. Піддубці (Луцький район). Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
14. Сірук В. Г. Діалогічний наратив у прозі Лесі Українки / В. Г. Сірук // Молодий вчений. – 2014. – № 7. – С. 126–128.
15. Спогади про Лесею Українку / упоряд. А. І. Костенко. – [2-ге вид., доповн.]. – К. : Дніпро, 1971. – 484 с.
16. Українка Леся. Збір. тв. : у 12-ти т. Т. 11 / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1978. – 480 с.
17. Українська педагогіка в персоналіях : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] : у 2-х кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с. ; Кн. 2. – 552 с.
18. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / за заг. ред. С. А. Литвинова. – К. : Радян. шк., 1961. – 652 с.
19. Шаховський С. М. Леся Українка : [критико-біографічний нарис] / С. М. Шаховський. – К. : Дніпро, 1971. – 135 с.
20. Шиманська І. Ф. Леся Українка про освіту та виховання / І. Ф. Шиманська. – К. : Радян. шк., 1973. – 112 с.

До 150-річчя від дня народження Модеста Левицького

УДК 930:908(477.82):929

Геннадій Бондаренко**Модест Левицький у публікаціях про його життя і діяльність**

У статті йдеться про публікації, присвячені М. Левицькому, часів незалежності України (від 90-х рр. ХХ ст.), які вийшли на Волині. Характеризується лікарська, педагогічна, літературна й громадська діяльність видатного діяча та його вплив на формування вітчизняної інтелігенції й національної еліти.

Ключові слова: Модест Пилипович Левицький, інтелігенція, педагогіка, виховання, медицина, громадська діяльність.

Бондаренко Геннадий. Модест Левицкий в публикациях о его жизни и деятельности. В статье речь идет о публикациях, посвященных М. Левицкому, времен независимости Украины (от 90-х гг. ХХ в.), которые опубликованы на Волинии. Характеризуется врачебная, педагогическая, литературная и общественная деятельность известного деятеля и его влияния на формирование отечественной интеллигенции и национальной элиты.

Ключевые слова: Модест Филиппович Левицкий, интеллигенция, педагогика, воспитание, медицина, общественная деятельность.

Bondarenko Gennady. Modest Levitsky in Publications About his Life and Activities. This article contains publications about M. Levitsky at the time of independence of Ukraine from the 90-ies of XX century, who went to Volhynia. Describes medical, educational, literary and social activities modest Lata and its influence on the formation of the Ukrainian intellectuals and the national elite.

Key words: modest Philipovich Levitsky, intellectuals, pedagogy, education, medicine, social activities.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Модест Пилипович Левицький – громадський діяч, лікар, педагог, письменник, композитор – народився 25 липня (7 серпня) 1866 р. в с. Вихилівці, що на Поділлі. Частина його життя пов'язана з Волинню й Луцьком. Уся його діяльність – служіння народу та Україні. Діяч є представником вітчизняної еліти кінця ХІХ – початку ХХ ст. Для багатьох молодих українців він був прикладом справжнього інтелігента в усіх сферах його діяльності.

Деякий час його ім'я несправедливо замовчували й не згадували в часи більшовицької влади. Тому публікації про нього волинській пресі на початку 90-х рр. ХХ ст. стали провісниками повернення в історію інтелектуальної еліти [34; 38; 43; 44]. Багато публікацій вийшло з-під пера Миколи Онуфрійчука [47–54].

1991 р. до 125-ліття від дня народження М. Левицького було відкрито меморіальну дошку на приміщенні колишньої Луцької української гімназії [5] і проведено літературний вечір [35]. Символом видатної постаті та присутності Модеста Левицького в Луцьку став явір, дерево, про яке писали журналісти й письменники [8; 10; 12; 22; 54; 68], а також школа-гімназія № 4 на проспекті Волі, яка названа його іменем.

Важливість вивчення життя і творчої спадщини М. Левицького полягає в тому, щоб зрозуміти становище представників тогочасної вітчизняної еліти, яка не пішла на службу до радянської влади, показати різницю між її окремими колами та представниками й вплив на майбутні покоління. У зв'язку з тим окремі роботи охоплюють діяльність М. Левицького на ниві освіти й педагогіки, свідчать про спілкування з учнями та вчителями, про новаторські підходи в галузі медицини, письменницькій і громадській діяльності. Про Модеста Левицького вчителя-дідуся (так його ласкаво називали учні Луцької української гімназії), пишуть у своїх спогадах [27; 29; 32; 34; 35].

Про діяльність М. Левицького в охороні здоров'я свідчать документи й матеріали та невелика кількість публікацій [51; 53; 54;].

Поетика, жанрово-типологічні особливості та стильова специфіка малої прози М. Левицького засвідчують його новаторство.

Зі студентських років він добровільно поїхав лікувати людей під час спалаху холери – це були перші кроки на важкій лікарській ниві [6; 7]. Варто зазначити, що всі роки, навіть коли не працював офіційно лікарем, Модест Левицький лікував усіх, хто до нього звертався, незалежно від соціального статусу, віросповідання чи національності [49; 55; 48]. Познайомився з родиною Косачів під час праці лікарем у Ковелі, лікував Лесю Українку [57]. Після Ковеля Модест Пилипович переїздить у містечко Окна на Поділлі, де працює в земській лікарні.

У ці роки Модест Левицький видає свою першу невеличку брошурку, яку друкує в Петербурзі під назвою «Про сільську медицину в неземських губерніях». Пізніше діяч ще багато робіт присвятить медицині, спрямованих на допомогу простому народові й написаних доступною мовою.

М. Левицький знайомиться з І. Липою, Є. Чикаленком, С. Єфремовим, Л. Матушевським, Б. Грінченком й іншими – соціально активними людьми, які входили до антиурядових організацій.

У липні 1904 р. його разом із В. Лисенком і Лесею Українкою обирають дійсним членом «Київського літературно-артистичного товариства». Модест Пилипович, незважаючи на величезну зайнятість, продовжує й літературну працю: пише оповідання, готує до видання збірку, перекладає зарубіжні твори, іноді пише музику. Наприкінці 1904 р. М. Левицький отримує місце директора школи фельдшерів у Києві й за сумісництвом посаду завідувача Лук'янівським притулком для дітей, яких залишили батьки.

Пізніше була участь у створенні українських партій, гуртків, театру [13;15], участь у розбудові Української Народної Республіки [31; 33], викладацька робота в Луцькій українській гімназії [36; 39; 61; 64].

Пізніше переїздить до нового місця роботи в Білу Церкву, де він працює залізничним лікарем, бере участь у випуску «Щоденної газети» в Товаристві «Час», у діяльності товариства «Просвіта» клубу «Родина», готує до видання нові книги та збірки.

Модест Левицький викладацьку, педагогічну, видавничу діяльність, зокрема за кордоном, у Чехії, веде з 1922 р., де працює в Подєбрадах у створеній Українській господарчій академії [16; 40; 46]. Там Модест Пилипович, крім лекцій, лікує людей, організовує аптечний пункт, пише спогади, оповідання, які друкує в «Літературно-науковому Віснику» й календарі-альманасі «Дніпро», видає чергову працю з граматики, бере участь у створенні бібліотеки, ходить до школи бандуристів, яку організував Василь Ємець.

Чимало публікацій присвячено перебуванню Модеста Левицького в Луцьку, де він працює в Луцькій українській гімназії до завершення свого життєвого шляху (1932). Модест Пилипович організував і вів у Луцькій гімназії гурток бандуристів, запровадив читання лекцій з етики, виступав у міській бібліотеці з лекціями з історії України. За його пропозицією учні організували цікаву колекцію великодніх писанок із різних куточків Волині. Луцьк займав важливе місце в активному житті М. Левицького, у його педагогічній і громадській діяльності [25; 26].

Модест Левицький користувався повагою і в поляків, що засвідчує такий факт: польська партія «Wyzwolenie» (Визволення) запропонувала йому виставити за її списком свою кандидатуру в депутати до польського Сейму, але діяч відмовився.

Важливим напрямом діяльності Модеста Левицького – письменника та громадського діяча – було зосередження на формуванні світогляду в його еволюційному розвитку, вивчення й розвиток естетичних засад митця та визначення ідейно-тематичної своєрідності його прози.

Творчість письменника формувалась у контексті його громадсько-політичної діяльності, політичних переконань, культурно-освітньої роботи, детермінувавшись обставинами суспільно-політичного життя України початку ХХ ст. Незважаючи на складні для українства умови життєдіяльності, особисту завантаженість професійною (лікарською), освітньою, громадською працею, М. Левицький зумів здобути визнання й популярність як прозаїк, драматург, автор публіцистичних статей, нарисів, фейлетонів, укладач і редактор багатьох шкільних підручників та навчальних посібників.

Основу світогляду М. Левицького становить своєрідний симбіоз релігійно-християнських, позитивістських, антропоцентричних і філософських уявлень. Орієнтуючись на християнську мораль, діяч утверджував любов до ближнього, милосердя, толерантність, добро, самовдосконалення душі, підкріплені вірою в людину, її розум, знання, у результативність праці за покликанням.

У світорозумінні та творчості Левицького – демократа й гуманіста – важливим стержнем була національна ідея, яку він розглядав як запоруку суверенного буття українського народу, визначний складник його ментальності, критерій політичної заангажованості людини. Погляди на призначення мистецтва М. Левицького викристалізувались у тісній творчій співдружності з Б. Грінченком та С. Єфремовим. Йому були засадничо близькими принципи художньої творчості, що визначив С. Єфремов, суть яких полягає у втіленні в художньому творі таких ідей, як визвольна боротьба, народність, любов до рідного краю.

Генезу низки оповідань і нарисів доєміграційного періоду творчості М. Левицького (1901–1917 рр.) становлять його спостереження за перебігом суспільно-політичних процесів в Україні на межі ХІХ–ХХ ст. Про це згадує Д. Дорошенко [14].

М. Левицький розширив тематично-образний діапазон української прози. Основним джерелом оповідань, новел, нарисів, есе письменника стала реальна дійсність на межі XIX–XX ст., суспільне й приватне життя репрезентантів різних верств й етносів України. Автор відтворив широкий спектр соціуму в усій характерності його побуту, звичаїв, поведінки, взаємин, психофізичних, національних та релігійних особливостей, соціальної атрибутики, ментальності. Як письменник, він із боєм розкривав соціальну несправедливість, злидні, голод, поневіряння світами стражденної й упослідженої людини з колоніальної країни Російської імперії, не захищеної перед несподіваними ударами долі, аморальним свавіллям чиновницько-бюрократичного апарату, жорстокістю й байдужістю соціального оточення, зокрема українського, єврейського, польського тощо.

Специфічна риса кредо письменника – реалістичне відтворення труднощів та значущості життя через незначні чи, навпаки, надзвичайні події повсякденності. Метою його творчості, як і епиків «натуральної школи» Мусія Кононенка й інших, було відтворення драматичного процесу руйнації усталеного ладу й ритму життя «маленької» людини, нищення її мрій і, як наслідок, спотворення морально-етичних принципів її поведінки.

М. Левицький намагався показати й розвінчати те зло, яке було тоді в суспільстві та усвідомлював той лад життя, за якого людина залишається безсилою й немічною, «оживцем похованою» (І. Нечуй-Левицький).

Утіленням селянської теми є «мала» проза М. Левицького, що ставить людинознавчі проблеми поряд із соціально-філософськими («Порожнім ходом», «Деда», «Очі», «Добре діло» та ін.). Тонкий психологічний підхід і моральність – важливі риси його творчості в розкритті людського почуття («Стаття 182», «Коляда», «Тяжкий хрест», «По закону» та ін.).

Письменник показує трагедію людини у відриві від звичних умов життя («Заєць», «Землиця рідна»). Найвищими цінностями у творах М. Левицького є висока духовність і духовна краса людини («Ніобея»), мораль («По закону»), внутрішня свобода та гідність людини («Хрест і півмісяць»).

У творах першого періоду творчості М. Левицького художнє втілення ідеї свободи, визвольної боротьби, прагнення до національного самоусвідомлення, соціального визволення українського народу.

З 1918 р. почалася вимушена політична еміграція М. Левицького. Він виїхав у складі дипломатичної місії УНР до Греції й більше не повернувся на Батьківщину. На роки еміграції (1918–1932 рр.) припав його другий період творчості, у якому збереглися й розвинулися кращі якості художника слова. Художній набуток письменника збагатився новим життєвим досвідом. Діяч творчо переосмислив події й факти, пов'язані з трагічною історією УНР та національно-визвольними героїчними пориваннями народу. Створює цикл меморіальних творів: «Червоний жах», «Gloria victis», «Людина – звір», «Також емігранти», які були переважно документальними нарисами, оповіданнями, есеями з патріотичними мотивами, з темами й питаннями, що найбільше хвилювали письменника та український народ. Проза М. Левицького цього часу стосується національно-визвольної революції й намагання українців захистити державну незалежність і соборність.

Мала проза М. Левицького самотутня, «народницька», вона стала набутком інтелектуальної людинознавчої модерністської літератури кінця XIX – початку XX ст. Епічність його творів була одночасно експериментальною проблематикою й безсумнівним унеском в українську літературу перших десятиріч XX ст. Таку оцінку творчості письменника дав С. Єфремов [17].

1927-го Модест Пилипович повернувся в Україну. Оселився в Луцьку, де й помер 16 червня 1932 р., проживши 76 років. Пізніше його могилу перенесли на нове міське кладовище біля села Гаразджа. Життя й діяльність Модеста Пилиповича Левицького – зразок для нащадків. Його доробок давно й терпляче очікує на заслужену увагу вдумливого, чутливого й людяного читача, на авторитетну та справедливу оцінку літературознавців, педагогів, краєзнавців.

Постать Модеста Пилиповича Левицького постійно привертає до себе увагу дослідників. Зокрема кілька публікацій присвячено йому в книзі «Роде наш красний...» у першому [10; 35; 47] і третьому томах [62; 64], у науковому віснику Волинського університету [63]. Його постать проходить і крізь призму спогадів колишніх учнів Луцької української гімназії міжвоєнного часу XX ст., у виданій після їх зустрічі в Луцьку книзі [30]. Чотири інформаційних матеріали представляють електронний ресурс [69–72].

У художній літературі Модест Левицький представлений у повісті-есеї Івана Корсака [23], де показано його луцький період життя, коли польська влада намагалася повернути його до співпраці. Автор розповідає про боротьбу М. Левицького й адвоката Г. Степури за набуття права учням Луцької

української гімназії вступати до вищих навчальних закладів, чого вони врешті домоглися. Поряд з постаттю педагога проходять імена відомих і знаних людей, зокрема С. Єфремова, В. Липинського, Є. Чикаленка й ін.

Висновок. Далеко не всі публікації про життя й діяльність Модеста Левицького зібрані в цій статті. Більшість із них з'явилася на Волині за час Незалежності України.

Зібрані публікації до 150-річчя Модеста Левицького засвідчують, що ця постать важлива в житті вітчизняної еліти ХХ і ХХІ ст. Його життя – приклад служіння народу, Батьківщині.

Джерела та література

1. 25 липня – 125 років з дня народження Модеста Левицького. – Народ. трибуна. – 1991. – 20 лип.
2. Антонович М. Модест Левицький – композитор / М. Антонович. – Народ. трибуна. – 1992. – 24 черв.
3. Баземський Ю. У цих місцях варто побувати / Ю. Баземський. – Радян. Полісся. – 1968. – 25 трав.
4. Балик Н. Літературний вечір / Н. Балик. – Волинь. – 1996. – 30 лип.
5. Берекета Б. Меморіальна дошка / Б. Берекета. – Голос України, 1991. – 21 листоп.
6. Болабольченко А. Модест Левицький / А. Болабольченко. – Рідна шк. – 1998. – № 12.
7. Вільшанська О. О. Модест Левицький / О. О. Вільшанська // Малий словник історії України. – К. : [б. в.], 1997. – С. 230.
8. Віренко Н. Шумить явір над могилою / Н. Віренко. – Народ. трибуна. – 1992. – 22 квіт.
9. Гей В. Нектар і полин / В. Гей. – Радян. Волинь. – 1991. – 2 серп.
10. Гей В. Явір Модеста Левицького / В. Гей // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. – Т. I. – Луцьк : Вежа, 1996. – С. 338.
11. Гуменюк Н. З іменем Модеста Левицького / Н. Гуменюк. – Віче. – 1997. – 18 берез.
12. Гуменюк Н. Під явором і музика, і квіти / Н. Гуменюк. – Віче. – 1997. – 19 черв.
13. Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.): Модест Пилипович Левицький // Історія в шк. – 1998. – № 10.
14. Дорошенко Д. І. Лікар-гуманіст / Д. Дорошенко // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. – Т. III. – Луцьк : Вежа, 1999. – С. 39–45.
15. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) / Д. І. Дорошенко. – Вінніпег : [б. в.], 1949. – 167 с.
16. Єремійв М. З подебрадських записів. Відвідини митрополитом Андрієм Шептицьким Академії / М. Єремійв // Хроніка. – 2000. – № 29–30.
17. Єфремов С. Модест Левицький / С. Єфремов // Історія українського письменства – К. : [б. в.], 1995. – С. 756.
18. Івашенко В. Повертається із забуття / В. Івашенко // Народ. трибуна. – 1991. – 8 черв.
19. Історія міст і сіл Українського РСР, Волинська обл. – К. : Вид-во АН УРСР, 1970. – С. 746.
20. Кабайда А. Людям добро / А. Кабайда // Літ. Україна. – 1996. – 26 лип.
21. Ковельський календар. – Луцьк : [б. в.], 1996. – С. 37.
22. Корецька К. Волинський явір / К. Корецька // Народ. трибуна, 1991. – 3 серп.
23. Корсак І. Тиха правда Модеста Левицького: повість-есе / І. Корсак. – К. : Ярославів вал, 2009. – 166 с.
24. Кошелюк Р. Наш незабутній громадянин / Р. Кошелюк. – Віче. – 1996. – 25 лип.
25. Кучеренко О. Волинь у житті українського письменника, педагога і громадського діяча М. П. Левицького / О. Кучеренко. – Луцьк : [б. в.], 2007. – С. 300.
26. Кучеренко О. Вчительська праця і суспільна діяльність М. П. Левицького в Луцькій приватній гімназії / О. Кучеренко // Пед. пошук, 1999. – № 1.
27. Левицький В. В. Спогади про Модеста Левицького / В. В. Левицький, Д. І. Дорошенко. – Вінніпег : [б. в.], 1967. – 40 с.
28. Левицький В. Син про свого батька / В. Левицький // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. – Т. III. – Луцьк : Вежа, 1999. – С. 16–38.
29. Левицький В. Спогади про дідуся Модеста / В. Левицький // Луцька українська гімназія. Спогади гімназистів / ред. Л. Токарук. – Луцьк : Медіа, 1998. – С. 22–23.
30. Левицький М. П. Перша «льгота» / М. П. Левицький. – Львів : Каменяр, 1966. – 111 с.
31. Левицький Модест // Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – Львів : [б. в.], 1994. – С. 1269.
32. Левицький Модест Пилипович // Українська новелістика кінця ХІХ – початку ХХ ст. – К. : [б. в.], 1989. – С. 455.
33. Левицький Модест Пилипович // Українська Радянська Енциклопедія. Т. 6. – К., 1981. – С. 778.
34. Левчанівська І. Дідусь Модест / І. Левчанівська. – Молода Волинь, 1991. – 15 берез.
35. Левчанівський О. Мої спогади про Модеста Пилиповича Левицького / О. Левчанівський // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. – Т. I. – Луцьк : Вежа, 1996. – С. 338–339.
36. Лист Модеста Левицького до Г. Степури від 11.06.1927 р. // Луцька українська гімназія. Спогади гімназистів / ред. Л. Токарук. – Луцьк : Медіа, 1998. – С. 134–136.

37. Літературна карта Волині. Бібліографічний довідник. – Львів : [б. в.], 1994. – С. 565.
38. Літературний вечір, присвячений 125-річчю з дня народження українського письменника Модеста Левицького в Луцьку // Літ. Україна. – 1991. – 1 серп.
39. Луцька українська гімназія. Спогади гімназистів / ред. Л. Токарук. – Луцьк : Медіа, 1998. – 220 с, іл.
40. Мартос Б. Заснування Української господарчої академії / Б. Мартос. – Хроніка. – 2000. – № 29–30.
41. Містечкові «патріоти» і Модест Левицький // Волинь. – 1999. – 18 лют.
42. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 / Р. Млиновецький. – Львів : Каменярь, 1994. – С. 571.
43. Модест Левицький. – Молода Волинь. – 1992. – 1 серп.
44. Модест Левицький. – Живиця. – 1992. – № 3.
45. Модест Пилипович Левицький // Українська літературна енциклопедія. – Т 3. – К. : [б. в.], 1995. – С. 146.
46. Наріжний С. Вищі українські школи в Чехії / С. Наріжний // Хроніка. – 2000. – № 29–30.
47. Онуфрійчук М. А. Модест Левицький любив і творив музику / М. А. Онуфрійчук // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. – Т. I. – Луцьк : Вежа, 1996. – С. 334–337.
48. Онуфрійчук М. Модест Левицький / М. Онуфрійчук // Минуле і сучасне Волині: історичні постаті краю. – Луцьк : [б. в.], 1991. – С. 93–95.
49. Онуфрійчук М. Модест Левицький / М. Онуфрійчук // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк : [б. в.], 2003. – С. 257.
50. Онуфрійчук М. Наші земляки: Модест Левицький / М. Онуфрійчук // Волин. календар, 1992. – Луцьк : [б. в.], 1991. – С. 32–33.
51. Онуфрійчук М. Рідне, лагідне, шедре слово / М. Онуфрійчук. – Світязь. – 1996. – № 4.
52. Онуфрійчук М. Син Поділля – дідусь Волині / М. Онуфрійчук // Матеріали Всеукр. іст.-краєзнавч. конф. – Стара Синява, 1998. – С. 567.
53. Онуфрійчук М. Стежками Модеста Левицького / М. Онуфрійчук // Волинь. – 1996. – 25 лип.
54. Онуфрійчук М. Явір Модеста Левицького / М. Онуфрійчук // Живиця. – 1992. – № 2.
55. Письменник, лікар, педагог // Луцький замок. – 1996. – 1 серп.
56. Покальчук Ю. Добром налите серце: до 130-річчя Модеста Левицького / Ю. Покальчук // Слово і час. – 1996. – № 7.
57. Пригадаймо: у ці дні колись Модест Левицький був лікарем Лесі Українки // Волинь. – 1999. – 15 черв.
58. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник / П. Пундій. – Львів : [б. в.], 1994. – С. 246.
59. Пушкар Н. Ю. Письменник, лікар, педагог (Модест Левицький, 1855–1932) / Н. Ю. Пушкар // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцький район: історія, сучасність, перспективи : наук. зб. – Вип. 22 // Матеріали ХХІІ Волин. обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф., присвяч. 15-й річниці Незалежності України, 40-річчю Луцького району та 50-річчю Торчинського народного історичного краєзнавчого музею. – Луцьк ; Торчин, 9–10 груд. 2006 р. / редкол. : Г. В. Бондаренко та ін. – Луцьк : Пульс, 2007. – С. 207–211.
60. Сидько В. Час не зруйнує гімназійне братство / В. Сидько. – Віче. – 1998. – 20 серп.
61. Педагоги ЛУГ // Луцька українська гімназія. Спогади гімназистів / ред. Лариса Токарук. – Луцьк : Медіа, 1998. – С. 187–188.
62. Сташенко Н. Г. Син Поділля і Волині / Н. Г. Сташенко // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. – Т. III. – Луцьк : Вежа, 1999. – С. 8–16.
63. Сташенко Н. Із книги життя Модеста Левицького / Н. Сташенко // Наук. вісн. ВДУ: Філол. науки. – 1997. – № 12.
64. Струбицький В. В. Вони були вчителями і учнями української гімназії / В. В. Струбицький // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. – Т. I. – Луцьк : Вежа, 1996. – С. 331–332.
65. Українська Центральна рада. Документи і матеріали : у 2-х т. – К. : [б. в.], 1997. – С. 142.
66. Філатенко А. Повертаються забуті імена / А. Філатенко // Радян. Волинь. – 1991. – 2 серп.
67. Харченко Д. Обереги пам'яті / Д. Харченко // Народ. трибуна. – 1991. – 30 берез.
68. Явір пам'яті. – Волинь. – 1992. – 11 квіт.
69. Володимир Юкало. Лікар-філолог Модест Левицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intranet.tdmu.edu.ua/>
70. Володимир Юкало. Він лікував людей і мову (про Модеста Левицького) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intranet.tdmu.edu.ua/>
71. Історична Волинь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://istvolyn.info/>
72. Левицький Модест Пилипович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/>

Культура і духовність

УДК 377.8(477.82)(09)“1945/1955”

Ольга Галан

Освітнянське середовище Луцького педучилища в післявоєнні роки

У статті проаналізовано викладацький і студентський склад Луцького педагогічного училища в перше десятиліття після Другої світової війни. Ідеться про видатних волинських освітян, які працювали, навчалися у Луцькому педучилищі в повоєнний період; схарактеризовано навчальний процес Луцького педагогічного коледжу в теперішній період.

Ключові слова: Луцьке педучилище, розвиток освіти в післявоєнні роки, видатні постаті в історії освіти Волині, середні спеціальні навчальні заклади.

Галан Ольга. Образовательная среда Луцкого педучилища в послевоенные годы. В статье анализируется преподавательский и студенческий состав Луцкого педагогического училища в первое десятилетие после Второй мировой войны. Речь идёт о выдающихся представителях образования Волини, которые работали или учились в Луцком педучилище в послевоенный период; характеризуется учебный процесс в Луцком педагогическом колледже в период послевоенного восстановления.

Ключевые слова: Луцкое педучилище, развитие образования в послевоенные годы, выдающиеся представители в истории образования Волини, средние специальные учебные заведения.

Galan Olga. Educational Environment at The Lutsk Pedagogical College in the Postwar Years. The article tells about teachers and students from Lutsk Pedagogical College in the first decade after the Second World War. We consider education Volyn outstanding names who worked or studied in Lutsk pedagogical school during the renewal of in the postwar and analyzed peculiarities of educational process in Lutsk Pedagogical College during postwar reconstruction.

Keywords: Lutsk pedagogical school, education in the postwar years, prominent figures in the history of Volyn education, vocational education.

Постановка наукової проблеми та її значення. Після звільнення області від окупації відновлюється робота культурно-освітніх закладів. З відновленням економічного потенціалу реалізовувалися заходи щодо навчання в різних освітніх установах. Луцьке педагогічне училище як осередок учительської освіти відновлює свою діяльність у складних матеріальних, суспільно-політичних умовах. Вирішальну роль у становленні цього середнього спеціального педагогічного навчального закладу відіграв викладацько-студентський склад.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Особливості становлення Луцького педучилища в повоєнні десятиріччя не були об'єктом самостійного дослідження. Про викладачів, студентів Луцького педучилища на етапі відновлення роботи після німецької окупації йдеться в періодичних виданнях, окремих джерелах, які стосуються історії коледжу.

До питання повоєнного становлення системи освіти зверталась у своїх роботах низка авторів, зокрема Б. Ярош, М. Кучерепа, О. Завадська [7]. Однак автори обмежуються наведенням кількісних показників розвитку освіти, її матеріально-технічного забезпечення, підготовки й перепідготовки вчительських кадрів. Глибокий аналіз та опис діяльності Луцького педагогічного коледжу відсутній.

Мета та завдання статті – з огляду на стан розроблення цієї проблеми, проаналізувати особливості становлення Луцького педучилища в повоєнний; схарактеризувати освітянське середовище цього навчального закладу.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Окупанти закрили на Волині 984 школи, позбавили роботи 4696 учителів, а 185 тис. дітей залишили без навчання [4]. Під час війни було знищено 185 початкових, 104 семирічних, 13 середніх – усього 302 школи. Частково зруйновано 112 початкових, 127 семирічних, 7 середніх – усього 246 шкіл. На кінець 1944/1945 н. р. в області працювало 2145 учителів, із них з вищою освітою – 163, із незакінченою вищою – 158, із середньою педагогічною – 1160, із незакінченою середньою освітою – 664. Для повного забезпечення шкіл краю вчителями на 1945/1946 н. р. потрібно було додатково 1536 педагогів [5].

З квітня 1944 р. Луцька педшкола розпочала відновлювати свою роботу. 23 квітня в газеті «Радянська Волинь» надруковано оголошення, у якому запрошували на навчання студентів, які навчалися у довоєнний період, і випускників сьомих класів неповної середньої школи [11]. З квітня–травня 1944 р. комплектували педагогічний і студентський колектив школи. Для повноцінної роботи

педагогічного навчального закладу не вистачало і викладачів, і студентів. «Всі, хто хотів вчитись приходили до педшколи. Це була сільська молодь. Приходили бідно одягнені, в домотканому одязі, деякі навіть в постолах. У всіх була велика спрага до знань після війни. Одні приходили з документами про освіту, інші – без документів, вірили їм. Підготовка у всіх була дуже слабка. Та це й не дивно. Скільки часу не вчились» – згадує один із перших викладачів Луцької педагогічної школи Лавренюк Афанасій Афанасійович.

Луцька педшкола розпочала роботу з невеликим колективом (семеро осіб). У протоколі засідання педагогічного колективу №1 від 8 трав. 1944 р. розглядали питання правил для студентів, обов'язків учителів, розподілу праці, господарські питання.

Першим директором повоєнного періоду став Михайло Федорович Большого, завучем – Антоніна Олександрівна Голдун. Перший набір студентів 1944 р. – 24 особи, узимку 1945-го – набір 8 осіб на 3-й курс, відбувалися додаткові набори. У першій половині 1944/1945 н. р. в педагогічній школі навчалася 146 студентів, понад 50 із них вибуло.

Після звільнення Волині від окупації всі навчальні заклади мали потребу в педагогічних кадрах. В усіх освітньо-культурних закладах налічувалося лише 163 особи з вищою освітою. Народний комісаріат освіти УРСР прийняв рішення про відкриття заочного відділення на базі Луцької педшколи. Завідувачем заочного відділення було призначено Іллю Ємельяновича Захар'єва. 1 січня 1945 р. на заочному відділенні навчалася 228 студентів.

Народний комісар освіти УРСР П. Г. Тичина видав наказ від 6 грудня 1944 р. про перейменування педагогічних шкіл на педагогічні училища й покращення їх роботи. З 1 січня в усіх документах згадується назва «Луцьке педагогічне училище», учителі педшколи стають викладачами, учні – студентами.

У перші повоєнні роки і студенти, і викладачі мали гостру потребу в усьому, починаючи від шкільного приладдя, підручників, закінчуючи одягом і їжею. Бухгалтерські звіти за 1944/1945 рр. засвідчують низьку зарплату педагогів Луцького педучилища (зарплата директора – 850 карбованців, викладачів – від 400 до 600 карбованців).

Зі спогадів першої випускниці Луцького педучилища Марії Семенівни Микульської (Салюк): «В нетоплених приміщеннях сиділи одягнені. Одягнені були в гуртожитку і в класах. Бувало прокидались ми в гуртожитку від холоду, а постіль – в снігу, що потрапляв крізь діряві вікна. В гуртожитку і в класах партами слугували не тільки столи, а й підвіконня. Попри те навчались і працювали завжди дружно... Йшли в їдальню, їли разом за великим столом сірий куліш чи суп з металевих мисок. Мусили миритись зі всім, в той час ще йшла війна»[2].

Освітняни мали шефство над військовим госпіталем, студенти будували хлібозавод, стадіон, спортивну школу, електростанцію, працювали на залізниці, озеленювали місто.

У навчальному закладі діяла комсомольська організація, одна з найчисленніших у місті. Першим секретарем був Микола Волох. Однак, незважаючи на потужну радянську ідеологію та пропаганду, у Луцькому педагогічному училищі діяла підпільна організація українських націоналістів. У післявоєнні роки в стінах училища двічі здійснено «диверсії»: уперше під час святкування Нового, 1945 р.; удруге в Шевченківські дні, у березні 1945-го. Органи КДБ арештували 17 осіб, 5 із них вислано до Сибіру. На горищі навчального корпусу знайшли «типографію», друкарське устаткування, листівки антирадянського змісту [11].

Одним із політ'язнів був Євген Хринюк, студент Луцького педагогічного училища, який організував Шевченківський вечір у навчальному закладі, тричі звучала «Розрита могила», заборонена й вилучена радянськими ідеологами з «Кобзаря». 13 березня 1945 р. п'ятьох організаторів каральні органи, затримали проводили жорстокі допити. За участь у національно-визвольній революційній організації Євген Хринюк отримав десять років каторги. Повернувшись в Україну, колишній студент Луцького педучилища став талановитим сценаристом і режисером. Однак зважаючи на минуле, державних премій і визнання Євген Хринюк не отримав [14]. Згадок про талановитого випускника в архівах педучилища немає, життєва позиція та біографія цього патріота, з погляду комуністичної ідеології, була недостойною.

У 1946/1947 рр. до освітянського середовища Луцького педучилища долучаються викладачі-фронтвики. За направленням Міністерства просвіти УРСР розпочала роботу в педучилищі учасниця Другої світової війни Катерина Іванівна Ліпницька – викладач мови та літератури, заслужений учитель УРСР, відмінник народної освіти.

Перші повоєнні випускники педучилища відомі не тільки в місті, області, а й у світі. Петро Кашевський – директор Волинського обласного архіву, Олексій Несмянович – учений зі світовим

іменем у галузі космонавтики, Василь Нечипорук – кандидат педагогічних наук, Ганна Козачук – кандидат філологічних наук, Павло Бойчук – заслужений працівник освіти, керівник однієї зі шкіл у Луцькому районі, Ніна Зайкіна – завуч міської школи, Анатолій Баранов – директор Луцького технікуму радянської торгівлі, Євгеній Шугнило – заступник директора Луцького педучилища, Киричук Олександр – доктор педагогічних наук.

Вагомий внесок в історію освіти Волині – постать директора Луцького педучилища 1947–1954 та 1961–1964 рр. Анатолія Петровича Курценка. Народився 1913 р., здобув освіту історика в Київському педінституті імені Максима Горького, з 1939-го служив у Червоній армії. Закінчив війну у званні гвардії майор, нагороджений медалями й орденами. Певний час працював віце-консулом у м. Спліті (Югославія). У педучилищі нагороджений знаком «Відмінник народної освіти УРСР». Як директор Анатолій Курценко працював над зміцненням матеріально-технічної бази навчального закладу, за його керівництва Луцьке педагогічне училище користується заслуженим авторитетом серед середніх спеціальних навчальних закладів області.

З кожним роком у період повоєння збільшується кількість навчальних груп, у педучилищі працює значна кількість викладачів. У 1947–1948 рр. в училищі прийняті на роботу сім викладачів музичних дисциплін, 1948-го до навчального плану введено хоровий і сольний спів. 1949 р. хор Луцького педагогічного училища став лауреатом республіканського конкурсу [12].

З 50-х рр. ХХ ст. у Луцькому педучилищі впродовж 25 років працює Євгенія Аркадіївна Бикова, викладач російської мови та літератури, молода комсомолка, хороший організатор. Є. Бикова багато років керує літературним гуртком, захищає дисертацію, стає кандидатом педагогічних наук, пізніше, 1989 р., – доктором педагогічних наук.

Щоб повною мірою схарактеризувати стан освіти Волині 1945–1955 рр., варто врахувати низку особливостей: високий рівень неграмотності, розрушення соціальної сфери, незадовільна матеріально-технічна база навчальних закладів, брак учительських кадрів, вплив радянської ідеології. Попри всі ці особливості, що гальмували розвиток освіти, 1951 р. 62 педагогів влада назвала такими, що не відповідають високому званню учителя. Серед них – випускники Луцького педагогічного училища, яких звинуватили у зв'язках із націоналістами чи мали шкідливі політичні та релігійні погляди. Схожі тенденції серед педагогів; з області відпущено 1208 вчителів і викладачів через політичні погляди, невідповідну освіту [15].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, в області відчувався гострий дефіцит учительських кадрів, педучилище збільшує кількість викладачів і відкриває нові відділення, проводить додаткові набори студентів. У 50-х рр. ХХ ст. функціонують шкільне, дошкільне, заочне відділення.

Освітнянське середовище Луцького педагогічного училища в складний період повоєнної відбудови здійснювало відновлення діяльності навчального закладу, попри дефіцит кадрів, неналежну оплату праці, складні матеріальні умови, вплив радянської ідеології. Багато студентів та викладачів увійшло в історію освіти Волині.

Окремі аспекти цієї теми потребують поглиблення й перегляду з урахуванням підходів сьогодення, відмови від стереотипів. Перспектива дослідження – опрацювання архівних фондів Луцького педагогічного коледжу, матеріалів Державного архіву Волинської області.

Джерела та література

1. Алексеева О. Освіта на Волині у 30–50 роки / О. Алексеева // Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки : матеріали Наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк : [б. в.], 1995. – С. 78–79.
2. Войтович В. Ф. Історія Луцького педагогічного коледжу / В. Ф. Войтович, Н. Б. Ворон, Н. В. Філюк. – Луцьк : [б. в.], 2009. – 60 с.
3. Волинь радянська (1939–1965 рр.) : зб. док. і матеріалів. – Львів : Каменяр, 1971. – 347 с.
4. Державний архів Волинської області (Далі – ДАВО), ф. Р-59, оп. 4, спр. 2, арк. 30.
5. ДАВО, ф. Р-59, оп. 3, спр. 5, арк. 13, 19.
6. Довідка Волинського обкому КП(б)У про середні спеціальні і вищі навчальні заклади області, лютий–березень 1948 р. : № 231 // Культурне життя в Україні. Західні землі : док. і матеріали. – К., 1995. – Т. 1 : 1939–1953. – С. 542.
7. Завадская О. А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959–1968) / О. А. Завадская. – Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1968. – 265 с.
8. Корнейко А. О. Розвиток освіти на Волині в перше повоєнне десятиріччя / А. О. Корнейко // Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки : матеріали Наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк : [б. в.], 1995. – С. 79–80.

9. Корнейко А. О. Статистика розвитку освіти на Волині в перше повоєнне десятиріччя як джерело вивчення історії краю / А. О. Корнейко // Минуле і сучасне Волині : проблеми джерелознавства : тези доп. і повідомл. VII Волин. іст.-краєнав. конф. – Луцьк, 1994. – С. 42.
10. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали / ред. кол. : Ю. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1995. – Т.1. 1939–1953. – 750 с.
11. Матеріали архіву Луцького педагогічного коледжу.
12. Перші роки педучилища // Радянська Волинь. – 1979. – № 75. – С. 2.
13. Романець Л. М. Матеріально-побутові умови праці повоєнного учительства України // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії // Наук. зап. Рівнен. Держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 12. – Рівне : РДГУ, 2008. – С. 72–76.
14. У політв'язня з Луцька знімалися Аліса Фрейдліх, Василь Лановий // Волинь нова. – 2015. – № 26. – С. 13.
15. Янковська О. Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945–1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС-КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. – Вип. 9. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 326–324.

✓ УДК

94(477).085:338.48

Василь Денисюк

Розвиток готельно-ресторанної інфраструктури в Луцьку в 1914–1920 рр.

У статті висвітлено процес розвитку готельно-ресторанної інфраструктури в Луцьку в 1914–1920 рр. Проаналізовано його основні передумови, фактори, тенденції й особливості цієї галузі інфраструктури. Визначено зміни в цінах на послуги, які надавалися в готелях і ресторанах.

Ключові слова: інфраструктура, готель, ресторан, послуги, ціни, Луцьк, Перша світова війна, офіцери, «сухий закон».

Денисюк Василий. Развитие гостинично-ресторанной инфраструктуры в Луцке в 1914–1920 гг. В статье освещен процесс развития гостинично-ресторанной инфраструктуры в Луцке в 1914–1920 гг. Проанализированы его основные предпосылки, факторы, тенденции и особенности этой отрасли инфраструктуры. Определены изменения в ценах на услуги, предоставляемых в гостиницах и ресторанах.

Ключевые слова: инфраструктура, отель, ресторан, услуги, цены, Луцк, Первая мировая война, офицеры, «сухой закон».

Hotel-restaurant Infrastructure Development in Lutsk in 1914–1920. The article covers the process of hotel-restaurant infrastructure development in Lutsk in 1914–1920. Its main prerequisites, factors and tendencies, as well as peculiarities of this branch of the infrastructure have been analyzed, price changes have been defined on services offered by hotels and restaurants.

Key words: infrastructure, hotel, restaurant, services, prices, World War I, officers, «dry law».

Постановка наукової проблеми та її значення. У контексті розвитку краєзнавства й урбаністики проблеми історії розвитку окремих елементів міської інфраструктури стали особливо популярними останнім часом. Кожне з міст має свою яскраву специфіку в розвитку певних галузей інфраструктури, що визначалася низкою факторів: розміщенням, державною політикою, етнічним різнобарв'ям мешканців населеного пункту, чинниками регіонального характеру і т. д.

Мета статті – дослідити розвиток готельно-ресторанної інфраструктури в Луцьку в 1914–1920 рр., його основні чинники, особливості та закономірності.

Актуальність визначається недостатнім вивченням цієї проблеми й потребою висвітлити тему у зв'язку з динамічним розвитком урбаністичних студій.

1914 р. розпочалася Велика або, як її ще називають, Перша світова війна. Відносно недалеко від Луцька проходив кордон ворогуючих держав, тому місто відразу був захоплений виром боротьби. Ще не пройшовши період Світової війни, воно вступило в період громадянської. 1917 р. Луцьк неодноразово переходив з-під контролю однієї політичної сили до іншої. І тільки 1920 р. польська влада закріпила за собою місто остаточно. У цей час Луцьк постійно був прифронтовим містом. Війська досить часто квартирувалися недалеко або в ньому, а офіцери (іноді навіть генералітет) винаймали квартири чи готельні номери. Іншою нішою в цій сфері були ресторани, відвідувачами яких часто були офіцери, високі та середні посадовці місцевого рівня, підприємці. Крім того, Перша світова й період українських національно-визвольних змагань стали епохою значних міграційних зрушень.

Частина людей змушена була залишати свої домівки назавжди, інша відбувала в тимчасову поїздку. Багато з них, перебуваючи у Луцьку, розмішувалася в готелях. Усі ці чинники були визначальними для розвитку готельно-ресторанного бізнесу в Луцьку в 1914–1920 рр.

Перед війною інфраструктура Луцька дещо покращилася. Станом на лютий 1914 р. в місті було зареєстровано шість торгових домів: Луцьке електротехнічне товариство, товариства «Литвак і ко», «Вайншток і ко», «Брати Кагани і ко», «Айнзберг, Вайнзберг і ко», «К. А. Бася Грінберг» [3, арк. 81–84]. Рух залізничного транспорту був чітко впорядкований. Тогочасний розклад руху потягів через станцію Луцьк дає підстави говорити про тодішню можливість мобільного доступу лучан до всіх важливих адміністративних центрів імперії: Києва, Санкт-Петербурга, Москви, Варшави. Швидкість сполучення практично не поступалася сучасним [4, арк. 10]. Без сумніву, це було сприятливим фактором для налагодження торгівлі та приїзду гостей до Луцька.

Крім того, у місті перед війною було 2 пивних заводи, завод із виготовлення солоду, чавунно-ливарний завод, 11 бакалійних магазинів, 6 бібліотек, 5 булочних і кондитерських, склад білизни, 4 винні, 4 винно-гастрономічні магазини, 4 магазини суконь, 12 м'ясних магазинів, 4 мануфактури, 5 пральних, 4 майстерні сільськогосподарських машин, 1 майстерня з каменю та скульптур, з черепаці, 2 їдальні, 1 театр, 4 типографії, 3 корчми, 15 галантерей. Тоді працювало 5 майстрів по фотографії, 9 кравців, 2 перукарі, 2 гравери, 2 майстри з виготовлення іграшок, 3 – меблів, 5 – взуття, 3 – головних уборів, 5 ювелірів, 14 книжкових продавців, 2 продавці виробів зі шкіри, 3 – музичних інструментів, 8 – посуду, 6 кредитно-банківських установ та організацій [1, с. 93–96].

Під час війни у Луцьку продовжували функціонувати електростанція (побудована незадовго перед тим), міські шпитали, аптеки, лазні. У перші роки війни було виставлено телефонну мережу, побудовано артезіанські колодязі та встановлено водонапірні насоси при них. У листопаді 1918 р. після чотирьох років війни вулиці в центрі міста й навіть на деяких околицях залишалися вимощеними. Більше того, подекуди навіть під час війни виділялися кошти для того, щоб збільшити кількість таких доріг [12, арк. 73–74].

Розвиток окремих елементів інфраструктури в Луцьку перетворив його на відносно привабливе місце для тилових відряджень офіцерів. Під час таких відряджень офіцери мали змогу привести свій зовнішній вигляд до прийнятих норм [6, арк. 601–603], відпочити в готельних номерах і ресторанах. Крім того, за деякими даними, станом на кінець листопада – початок грудня 1917 р. в Луцьку перебувало понад 5 тис. біженців (перші біженці – 376 сімей із майном на підводах із Городецького повіту Галичини – з'явилися на початку червня 1915 р.) [18, с. 55]. Біженці представляли собою переважно незаможну частину соціуму, проте й серед них, очевидно, були такі, що могли дозволити собі та своїм сім'ям винаймати номер у готелі.

Станом на 1911 р. тут діяло 16 готелів: «Бель-В'ю», «Брістоль», «Вікторія», «Волинський», «Гранд-готель», «Європейський», «Комерційний», «Метрополь», «Надія», «Ново-волинський», «Одеський», «Петербурзький», «Росія», «Французький», «Центральний», «Швейцарія» [1, с. 798]. У військовий час у місті діяла теж досить велика для повітового центру кількість готелів. Зокрема, у липні 1916 р., коли російські війська тільки відбили Луцьк в австро-угорських військ, тут вже працювали 11 готелів: «Вікторія», «Брістоль», «Версаль», «Пасаж», «Надія», «Комерційний», «Росія», «Одеський», «Французький», «Європейський», «Бель-В'ю». Кожен з них, за винятком останнього, мав по 8–12 номерів.

«Бель-В'ю» був справжнім велетнем серед тогочасних луцьких готелів. Він мав 32 номери [7, арк. 4–14] (у 1919 р. кількість номерів зменшилася до 21 [14, арк. 152–153]). Найдорожчим з усіх був готель «Європейський». У 1916 р. середня вартість оренди одного номера на добу становила 2,90 руб. За мірками Луцька, дорогими вважалися також «Вікторія», «Брістоль», «Пасаж» (середня вартість номера за добу 2,60–2,62 руб.) (дивіться докладнішу інформацію про готелі в табл. № 1).

Розвитку готельного бізнесу сприяло розміщення в Луцьку штабу Особливої армії в другій половині 1916 – на початку 1917 рр. [7, арк. 4–14]. Щоправда, для роботи готелів війна проходила безслідно не завжди. У листопаді 1920 р., після звільнення міста від більшовиків, тільки шість з 14 готелів змогли відновити свою роботу [16, арк. 252–253]. Очевидно, більшовики ставилися до готельно-ресторанного бізнесу вкрай негативно.

За бажання клієнти могли отримати додаткові послуги, що оцінювали однаково в усіх готелях. Наприклад, 1919 р. за кожне доставлене в номер ліжко платили 2,50 марки за добу, за електрику – 1,25 м., свічку – 3,75 м., подушку, ковдру, зміну білизни – 6,75 м., опалення – 5 м., догляд за конем – 2,50 м. [14, арк. 152–153].

Готелі Луцька [7, арк. 4–14; 13, арк. 152–153; 15, арк. 34–35]

Назва готелю	Ціна за номер, у середньому		
	липень 1916 р., в рублях	грудень 1919 р. – лютий 1920 р., у марках*	листопад 1920 р., у марках
Вікторія	2,62	7,29	–
Брістоль	2,60	8,40	27,8
Версаль	2,21	10	28,2
Пасаж	2,60	3,20	26,7
Надія	2,37	4,20	–
Комерційний	1,50	4	–
Росія (Російський)	2,08	5,42	–
Одеський (Одеса)	1,70	3,67	–
Французький	1,65	–	–
Бель-В'ю	1,53	8,67	–
Європейський (Європа)	2,90	9,38	–
Волинський	–	5	50
Гранд-готель	–	7,5	–
Старо-Ковельський	–	3	20
Римські номери	–	5,75	27,5
Швейцарія	–	2	–

*Марка рівнялася приблизно 0,5 руб. [15, арк. 46].

Цікаві результати аналізу назв тогочасних готелів. Зокрема, у початковий період війни переважали назви готелів місцевого або загальноросійського походження (усього чотири з 11: «Надія», «Комерційний», «Росія», «Одеський») та французького (теж чотири: «Версаль», «Пасаж», «Французький», «Бель-В'ю»). Крім того, існували два готелі з назвами англійського походження: «Брістоль» і «Вікторія». Варто відзначити, що багато із цих назв були популярними у всьому Південно-Західному краї. Наприклад, у Кам'янець-Подільському до війни функціонували «Гранд-готель» і «Бель-В'ю» [1, с. 24, 28]. На початку 1920 р. до переліку готелів додали такі, що носили назви нейтрального або місцевого походження: «Волинський», «Гранд-готель», «Старо-Ковельський», «Швейцарія». Очевидно, це можна пояснити бажанням власників готелів отримати в клієнти якомога більшу кількість гостей міста. А в серпні 1915 – травні 1916 рр. та лютому – листопаді 1918-го відвідувачами готелів були офіцери німецьких й австрійських військових з'єднань, які, можна впевнено говорити, ставилися до всього французького й англійського вороже або принаймні неприязно.

Варто відзначити окремо, що майже всі готелі Луцька розміщувалися на вул. Шосовій (Шосейній) (теперішня вул. Лесі Українки), що поступово перетворилася на діловий центр міста, та Домініканській (суч. Драгоманова [17, с. 196]). Крім готелів, у районі Старого міста функціонували ресторани, державні установи (у тому числі Луцька міська рада), Покровський ринок. Однак із часом ситуація дещо змінилася. Станом на лютий 1920 р. в місті функціонувало 15 готелів, вісім із них на Шосейній, «Старо-Ковельський» – на вул. Старо-Ковельській, «Римські номери» – на Дубенській, «Швейцарія» – на Красненській, «Одеса», «Комерційний» – на Домініканській. Діяли також «Гранд-готель» і «Волинський». Готелі, що розміщувалися на окраїнах міста («Швейцарія», «Римські номери», «Старо-Ковельський»), судячи із цін на номери, орієнтувалися на менш заможних клієнтів (див. табл. 1).

Після більшовицького урядування в серпні–листопаді 1920 р. кількість готелів значно скоротилася. Діяло лише шість готелів: «Версаль» (2 поверхи, 14 номерів), «Пасаж» (2 поверхи, 9 номерів), «Брістоль» (1 поверх, 11 номерів), «Старо-Ковельський» (1 поверх, 4 номери), «Римський» (1 поверх, 4 номери) та «Волинь» (1 поверх, 4 номери). Перестали функціонувати «Бель-В'ю», «Гранд-готель», «Французький», «Вікторія», «Швейцарія», «Комерційний», «Надія», «Росія».

Загалом готельний бізнес у Луцьку у військовий час мав свої переваги та ризики. Висока дохідність була пов'язана з великою кількістю офіцерських чинів, що були присутні в Луцьку під час Першої світової війни й мали можливість платити за відносно недешеві номери та додаткові послуги. Ризики зумовлювали передовсім нестабільна військово-політична ситуація, політика «воєнного комунізму», що проводили більшовики, низький рівень дисципліни солдатів воюючих армій. У Луцьку виокремився «готельний центр» – вулиця Шосова, а на периферії міста готелі почали відкривати тільки в 1919–1920 рр.

Поряд із готельним бізнесом, іншим важливим елементом сфери обслуговування в Луцьку були ресторани. На початковому етапі війни розвитку закладів відпочинку такого типу заважало введення в місті 5.12.1914 р. так званого «сухого закону». Міська управа заборонила продаж спиртних напоїв до повної демобілізації армії. Закономірно, таке рішення було непопулярним серед значної частини населення Луцька. Уже 12.03.1915 р. до управи було подане прохання, під яким підписалося 99 жителів Луцька. Вони просили дозволити продаж вина, акцентуючи увагу на тому, що навесні починався сезон епідемій, а вино «зміцнює здоров'я» [5, арк. 393–394]. Наступного року до міського голови з'явилася делегація від шинкарів і пивоварів, яка просила відновити продаж пива, аргументуючи це тим, що «мобілізація давно закінчена і у всіх містах відкриті пітейні заклади». Вони обіцяли не виготовляти горілки та не продавати пива військовим [8, арк. 17]. Але тільки 13.07.1918 р. Громадська рада вирішила відновити в місті продаж розливного пива, при цьому обмеживши кількість місць продажу 75 пивними, столовими та ресторанами [10, арк. 22–22 зв.].

На розвиток ресторанного бізнесу негативно впливали впровадження «сухого закону», а також продовольча криза, яка існувала в Луцьку особливо гостро в 1916–1917 рр. [1], та монополія держави на продаж хліба, що була введена 25.03.1917 р. [11, арк. 105]. Після відновлення російської влади в Луцьку в червні 1916 р. тут практично не було місць, де офіцери мали б змогу відпочити та розважитися, незважаючи навіть на розміщення в місті штабу Особливої армії. Місцеві підприємці намагалися задовольнити попит на таку послугу іншим шляхом. У листопаді 1916 р. на вул. Олександра I (сучасна вул. Кривий Вал, її частина між вул. Лесі Українки та Б. Хмельницького) було відкрито чайну Шахні Бергер у її ж власному будинку [9, арк. 105, 193]. Варто відзначити, що це був не перший заклад такого типу. 1911 р. тут вже діяло дві кав'ярні [1, с. 794]. Проте ситуація поступово змінювалася. У грудні 1916 р. вже діяло мінімум два ресторани: «Петроград» та «Москва» [9, арк. 200–201].

А після відміни «сухого закону» сітка ресторанів у місті швидко зросла. У липні 1918 р. в місті знайшлося 35 пивних, 40 столових і ресторанів, де дозволили продаж розливного пива (причому, очевидно, були пивні, столові, ресторани, яким не дозволили продавати цей вид алкогольного напою) [10, арк. 22–22 зв.]. У березні 1920 р. в місті функціонувало не менше п'яти ресторанів: «Париж», «Варшава», «Метрополь», «Вікторія», «Бар». Розвиток ресторанного бізнесу у військовий час мав значні обмеження. Зокрема, власники звернулися до магістрата із заявою, що встановлені цінові такси на страви в ресторанах не відповідають реаліям, проте магістрат відмовився підвищувати ціни. Незважаючи на це, кількість луцьких ресторанів продовжила зростати. Невдовзі з'явилося ще кілька, зокрема «Гастрономія», «Америка», клуб «Вогнище» [16, арк. 76–76 зв., 260–260 зв.].

Крім того, можна припустити, що при деяких найбільших готелях міста діяли ресторани, як це було, зокрема, у Кам'янець-Подільському при готелі «Бель-В'ю» (однойменний із луцьким) незадовго перед війною [1, с. 28].

У них були встановлені такі такси на меню в ресторані: стандартний обід із трьох страв – 17 марок, із двох – 15 м.; окремо щодо страв: біфштекс – 17 м., щука – 16–18 м. (було два види приготування), котлети – 17 м., курча із цибулею – 15 м., шніцель по-віденськи – 17 м., зрази «нельсон» – 18 м., омлет – 15 м., склянка пива – 2 м., содової води – 1 м., чаю з лимоном – 2 м., какао – 3 м., кави з молоком – 3 м., кухоль пива – 3 м., чарка горілки (60-градусної) – 4 м., спирту (80-градусного) – 4 м. [16, арк. 36]. Очевидно, найчастіше відвідувачами таких закладів були люди з достатком та непоганою заробітною платою – такі, як лікарі, офіцери, керівники міста та окремих установ, власники підприємств та ін. Наприклад, у жовтні 1919 р. заробітна плата лікаря становила 1200 руб., медсестри – 450 руб., санітара – 100 руб., кухарки, прачки – по 80 руб. [14, арк. 135].

Варто відзначити, що в місті діяли заводи й підприємства, що виробляли кондитерські вироби та газовану воду, зокрема кілька заводів зельтерської води (так називали столову мінеральну або просто газовану воду). У липні 1918 р. таких було чотири. Незважаючи на військові умови, у місті функціонувало кілька кондитерських. Відомо, що в липні 1918 р., в умовах продуктової кризи, функціонували три кондитерські (Розаліні, Глейзера, Спектора) та три цукерні фабрики (Буянера, Цукермана, Гімельфарба) [13, арк. 66]. Їхні вироби подекуди пропонували своїм клієнтам деякі ресторани.

Висновок. Загалом готельно-ресторанний бізнес у Луцьку в 1914–1920 рр. мав серйозні ризики, пов'язані з військовими обставинами. Тим не менше, у цей час збільшувалася кількість готелів і ресторанів. Найбільшим готелем у місті був «Бель-В'ю». Відвідувачі могли отримати додаткові послуги, які оплачували окремо. Незважаючи на продовольчу кризу, асортимент пропозицій в ресторанах був досить широким. Проте оплатити послуги, які надавали у готелях і ресторанах, могли собі дозволити лише досить заможні люди.

Джерела та література

1. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – Киев : Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольсона, 1913. – 1117 с.
2. Денисюк В. Продовольча криза в Луцьку в 1914–1920 рр. / В. Денисюк, О. Ткачик // Старий Луцьк : наук.-інформ. зб. – Вип. XI. Матеріали XI Наук. конф. «Любартівські читання», присвяч. 930-й річниці першої писемної згадки про м. Луцьк та 30-й річниці створення Держ. іст.-культ. заповідника в м. Луцьк, м. Луцьк, 22 трав. 2015 р. – Луцьк : ФОП Сікачова В. А., 2015. – С. 232–246.
3. Держархів Волинської обл. Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 880. Оголошення про організацію торгових товариств м. Луцьк та їх списки. Товари, 1909–1919 рр. – 113 арк.
4. Держархів Волинської обл. Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 989. Переписка з Київським порайонним комітетом і постанови Луцької міської думи про регулювання масових перевозів вантажів по залізничній дорозі та розклад руху поїздів по залізничній станції Луцьк, 1911–1919 рр. – 18 арк.
5. Держархів Волинської обл. Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1052. Протоколи засідань Луцької міської думи та переписка з волинським губернатором про встановлення твердих цін на продукти харчування у м. Луцьк, 1912–1919 рр. – 434 арк.
6. Держархів Волинської обл. Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1298. Переписка з Волинським розпорядчим комітетом про встановлення твердих цін на продовольчі та промислові товари і списки довідкових цін по м. Луцьк, 1914–1916 рр. – 849 арк.
7. Держархів Волинської обл. Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1576. Переписка з Волинською казеною палатою про зарахування жителів м. Луцьк до купецького стану, про дозвіл на відкриття ресторану та готелю у м. Луцьк. Такси на проживання в готелі м. Луцьк, 1916–1917 рр. – 18 арк.
8. Держархів Волинської обл. Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1577. Циркулярні волинського губернатора та переписка з Луцьким казначейством про евакуацію установ з м. Луцьк і здійснення допомоги населенню, що постраждало від військових дій, 1916–1917 рр. – 148 арк.
9. Держархів Волинської обл. Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1578. Циркулярні волинського губернатора про заходи із забезпечення населення продуктами харчування та переписка про відкриття хлібопекарень у м. Луцьк, 1916 р. – 266 арк.
10. Держархів Волинської обл. Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1610. Список членів луцького комітету партії соціалістів-революціонерів, що брали участь у виборах до міського самоуправління. Постанови Луцької міської думи та переписка з губернським старостою про вибори міського самоуправління, 1917–1919 рр. – 140 арк.
11. Держархів Волинської обл. Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1617. Накази міністра продовольства і постанови Тимчасового уряду про встановлення твердих цін на хліб, сіно, соломку та ін.. Переписка з губернським продовольчим комітетом по забезпеченню жителів м. Луцьк продуктами першої необхідності, 1917–1918 рр. – 150 арк.
12. Держархів Волинської обл. Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1648. Переписка з начальником луцької повітової міліції про санітарну очистку м. Луцьк. Оголошення про організацію санітарно-очищувального транспорту та обов'язкова постанова міської думи про здійснення санітарних правил, 1917–1919 рр. – 100 арк.
13. Держархів Волинської обл. Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1694. Циркулярні Міністерства внутрішніх справ і переписка з Луцьким повітовим старостою про забезпечення населення продуктами та промисловими товарами. Закони Української Центральної Ради, 1918 р. – 142 арк.
14. Держархів Волинської обл. Ф. 158. Магістрат м. Луцьк, оп. 1, спр. 6. Книга протоколів засідань магістрату м. Луцьк за 1919 р. – 156 арк.
15. Держархів Волинської обл. Ф. 158. Магістрат м. Луцьк, оп. 1, спр. 9. Списки шкіл м. Луцьк, інвентарні описи, список вчителів, інформація про кількість учнів та заяви вчителів про прийом на роботу, 1919–1920 рр. – 60 арк.
16. Держархів Волинської обл. Ф. 158. Магістрат м. Луцьк, оп. 1, спр. 19. Протоколи Ради магістрату м. Луцьк за 1920 р. – 270 арк.
17. Пясецький В. Пройдімося давнім Луцьком: вибрані історико-краєзнавчі новели і нариси / Вальдемар Пясецький. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. – 192 с.
18. Дем'янюк О. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках : монографія / О. Дем'янюк. – Луцьк : Твердиня, 2011. – 318 с.

УДК 94(477.82)

Анатолій Кравець

Педагогічна діяльність Г. Остапенка та В. Герасимчука на ниві Волинської освіти

У статті йдеться про діяльність, життєвий шлях громадсько-педагогічних діячів Г. Остапенка та В. Герасимчука Луцького педагогічного коледжу в становленні національно-регіональної освітньої системи.

Ключові слова: гімназія, Луцька педагогічна школа, художник, композитор, видатні постаті, традиції, рідний край.

Кравець Анатолій. Педагогическая деятельность Г. Остапенка и В. Герасимчука на ниве Волинского образования. В статье раскрывается деятельность, жизненный путь общественно-педагогических деятелей Г. Остапенко и В. Герасимчука Луцкого педагогического колледжа в становлении национально-региональной образовательной системы.

Ключевые слова: гимназия, Луцкая педагогическая школа, художник, композитор, выдающиеся личности, традиции, родной край.

Kravets Anatolii. Pedagogical Activity of G. Ostapenko and V. Herasymchuk in the Field of Education of the Volyn. The article reveals the activity of life, socio-pedagogical figures G. Ostapenko and V. Herasymchuk Lutsk pedagogical College in the development of national – regional education system.

Key words: high school, Lutsk pedagogical school, artist, composer, personalities, traditions, native land.

Постановка наукової проблеми та її значення. Відродження суверенної України, розбудова її державності зумовлюють потребу глибокого й усебічного вивчення та оцінювання історичного минулого українського народу. Відтак набувають актуальності історико-педагогічні дослідження регіональних проблем народної освіти, що відкриває широкі можливості для відродження національно-виховних традицій і сприяє подальшому розвитку освітянської галузі.

Дослідження культурно-освітніх традицій на регіональному рівні – одна з найважливіших умов формування національної свідомості, виховання в молоді поваги до історії Волині, видатних постатей освіти краю, культури, традицій, звичаїв.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Луцький педагогічний коледж – один із найстаріших навчальних закладів Волині. Його створено 19 грудня 1939 р. як педагогічну школу, яка з перших днів своєї діяльності стала творчим осередком освітянської та громадської роботи. У зв'язку з початком фашистської окупації перший випуск Луцької педагогічної школи не відбувся. Після звільнення Луцька навчання в ній було відновлено. Колектив складався із шести учителів, серед яких був Гаврило Остапенко – педагог, художник [7]. Народився Гаврило Никифорович 26 березня 1892 р. в селищі Маріїнський I-го Донського округу. Через три роки сім'я переїхала на Волинь, яка стала для хлопчика рідним краєм, де написав і якій присвятив більшість художніх творів. 1914 р. закінчив курс імені великого князя Володимира Олександровича при Одеському товаристві образотворчих мистецтв. Навчання в Санкт-Петербурзькій академії мистецтв стала на заваді Перша світова війна. За участь у Брусилівському прориві 1916 р. отримав нагороди. Після війни працював креслярем земельної управи, малярем, землеміром, але переважно вчителював. 1918 р. Гаврило Никифорович працює штатним учителем графічним мистецтв у Ковельському чоловічому й жіночому вищих початкових училищах та Ковельській чоловічій гімназії. Під час проживання в Ковелі був знайомий із Миколою Петровичем Косачем, братом Лесі Українки, бував у Колодяжному [6]. У Ковелі художник створює низку архітектурних пейзажів (деякі місця, відтворені художником, із плином часу змінилися до невпізнання, будинки, зображені на інших, перестали існувати) та пейзажів на річці Турії, які зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею. 1930 р. Г. Остапенко переїхав до Луцька, працював у Луцькій гімназії імені Костюшка та Володимир-Волинській імені Коперніка, пізніше – у середніх школах № 1 та № 3 м. Луцька, Луцькому педагогічному училищі та педінституті. Колишні студенти згадували свого викладача як невисокого, злегка сутулуватого чоловіка, із сірими сумними очима та міцно стиснутими вустами, на яких рідко з'являлася посмішка. З усіма був на «Ви». Крім викладацької роботи, Гаврило Никифорович багато часу приділяв живопису. Захоплювався каліграфією. На початку 1930-х рр. працював у Волинському окружному земельному управлінні, у приміщенні якого нині функціонує Волинський краєзнавчий музей. Ще за життя, у 1970 р., у фондіві запасники Волинського краєзнавчого музею Г. Остапенком передав особистий архів фото й документів. Не стало художника 1971 р. У художньому музеї, що в

Луцькому замку, представлено близько 30 творів художника. Характерною особливістю експозиції є те, що на художніх полотнах зображений Луцьк 30–70-х рр. минулого століття. Це пейзажне зображення Луцька та його околиць [6].

У 70-х рр. колектив поповнюється новими педагогічними кадрами. З 1979 р. в училищі на посаді викладача музично-теоретичних дисциплін працює В. Г. Герасимчук – перший волинський професійний композитор.

Народився Віктор Гнатович 13 серпня 1935 р. в с. Топільному Рожищенського району Волинської області. 1963 р. закінчив диригентсько-хоровий відділ Луцького державного музичного училища, диригентський і композиторський факультети Львівської державної консерваторії імені М. Лисенка. Віктор Герасимчук першим серед волинян був прийнятий до Спілки композиторів України (1978). У 1965–1979 рр. працював викладачем музично-теоретичних дисциплін та диригування Луцького культурно-освітнього училища, а в 1979–2001 рр. – викладачем цих дисциплін у Луцькому педагогічному училищі. На початку 1980-х вів клас композиції в Луцькій дитячій музичній школі № 2.

Творчий шлях Віктора Герасимчука розпочався ще до навчання в Луцькому музичному училищі. Уже тоді звучали його пісні «Вальс юності» (вірш П. Маха), «Краю коханий мій» (власний вірш), «Коли над копрами» (вірш К. Найчука). Пізніше стали популярними «Тихо падає цвіт» (вірш О. Богачука), «Ожини» (вірш П. Маха), «Яблуневими пелюстками» (вірш П. Біби), «Коралове намисто» (вірш Д. Луценка), «Не дивися на місяць весною» (вірш Лесі Українки) [2]. Ще до вступу на композиторський факультет В. Герасимчук заявив про себе у вокально-хоровому жанрі – став відомим музичним діячем Волині й отримав визнання за її межами. Це засвідчують численні публікації творів, починаючи з 60-х рр., і у місцевій пресі, і в колективних збірниках та республіканських журналах («Репертуарний збірник», «Заспів», «Райдуга», «Пісні нової Волині», «Співає Лесин край», «Музичні вечори», «Хорові твори українських радянських композиторів», «Хорові твори композиторів Львівщини», «Вокальні твори на слова Лесі Українки», «Музика», «Україна») [1]. Про визнання композитора свідчать також статті, присвячені розвитку самодіяльної композиторської творчості (збірник «Художня самодіяльність на сучасному етапі» (1977)). Навчання на композиторському факультеті розширює творчі горизонти Віктора Гнатовича. Вільне оволодіння поліфонічною технікою, вивчення сучасних напрямів композиторської творчості, зокрема додекафонної техніки, оновлює звукову палітру автора (струнний квартет, кантата «Обеліски і колоски») [4]. Значним художнім досягненням творчості композитора того часу стала кантата «Обеліски і колоски» на вірш П. Шаповала, високу професійну оцінку якій дали музикознавець Ніна Герасимова-Персидська, композитор Дизидерій Задор. Творча співдружність єднала композитора з волинськими (П. Махом, О. Богачуком, В. Геєм, Й. Струцюком, В. Лазаруком) і київськими (П. Бібою, Д. Луценком, М. Вінграновським) поетами. Особливою любов'ю композитора стала поезія Лесі Українки, до якої він неодноразово звертався упродовж життя. Твори на її тексти отримали високу оцінку музичної громадськості. 1996 р. на III Міжнародному конкурсі хорового мистецтва імені Лесі Українки чотири хори Віктора Герасимчука на вірші поетеси стали конкурсними («Вечірня година», «Горить моє серце», «До тебе, Україно», «Що ти говориш, любко моя мила?») [2]. На IV Всеукраїнському конкурсі хорового мистецтва імені Лесі Українки 2006 р. звучав конкурсний твір «Легідні весняні ночі зористі!». В. Герасимчук – лауреат багатьох обласних та всеукраїнських конкурсів на найкращу пісню. Пісні «Батькова криниця» (вірш В. Гея) та «А окопи, як рани» (вірш А. Михайлевського) у різний час були визнані найкращими піснями року. Хор «Чорний біль весни» (вірш В. Гея), присвячений чорнобильській трагедії, став лауреатом Всеукраїнського хорового конкурсу (Житомир), а пісня «Ожини» на вірш П. Маха давно стала народною. Автор був делегатом VII, VIII, IX, XI з'їздів композиторів України та VII, VIII Всесоюзних з'їздів композиторів СРСР. Музика В. Герасимчука неодноразово звучала на пленумах та з'їздах композиторів України, Міжнародному фестивалі «Київ Музик Фест 98», творчих звітах майстрів мистецтв і колективів художньої самодіяльності Волині в Києві.

Завжди великим успіхом користувалися вокально-хорові й фортепіанні твори композитора. Підсумком творчих етапів митця стали концерти: «Пісню дарую людям» (Луцьк, 1974), три авторські концерти (Луцьк, 1980, 1987, 1995) і творчий звіт (Львів, 1984). Твори В. Герасимчука ввійшли до репертуару заслуженої хорової капели «Трембіта» (Львів), народного камерного хору «Легенда» (Дрогобич), народної хорової капели хлопчиків та юнаків «Дударик» (Львів), камерного хору «Благовіст» (Луганськ), народної хорової капели «Колорит» (Камінь-Каширський), народної жіночої хорової капели Луцького педагогічного коледжу, солістів Василя Чепелюка, Зої Комарук. З 1986 р. виходить друком низка збірок композитора: «Вокальні твори» (1986), «Горить моє серце» (хори і солоспіви на

вірші Лесі Українки, 1994), Кантата «Обеліски і колоски» (1985), «Соната для фортепіано» (1997), «Молодість моя» (вибрані пісні та романси) (2000).

Композитор займався громадською діяльністю, був одним із найактивніших учасників музичного життя на Волині. Упродовж сорока років працював позаштатним методистом Волинського центру народної творчості. Брав участь у проведенні семінарів народної творчості в районах області. Був головою журі обласних конкурсів: народно-інструментальної музики «Калинова сопілка», кобзарського мистецтва. Член журі конкурсів духової музики, двох регіональних та III Міжнародного конкурсу вокально-хорових колективів імені Лесі Українки, у 90-х рр. – голова журі обласної комісії з атестації народних аматорських колективів. У 1975–1998 рр. композитор очолював обласне об'єднання самодіяльних композиторів Волині. В. Герасимчук був членом президії Правління обласного відділення музичного товариства України, ухвалив до складу комітету з присудження обласних премій у галузі літератури, культури й мистецтва. 1989 р. обраний членом Правління Співки композиторів України. Заслужений діяч мистецтв України (1991), лауреат обласної мистецької премії імені І. Стравінського (1995). Нагороджений багатьма грамотами, Ленінською ювілейною медаллю (1970), медаллю «Ветеран праці» (1988), значком «Відмінник народної освіти УРСР» (1983). Помер композитор 2 грудня 2004 р. в м. Луцьку.

Висновок. Отже, відродження суверенної України, розбудова її державності – одна із найважливіших умов формування національної свідомості, виховання в молоді поваги до історії рідного краю, видатних постатей освіти, на прикладі діяльності, громадсько-педагогічних діячів Г. Остапенка й В. Герасимчука.

Джерела та література

1. Балик Н. Музика його душі / Н. Балик // Волинь. – 1995. – 31 серп.
2. Герасимчук В. Горить моє серце : хори та солоспіви на слова Лесі Українки / В. Герасимчук. – Луцьк : Надстир'я, 1994. – 88 с.
3. Гуменюк Н. «Композиторська праця не може бути хобі» : В. Герасимчук / Н. Гуменюк // Віче. – 1997. – 22 трав.
4. Жарчинська О. Музична кар'єра розпочиналася з «унікального смичкового інструмента» / О. Жарчинська // Луцький замок. – 1997. – 4 верес.
5. Карабін Н. Композитори Волині : за матеріалами із фондів Волинського краєзнавчого музею / Н. Карабін // Волинський музей: історія і сучасність : наук. зб. – Вип. 4. – Луцьк : 2009. [б. в.] – С. 89–91.
6. Кравець А. Волинськими стежками людських долі / А. Кравець, В. Гуляницький. – Луцьк : Луцький пед. коледж, 2015. – 128 с.
7. Луцькому педагогічному коледжу – 70 // Документально-історичне видання (керівник проекту П. Бойчук). – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.» 2009. – С. 7–20.
8. Матвійчук Л. Пісні волинського композитора / Л. Матвійчук // Радян. Волинь. – 1990. – 29 трав.
9. Омельчук В. Започаткування національно-орієнтованої освітньої традиції Волині / В. Омельчук // Наука і сучасність : зб. наук. пр. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – К. : [б. в.] 1999. – Вип. 2. Ч. 4. (пед. науки) – С. 84–92.
10. Омельчук В. Сподвижники культурно-освітніх ініціатив на Волині / В. Омельчук // Нова пед. думка. – 2000. – № 2. – С. 111–115.
11. Філатенко А. Ніжність і мужність : з творчого вечора композитора Віктора Герасимчука / А. Філатенко // Радян. Волинь. – 1987. – 19 трав.
12. Матеріали з фондів Волинського краєзнавчого музею. Роботи Г. Н. Остапенка. Інв. № Ж- 578, 582, 606, 583, 632, 239, 244, 536, 539, 623. Г-359 749 395 394 ЛУ-35. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині.

УДК 93/99(093.2):528.425

Валентина Петрович

Громадсько-політичне, релігійне та культурне життя поляків у місті Володимирі XVI–XVIII ст.

На основі писемних джерел у статті простежено історію проживання поляків у місті Володимирі (XIV–XVIII ст.) Схарактеризовано політичну ситуацію, що склалася на Волині, пов'язану із широкою хвилею польсько-католицької експансії. Доведено, що вона значною мірою впливала на становлення культурно-

освітнього рівня населення міста Володимира й дала поштовх початку будівництва в місті католицьких костелів та монастирів.

Ключові слова: єпархія, костел, монастир, шляхта, магнати, духовенство, єпископ, колегіум, отці-сзуїти, отці-василіани.

Петровиц Валентина. Общественно-политическая, религиозная, культурная жизнь поляков в городе Владимире (XIV–XVIII вв.). На основе письменных источников в статье освещена история проживания поляков в городе Владимире (XIV–XVIII ст.). Охарактеризована политическая ситуация, которая сложилась на Волини, связанная с широкой волной польско-католической экспансии. Установлено, что она в значительной мере влияла на становление культурно-образовательного уровня населения города Владимира и дала толчок началу строительства в городе католических костелов и монастырей.

Ключевые слова: епархия, костел, монастырь, шляхта, магнаты, духовенство, епископ, коллегиум, отцы-иезуиты, отцы-василианы.

Petrovych Valentyna. Public and Political, Religious and Cultural Life of the Poles in Volodymyr City in XVI–XVIII Centuries. On the basis of the written materials the author traces the history of inhabitation of the Poles in Volodymyr in the 14th–18th centuries. The article also contains the data about political situation in Volyn at that time which was influenced by the broad wave of the polish and catholic expansion. It is established that the last had greatly influenced the formation of the cultural and educational level of the population of Volodymyr and was a powerful spur to the beginning of the building in the city of the catholic kostels and monasteries.

Key words: bishopric, Polish Roman Catholic church, monastery, Polish gentry, magnates, ministry, bishop, collegiums, fathers-Jesuits, fathers-vasylians.

Постановка наукової проблеми та її значення. Політична ситуація, що склалася на Волині наприкінці XVI ст., після переходу частини українських земель під владу Речі Посполитої, активізувала процес заселення цієї території представниками польської етнічної групи. У контексті вивчення минулого міста Володимира з'ясуємо історію перебування в ньому поляків. Активно заселяють вони місто з кінця XV ст., а далі в XVI–XVIII. З побудовою католицьких костелів і монастирів їх стає ще більше.

Уряд Речі Посполитої, католицька церква проводили політику колонізації й окатоличення українського населення. Польському впливові піддавалася й освіта у Володимирі, що значною мірою позначилося й на формуванні культурно-освітнього рівня населення.

Проблема розвитку українсько-польських стосунків хвилювала не одне покоління істориків. Окремі аспекти суспільно-політичного життя поляків міста Володимира досліджували М. Бойко, В. Осадчий, М. Теодорович, О. Цинкаловський, Н. Яковенко, розглядали їх у роботах у контексті висвітлення історії Волині та католицької церкви [2; 10; 11; 14; 17]. Однак узагальненої праці, яка б характеризувала громадсько-політичне, релігійне, культурне життя польської меншини Володимира XVI–XVIII ст., немає.

Це визначає і **актуальність обраної теми**, і доцільність представлення її у вигляді окремого наукового дослідження. Важливе також уведення в науковий обіг *нового фактичного матеріалу*, зокрема *низки неопублікованих архівних документів*, на основі яких з'являється новий погляд на *стосунки між поляками й українцями*, *висвітлено міжконфесійні проблеми в контексті боротьби православ'я проти католицизму й унії*, досліджено процес розвитку шкільної освіти в місті Володимирі в означений час.

Мета дослідження – вивчити історію польської національної меншини міста Володимира в XVI–XVIII ст. на основі введення в науковий обіг значної кількості раніше маловідомих джерел.

Відповідно, розв'язання основного завдання дослідження полягає у висвітленні історії перебування поляків у місті Володимирі. З'ясування їх значення та впливу на формування культурно-освітнього рівня населення міста в XVI–XVIII ст., який значною мірою залежав від його конфесійної належності й тогочасної соціально-політичної ситуації в місті.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Після смерті князя Юрія II Тройденевича (1340) польський король Казимир Великий, маючи певні династичні претензії щодо волинсько-галицьких земель, 1364 р. захоплює Галичину та Волинь. Цим же періодом датується й тимчасове утвердження тут римо-католицької єпархії.

Король Казимир Великий засновує у Володимирі єпископську кафедру, а наприкінці XV ст. у Володимирі з'являються храми римо-католицького віросповідання. Сприяло цьому те, що вже в той час у Володимирі проживала певна частина чи багато було тоді міщан-католиків. Їх число збільшилося наприкінці XVI ст., після Люблінської унії 1569 р. і створення Речі Посполитої, до складу якої увійшла й Волинь із Володимиром. Відповідно, у місто прибула значна частина переселенців із Польщі.

З уваги на те, що й керівні позиції в Литовській державі належали католицьким феодалам і католицизм був головною ідеологічною опорою їхнього панування, держава всіляко сприяла католикам переважно польського походження. Першим відомим римо-католицьким єпископом у Володимирі був монах-домініканець, за національністю німець, Петро, рукоположений у Зальцбурзі 1356 р. Отож Володимир, що по-латинськи називався Лодомир, був першою католицькою єпископською столицею Волині.

Варто зазначити, що серед перших римо-католицьких єпископів на Волині були не лише прислані із Заходу духовні особи, а й священники місцевого походження. Наприклад, єпископ Яків Стропа був русином, уродженцем Володимира. Мало того, аж до часів Люблінської унії (1569) єпископські посади в українських дієцезіях, що перебували в складі Великого князівства Литовського, не могли займати піддані Польської Корони [10, с. 25].

За шостого володимирського єпископа Андрія Сплавського, 1425 р., у час правління князя Вітовта, єпископія, на основі рішення Папи Римського Мартина V, була перенесена до нового центру Волині – Луцька [10, с. 21–22]. Торкаючися проблем релігійної ситуації, пов'язаних із будівництвом культових споруд інших віросповідань у Володимирі, варто пам'ятати, що тодішня католицька контрреформація, загартована в боротьбі з протестантськими течіями, приготована до викликів свого часу на Вселенському Тридентському соборі 1545–1563 рр. втягувала в орбіту свого впливу й українську знать. Передова українська еліта не могла й не хотіла задовольнитися периферією поствізантійської культури, прагнучи нової барокової культури. Маючи вибирати між власною «темнотою» і освітою європейського католицького зразка, православні українці віддавали перевагу останній. Так, широко відданий православ'ю український шляхтич, володимирський городничий Василь Загоровський у своєму Заповіті 1577 р. доручає після закінчення місцевої початкової школи віддати синів до Вільна, до єзуїтів, бо там хвалять добру науку. До речі, й сама дружина Василя Загоровського, уроджена княжна Маруша Збаразька була католичкою [7, с. 73–74; 11, с. 165].

Унаслідок непростих релігійно-культурних стосунків у XVII ст. значна частина великої української шляхти прийняла католицизм. У книзі «Тренос або плач Східної Церкви», виданої 1610 р., відомий православний, а потім уніатський церковний діяч Мелетій Смотрицький із жалем констатував перехід у католицизм знаменитих князівських руських родів Острозьких, Чарторийських, Ружинських, Пузин або ж славних родовитих вельмож Гулевичів, Загоровських, Калиновських, Потіїв та низки інших, які становили цвіт українського народу [10, с. 31]. Які ж причини спонукали їх так учинити? Важко уявити, що в тогочасній Речі Посполитій були якісь силові чинники, що могли б вплинути на рішення українських магнатів, наприклад Острозьких, маєтки яких перевищували володіння окремих європейських монархів. Безперечно, причини тут були інші й далеко не однозначні.

Криза, яка наступила в українському православ'ї в XVI ст., змусила церкву шукати вихід із ситуації. Відновлений після Тридентського собору 1545–1563 рр. католицизм, що став панівною релігією в польсько-литовській державі, представлявся досить привабливим і для української шляхти, і для православного духовенства, які прагнули відновити єдину церкву. Католицькі інтелектуали в особі членів ордену єзуїтів запропонували конкретний спосіб подолання кризи – укладання унії між двома найбільшими християнськими конфесіями. У цьому аспекті в першій половині XVII ст. багато робили і з боку православної церкви в особі митрополита Петра Могили, і католицької – в особі Вельяміна Рутського. Однак релігійний діалог не завжди вдавався. Траплялися конфлікти, навіть криваві. Жертвою одного з них став 1623 р. уніатський єпископ, уродженець міста Володимира Йосафат Кунцевич [10, с. 37].

За кошти польських магнатів-колоністів і спольщеної, покатоличеної волинської шляхти в місті Володимирі будуються католицькі костели й монастирі. Першим історично засвідченим був домініканський костел Святої Трійці та монастир при ньому, який заснував 1497 р. великий князь Литовський і король польський Олександр Ягеллон. Це була масивна мурована будова [2, с. 218].

Монастир був одним із найбагатших у місті. Згідно з привілеєм від 1538 р., який надав йому король Олександр у Кракові й підтвердив король Сигізмунд у Любліні, та наступним підтвердженням Сигізмунда Августа 1561 р. монастир володів значними землями [1, с. 110–116]. Судячи з люстрації Володимирського староства від 15 жовтня 1628 р., зокрема йому належала велика ділянка з городом, садом і ставом, що межувала з монастирем Спаса та володіннями Успенського собору, водяний млин на р. Лузі, кілька дворів із підлеглими селянами. Крім того, монастир мав право тримати шинок, варити й продавати пиво, горілку та вино [20, с. 148–152].

Насьогодні костел не зберігся, тому відтворити його вигляд можна з документів кінця XVIII ст. Вивчаючи в ретроспективному плані візитатійний опис костелів і монастирів Волинської губернії за

1802–1804 рр., що зберігається в Державному архіві Житомирської області, удалося з'ясувати, що домініканський монастир споруджували двома етапами. На першому, 1497 р. були побудовані костел і збережені до сьогодні два короткі корпуси монастиря – східний та західний. Другий етап розбудови монастиря припадає вже на XVIII ст., 1750–1770 рр. [6].

З архівних документів дізнаємося, що фасад костелу був звернений до центру міста. Він мурований, видовженої форми з бічними каплицями, з подвійними дубовими, окутими залізом дверима. За ним мурована дзвіниця з п'ятьма дзвонами. Костел був з'єднаний зі східним корпусом монастиря, і в ньому було 22 вікна [6].

1750 р. костел поновили на кошти чернігівського каштеляна Юзефа Чишковського. Однак 1779 р. він дуже постраждав від пожежі, причому вогнем були пошкоджені і зовнішні частини, і дерев'яне обладнання інтер'єру. Так храм простояв у вигляді руїни аж до 1806 р., коли знову був реставрований і пошкодження були усунуті. Зокрема, гонтом був накритий дах. Заново відремонтований костел функціонував до 1833 р., коли вдруге від великої пожежі, що знищила понад 400 будівель у всьому місті, він так був пошкоджений, що 1845 р. його закрили, його більше не відновлювали і служба в ньому припинилась. 1850 р. монастир був зліквідований, а костел переобладнано на урядові канцелярії [21].

Побудова Троїцького костелу й монастиря домініканців була пов'язана із широкою хвилею католицької експансії, що розпочалася, як уже зазначали, ще в другій половині XIV ст. і тривала в наступних століттях.

1554 р., на кошти княгині Ганни Збараської був збудований інший костел – Іоакима і Анни, т. зв. костел фарний. У XVII ст. добродійцями костелу були представники польсько-шляхетського роду Підгородецьких [18, с. 169]. Він розміщувався в центральній частині міста і юридично належав римокатолицькій парафії. Дослідник Волині Я. Гофман стверджує, що дерев'яний костел перебудовано 1736 р. [19, с. 25–26]. Пізніше, у середині XVIII ст., а саме 1752 р., на місці дерев'яного було збудовано новий мурований костел Іоакима і Анни, ймовірно, крім назви, він не мав нічого спільного зі згаданим вище.

Костел мав типову для католицьких храмів структуру, тобто був орієнтований по лінії північ–південь. Внутрішню забудову костельного подвір'я можна встановити за планом міста 1798 р., на якому зображені найстаріші будівлі – плебанія та будинок ксьондза, що датуються 1752 р. Будинок настоятеля костелу й господарські будівлі, ймовірно, розміщувалися зі східного боку, а сад – у південно-західній частині двору. На схід від головного входу до костелу стояла двоярусна мурована дзвіниця з трьома дзвонами. Парадний двір костелу Іоакима і Анни з брамою розміщувався з півдня.

Після пожежі 1794 р. дерев'яні будівлі згоріли, залишилися тільки муровані. Костел був відремонтований, але знову згорів 1800 р. Відтак його відбудували, дах побили гонтом, і у цьому стані він простояв до 1833 р., коли постраждав від пожежі разом із плебанією та іншими будівлями [4].

Про подальшу його перебудову довідуємось із візитаційного опису 1888 р. 1836-го дах знову був побитий гонтом, уставлено вікна. Таким костел простояв до 1853 р., коли були відновлені костельні вікна, а дах покритий залізом і пофарбований у червоний колір. У міжвоєнний період костел функціонував за своїм призначенням [5].

1755 р. за сприяння старости Слонимського Ігнатія Садовського був побудований іезуїтський костел і монастир. Після скасування 1774 р. ордену іезуїтів, його було віддано василіанам. Й іезуїти, і отці-василіяни утримували тут світську школу, що мало широкий розголос на той час на всю Волинь.

З 1752 до 1832 р. у Володимирі функціонував монастир і каплиця капуцинів. Місцевість між ним і домініканським монастирем звалася «калуцинські мури» [15, с. 197]. У пізніші часи будівлі монастиря були знищені, і сьогодні їх немає.

Серйозному польському впливові піддавалася й освіта у Володимирі. Школа, заснована 1586 р. на території єпископського подвір'я при Успенському соборі, яка функціонувала при володимирській кафедрі за сприяння міського старости князя Костянтина Острозького, що був відомим опікуном українського шкільництва, діставала часткове фінансування. Нового, більшого розвитку володимирська школа набула за уніатських єпископів. Так, Іпатій Потій, будучи ще православним владикою, 1595 р. випросив у польського короля привілей, за яким усі прибутки від маєтків Спаського монастиря у Володимирі мали поступати на утримання школи [9, с. 210]. У школі, згідно з королівським привілеєм, дозволялося навчати всіх наук «языком грецким, латинским, словенским (тобто церковнослов'янським), польским и руским» [17, с. 170–174]. Ставши уніатом, він 1609 р. записав на її утримання ще 2500 злотих [12, с. 389].

Наступник владики Потія – єпископ Іоаким Мороховський – багато зробив для нормального функціонування школи, перетворивши її на заклад близький до римо-католицьких, єзуїтських. 1631 р. єпископ Іоаким Мороховський виділив на утримання школи значну на той час суму – 600 злотих [8, с. 628]. Після ліквідації в XVIII ст. єзуїтського ордену вона перейшла під управу василіан.

Найвищого розвитку володимирська школа досягла наприкінці XVII – XVIII ст. У той час уніатський єпископ Венедикт Корсак-Глинський (1666–1677), поселивши у Володимирі монахів-василіан, передав її в їх розпорядження, а потім подарував їй 8400 злотих. Його наступник – Лев Зеленський (1678–1708) – додав до цієї суми ще 10 тис. злотих [3, с. 228]. У нових умовах школа була перетворена в колегіум, за статусом – середній навчальний заклад, очолюваний ректором, якому підлягало кілька професорів, котрі були монахами чину св. Василя. Візитаційний опис 1819 р. засвідчує спорудження василіанами на східному боці монастирської ділянки двоповерхового корпусу та флігелю школи. Останній мав троє дверей і двадцять вікон [13].

Володимирський колегіум був одним із найбільших в Україні. У різні роки він нараховував близько 300–400 і, навіть, 600 учнів. Переважно більшість вихованців становили сини шляхти й уніатського духовенства, яких виховували в католицькому дусі. Оскільки освіта у Володимирі піддавалася серйозному польському впливові, то й викладання у школі вели лише польською мовою. Уся навчально-виховна робота була спрямована на виховання католиків. Однак студенти колегіуму не вирізнялися вишуканими манерами й вихованістю. Вони були справжньою загрозою для мирних жителів, які постійно потерпали від них.

Безперечно, розвиток шкільництва в місті Володимирі наприкінці XVI – XVII ст. не викликає сумніву, забезпечивши православну інтелектуальну еліту самоусвідомленням власної культурної цінності. Окрім забезпечення дітей освітою, українці бажали, щоб школи підносили національну свідомість і культуру корінного населення. Однак головне спрямування освіти відривало учня від рідної культури й було направлене на окатоличення населення, його цілковиту колонізацію.

Отже, шкільництво являло собою надзвичайно делікатне й важливе питання в українсько-польській конфронтації.

1786 р. володимирські василіани отримали важливий і вигідний привілей від короля Станіслава Понятовського – право монополії на утримання аптеки в місті [22, с. 874–875]. Для неї побудували на Ковельській вулиці кам'яний будинок, у якому було п'ять кімнат різного призначення: для обробки сировини, виготовлення ліків та їх видачі, велике горище для сушіння рослин і мінеральної сировини, холодний підвал ля збереження речовин, що швидко псуються. 1799 р. навколо аптеки розробили сад для вирощування лікарських рослин [14, с. 84].

Висновки. Отже, завершуючи дослідження, варто зазначити, що серед мешканців міста Володимира XVI–XVIII ст. значний відсоток становили представники польської національної меншини. Активно поляки заселяють місто наприкінці XV ст., а далі в XVI–XVIII ст. З побудовою костелів і монастирів їх стає ще більше. Якщо за люстрацією 1786 р. у Володимирі мешкало 117 осіб польської національності – католиків, то за переписом 1831-го із 8636 жителів міста 723 становили поляки [16, с. 242–244]. У місті польська етнічна група займалася переважно державним управлінням і церковною службою. Серйозному польському впливові піддавалася й освіта у Володимирі, що значною мірою впливало на формування культурно-освітнього рівня населення.

Джерела та література

1. Архів Володимир-Волинського історичного музею. – НДФ. – 1565/1 : С. Д. Барер Історико-архітектурний заповідник у м. Володимирі-Волинському Волинської області. Комплексні наукові пошуки. Історична довідка. – Львів: [б. в.] 1985. – Т. 2. – Кн. 2. – Вип. 1. – 206 с.
2. Бойко М. Володимир – столичний град Волині / М. Бойко. – Блумінгтон : [б. в.] 1988. – 230 с.
3. Депо С. Владимир-Волынская епархия и её история (992–1920 г.) / С. Депо : рукопис, власність автора. – Загорск, 1973. – 236 с.
4. Державний архів Житомирської області, ф. 90 Візитатор римсько-католицьких монастирів Луцько-Житомирської єпархії (1796–1904 рр.), оп. 1, спр. 1164 Візитний опис церков Володимирського деканату за 1851 р., арк. 7.
5. Державний архів Житомирської області, ф. 90 Візитатор римсько-католицьких монастирів Луцько-Житомирської єпархії (1796–1904 рр.), оп. 1, спр. 1315 Візитний опис костелів Володимир-Волинського деканату за 1888 р., арк. 6–7.
6. Державний архів Житомирської області, ф. 178 Луцко-Житомирская римско-католическая духовная консистория, оп. 51, спр. 14 Описание костёлов и монастырей Волынской губернии на 1802–1804 годы, арк. 5.
7. Духовное завещание Василия Загоровского Кастеляна Брацлавского. Наставление детям и правила для их воспитания; распоряжение об устройстве церквей, госпиталей и школы. 11 июля 1577 г. / Архив Юго-

- Западной России : Т. I Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.) / [под ред. Н. Д. Иванишева]. – Киев : Университет. тип., 1859. – Ч. I. – 641 с.
8. Духовное завешание епископа Владимирского Иоакима Мороховского с подробным перечнем и распределением остающегося по его смерти имущества. 3 февраля 1631 г. / Архив Юго-Западной России : Т. VI Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372–1648 гг.) / [под ред. О. И. Левицкого]. – Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Ч. I. – 1120 с.
  9. Лист епископа Ипатия Потня об учреждении капитулы при соборной Владимирской церкви по католическому образцу, с назначением входящих в состав её лиц и с определением их прав и обязанностей. Запись той же капитулы в пользование монастыря св. Спаса во Владимире с принадлежащими ему сёлами, землями и крестьянами. Королевское подтверждение листа Потня. 20 февраля 1598 г. / Архив Юго-Западной России АЮЗР : Т. VI Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372–1648 гг.) / [под ред. О. И. Левицкого]. – Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Ч. I. – 1120 с.
  10. Осадний В. Католицька церква в Україні [Текст] : істор. нарис / В. Осадний. – Луцьк : Luceoria Books and Norbertsnum, 2001. – 100 с. : ил. – С. 21–22.
  11. Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии / Н. И. Теодорович – Почаев : Тип. Почаев.-Успен. Лавры, 1913. – 288 с.
  12. Фундуш митрополита Ипатия Потня на основание школы при церкви соборной Успения Богородицы в г. Владимире. 19 апреля 1609 г. / Архив Юго-Западной России : Т. VI Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372–1648 гг.) / [под ред. О. И. Левицкого]. – Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Ч. I. – 1120 с.
  13. Центральный державний історичний архів України, м. Київ, ф. 2074 Владимирский монастырь, оп. 1, спр. 77 Акты обследования базилианского Владимирского монастыря и уездных школ 1819 г., 1 арк.
  14. Цинкаловський О. Княжий город Володимир : [Популярно-науковий нарис] / О. Цинкаловський. – Львів : Просвіта, 1935. – 110 с. іл. ; карта.
  15. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту / О. Цинкаловський // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. Т. 154 : Праці історично-філософської секції. – Львів : [б. в.], 1937. – С. 183–240.
  16. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р. / О. Цинкаловський. – Вінніпег : Т-во «Волинь», 1984. – Т. I. – 600 с.
  17. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.
  18. Włodzimierz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. – T. XIV : Worowo – Żyżyn – Warszawa : «Wiek» Nowy Świat, 1895. – 930 s.
  19. Hoffman J. Przewodnik po Wołyniu / J. Hoffman. – Warszawa : Związek polskich towarzystw turystycznych, 1938. – 67 s.
  20. Jabłonowski A. Lustracje królewskie ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / A. Jabłonowski // Zrodła dziejowe. – Lustracja starostwa Wołodymerskiego 1628 roku. – Warszawa : Druk. E. Skińskiego, 1877. – T. V. – S. 148–152.
  21. Ptaśnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce / Jan Ptaśnik. – Kraków : Polska Akad. Umiejętności, 1934. – 511 s.
  22. Baliński M. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym / M. Baliński, T. Lipiński. – T. 2. – Cz. 2. [Lustracja 1789 г.]. – Warszawa : Nakład i druk St. Orgelbranda, 1844. – S. 874–875.

УДК 908:027.57(477.82)

Алла Понагайба

Краєзнавча діяльність Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки в контексті краєзнавчої освіти

Краєзнавство тому й користується такою популярністю і любов'ю в народі, що відгукується на найтонші рухи людської душі. Далеко не кожна наука здатна так органічно поєднати минуле, сучасне і майбутнє, відкривати нове у давно відомому, промовляти до серця.

Петро Тронько

Постановка наукової проблеми та її значення. На початку XXI ст. виявляються всі ознаки системного розвитку й оновлення бібліотечного краєзнавства в Україні. Воно стає новим якісним утворенням, усі складники якого підпорядковуються єдиній меті – повному й оперативному задоволенню краєзнавчих інформаційних потреб користувачів.

Краєзнавчу діяльність бібліотек регламентує «Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України», затверджене наказом Міністерства культури і мистецтв України № 314 від 11.06.1996 р. В Україні активізуються краєзнавчі дослідження, поширюється краєзнавчий рух. Інтенсивному розвитку краєзнавства загалом і бібліотечного зокрема сприяє державна підтримка збереження, вивчення та популяризація краєзнавчої спадщини.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Краєзнавча діяльність Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки – сфера науково-практичної діяльності щодо виявлення, збирання, опрацювання, зберігання та надання в суспільне користування краєзнавчих документів, електронних ресурсів, зокрема віддаленого доступу, а також інформації про них.

Відділ краєзнавчої роботи Волинської державної обласної універсальної бібліотеки імені Олени Пчілки сприяє своєю діяльністю соціально-економічному й культурно-історичному розвитку краю, всебічному вивченню та науковому дослідженню його багатовікового минулого й сьогодення, популяризації місцевих пам'яток природи, матеріальної та духовної культури, а також виконанню завдань, визначених державною та обласною «Програмами розвитку краєзнавства», з використанням традиційних форм краєзнавчої роботи в поєднанні з новими інформаційними технологіями.

Ще одна розвинута організаційна форма краєзнавства, дотична до бібліотечного, – шкільне краєзнавство. Всебічне вивчення учнями свого краю в навчально-виховних цілях через безпосереднє спостереження під керівництвом учителя – суть шкільного краєзнавства. Його ефективність залежить від того, наскільки вчитель сам є краєзнавцем. Він сам має добре знати край, систематично його вивчати, уміти професійно організувати краєзнавчу роботу учнів. Навчальна форма закладає базу для вивчення позаурочного й позашкільного краєзнавства, передбачає вивчення учнями краю, а саме: меж адміністративного району та області. Бібліотечні установи завдяки своєму значному документно-інформаційному потенціалу сприяють ефективному вивченню економічного, соціального, культурно-мистецького розвитку краю, підпорядковуються єдиній меті – повному й оперативному задоволенню краєзнавчих інформаційних потреб користувачів, зокрема фахівців у галузі освіти.

В Україні найбільшими власниками краєзнавчих колекцій є універсальні наукові обласні бібліотеки. Головну частину краєзнавчих фондів складають книги, періодичні та продовжувані видання, довідники, путівники, буклети, інші друковані видання. Електронні (онлайніві й офлайніві документи) посідають незначне місце в краєзнавчих фондах бібліотек. Збільшення випуску краєзнавчих документів (традиційних та електронних) позитивно вплинуло на поточне комплектування. Краєзнавчі відділи обласних бібліотек, зокрема Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки, виконують функцію депозитарію краєзнавчих і місцевих видань. Вони є інформаційною базою для навчально-виховної роботи освітніх закладів нового типу, зокрема гімназій і ліцеїв та навчально-виховних комплексів, і займають важливе місце в краєзнавчій освіті області. Виховання патріота, формування в учнів соціальної активності, громадянської позиції неможливе без знання історії свого краю. Мало любити свій рідний край, його ще потрібно знати.

Зорієнтуватись у неосяжному потоці інформації користувачам допоможуть зведені краєзнавчі каталоги, котрі набули пріоритетного розвитку, містять відомості про наявність, місцезнаходження, кількість примірників краєзнавчих видань у межах обласного центру, району, міста. Універсальний характер зведеного краєзнавчого каталогу дає можливість створення на його базі різноманіття друкованих форм – краєзнавчих бібліографічних посібників – від універсальних до тематичних. Вони адресовані науковцям, викладачам, учителям, студентам, широкому колу краєзнавців, усім, хто цікавиться сучасним і минулим рідного краю.

Важливу роль у забезпеченні інформаційних потреб користувачів виконує саме краєзнавча бібліографія, а краєзнавча діяльність стала пріоритетним напрямом діяльності бібліотек. **Краєзнавча бібліографія** – це сукупність усіх видів діяльності, пов'язаних зі створенням та функціонуванням краєзнавчої бібліографічної інформації в суспільстві. [4, с. 243].

Основа видавничої діяльності Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки – науково-допоміжні й рекомендаційні бібліографічні посібники. Це поточні універсальні посібники літератури про край і біобібліографічні – про видатних діячів краю. Упродовж років відділ краєзнавчої роботи підготував понад 25 бібліографічних посібників науково-допоміжного й рекомендаційного характеру. Серед рекомендаційних краєзнавчих посібників центральне місце займає «**Календар знаменних і пам'ятних дат Волині**», у якому вміщено матеріали про визначні події історії, громадсько-політичного й культурного життя області, ювілеї уродженців краю та видатних діячів, життя і діяльність, яких пов'язана з Волиню. Щороку, починаючи з 1991-го р.,

спільно з Волинським краєзнавчим музеєм бібліотека видає цей посібник. Вагомим внеском у поповнення джерельної бази «Календаря знаменних і пам'ятних дат Волині» про волинських педагогів, заслужених працівників освіти України є науково-дослідницька діяльність Галини Дмитрівни Романчук, завідувача лабораторії соціологічних досліджень та розвитку освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. Упродовж багатьох років вона є автором текстових довідок про створення Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти (1940), про вчителів шкіл.

Щоквартальний поточний бібліографічний посібник «Література про Волинську область» також видає відділ краєзнавчої роботи. У ньому відображено книги, брошури, статті зі збірників і періодичних видань, які всебічно висвітлюють життя області й згруповані відповідно до схеми класифікації краєзнавчої літератури [2, с. 79]. У межах розділів спочатку наведено документи, потім – книги, статті в алфавітному порядку. Бібліографічний опис доповнюють довідкові анотації. Основне його завдання – ознайомлення користувачів із краєзнавчою літературою про Волинську область, яка опублікована в збірниках, періодичних виданнях упродовж кварталу. Окремий розділ посібника «Наука і освіта в області» інформує користувачів про історію, стан і перспективи розвитку освіти в краї. Посібник дає можливість педагогам та краєзнавцям орієнтуватись у регіональній літературі, швидко знаходити видання за тематикою й має суто практичне значення. Варто відзначити, що для користувачів в Інтернеті створено повнотекстові електронні версії «Календаря знаменних і пам'ятних дат Волині», а також щоквартального поточного бібліографічного посібника «Література про Волинську область», представлених на сайті Волинської ДОУНБ імені Олени Пчілки: <http://www.oumb.lutsk.ua>

Найбільш вагому групу краєзнавчих посібників у видавничій діяльності Волинської ДОУНБ імені Олени Пчілки складають біобібліографічні посібники. За термінологічним словником, **біобібліографічний посібник** відображає твори певної особи, а також документи та біографічні відомості про неї [2, с. 119].

Біобібліографічні посібники, які видає Волинська ДОУНБ імені Олени Пчілки, відображають творчу спадщину письменників, дослідників краю, які народилися тут й пов'язали свою творчу діяльність із літературним та громадським життям Волині.

2004 р. було видано перший бібліографічний посібник, присвячений фольклористові й етнографові, відомому краєзнавцеві Олексі Ошуркевичу за академічною назвою «Олекса Ошуркевич». Друге видання, значно доповнене, перевидано 2011 р. («Олекса Ошуркевич: до народних джерел»).

Посібники присвячені відомим українським письменникам («Все життя один політ: Василь Слапчук», «Під крилами зорі: Йосип Струцюк», «Син озера краю: Віктор Лазарук», «Василь Гей: «Приемлю слово нелукаве»»; «Петро Мах: «Душею журавлю до Волині»»).

Підготовлено до друку й видано бібліографічні посібники, присвячені відомим краєзнавцям, дослідникам краю («Богдан Віталійович Колосок», «Вальдемар Едвардович Пясецький», «Григорій Гуртовий», «Олександра Кондратович: крізь терни життя»).

Біобібліографічний покажчик «Ходіть, поки маєте світло...: (Іоана 12:35)» – про історика, архівіста, краєзнавця В. Є. Рожка – перший спільний проект у галузі бібліографії двох обласних наукових бібліотек: Рівненської та Волинської, який побачив світ 2009 р. Варто звернути особливу увагу на друге видання цього покажчика, доповнене й перевидане 2013 р. Видання побачило світ завдяки співпраці краєзнавців, які працюють над реалізацією проекту «Історична Волинь» з Волинської, Житомирської, Рівненської, Тернопільської областей.

Особливу потребу мати інформацію про нові видання з проблем регіонального краєзнавства відчують сьогодні педагоги, оскільки краєзнавчий матеріал широко задіяний у навчально-виховному процесі: на уроках, у позакласній і позашкільній гуртковій діяльності.

Серед інноваційних досягнень обласних наукових бібліотек є електронні краєзнавчі каталоги й бази даних, яких створюють самотужки. Їх підключають до Інтернету, або локальні – тільки для власних користувачів. У відділі краєзнавчої роботи Волинської ДОУНБ імені Олени Пчілки створено дві електронні бази даних – «Краєзнавство» та «Історична Волинь», доступ до яких існує в Інтернеті. Проект «Історична Волинь» реалізується з 2007 р. Мета проекту – формування електронної бібліотеки (ЕБ): повних текстів рідкісних, цінних документів і бібліографічної бази даних із використанням ресурсної бази обласних бібліотек, краєзнавчих музеїв, архівів Рівненської, Житомирської, Волинської, Тернопільської, Хмельницької областей на засадах корпоративної взаємодії. Матеріали на однойменному сайті <http://istvolyn.info/> згруповано в окремі розділи: «Головна», «Учасники проекту», «Новини», «Контакти», «Пошук», «Читальна зала», «Фотогалерея», «Дослідники великої Волині», «Відео – історія Волині», «Форум», а в середині розділів – за тематикою. Рекомендуємо використовувати інформацію, розміщену на сайті, для обслуговування користувачів за їх запитам.

До інноваційних форм краєзнавчої роботи належить створення безкоштовних блогів, що дає змогу популяризувати роботу краєзнавчого відділу за різними напрямками діяльності. Розміщення краєзнавчої інформації на блогах приведе до якіснішого задоволення інформаційних потреб користувачів.

Осучаснення нинішніх стандартів серед надання бібліотечних послуг – один із ефективних методів інформування (електронна доставка документів для користувачів, е-мейл розсилка документів). Е-мейл інформування запроваджено для користувачів (наприклад учителів) щодо надходження новинок тощо.

Висновки. Отже, активне впровадження новітніх інформаційних технологій до бібліотечного краєзнавства визначає нові перспективи й тенденції системного розвитку краєзнавчої бібліотечної діяльності:

- створення електронних краєзнавчих каталогів;
- бібліографічних баз даних;
- повнотекстових баз даних;
- забезпечення віддаленого доступу до краєзнавчої інформації;
- створення блогів.

Бібліотеки – гаранті збереження краєзнавчої інформації для нинішніх і майбутніх поколінь. Бібліотечне краєзнавство стає якісним новим утворенням, усі складники якого підпорядковуються єдиній меті – повному й оперативному задоволенню краєзнавчих інформаційних потреб користувачів, зокрема для узагальнення та поширення педагогічного досвіду й педагогічних інновацій в краї.

Джерела та література:

1. Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 22 листоп. 2011 р. – К. : Вид-во Винниченка, 2011. – 227 с.
2. Державна історична бібліотека України: історія, сучасність, майбутнє : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., приур. до 70-річчя заснування Держ. іст. б-ки України, 24–25 верес. 2009 р. – К. : Арістей, – 275 с.
3. Краєзнавча діяльність бібліотек : метод. посіб. – К.: [б. в.], 2002. – 205 с.
4. Кушнарєнко Н. М. Бібліотечне краєзнавство : підручник / Н. М. Кушнарєнко. – К. : Знання, 2007. – 502 с.

УДК 811.161.2'373.231:281.9(477.82)(09)

Лариса Садова

Специфіка жіночих іменувань у православних церковних документах Волині XIX ст.

У статті проаналізовано словотвірну структуру жіночих прізвищевих назв на Волині XIX ст.; виокремлено лінгвальні особливості формування спадкових антропонімів; показано вплив позамовних чинників на виникнення прізвищ. Словотвірна будова жіночих прізвищ Волині XIX ст. відображає загальні тенденції української антропонімної системи й регіональні особливості антропонімів, зумовлені специфікою розвитку діалектів, іншомовними впливами, історичними, культурними, побутовими особливостями регіону.

Ключові слова: прізвище, антропонім, апелятив, словотвірна модель, суфікс.

Садовая Лариса. Специфика женских наименований в православных церковных документах Волини XIX ст. В статье анализируется словообразовательная структура женских фамильных наименований на Волини XIX в.; выделяются ливгальные особенности формирования наследственных антропонимов, устанавливается влияние внеязыковых факторов на возникновение фамилий. Словообразовательное строение женских фамилий Волини XIX в. отражает общие тенденции отечественной антропонимической системы и региональные особенности антропонимов, обусловленных спецификой развития диалектов, иноязычными влияниями, историческими, культурными, бытовыми особенностями региона.

Ключевые слова: фамилия, антропоним, аппелятив, словообразовательная модель, суффикс.

Sadova Larysa. Spetsifika Zhinochih Imenuvan Orthodox Church Documents Volini XIX Century. The word-formation structure of the last names in the south of Volyn region have been analyzed. In the article lingual peculiarities of the inheritable anthroponyms formation have been specificated, the level of the extralinguistic factors influence on the appearance of surnames has been established. The semantics of bases and word-formation structure of the modern last names in the south of Volyn region reflect common Ukrainian tendencies of anthroponomical system.

and also regional features of anthroponomy, predefined by the specific of the development of dialects, interlingual links, history, culture, way of life of the region.

Key words: last name, anthroponym, appellative, word-formation group, suffix.

Постановка наукової проблеми та її значення. Життя та статус жінки на Волині були зумовлені насамперед соціальною належністю, а також місцем у родині й сімейним станом. Основним завданням жінки поза материнством була покора та служіння спочатку батькові, пізніше – чоловікові. Родина була патріархальною, але з виразною позицією жінки як матері та дружини, яка опікувалася хатнім господарством [10, с. 306].

Патріархальний устрій суспільства, правова несамостійність жінок були причиною низької концентрації йменувань жінок у давніх джерелах [10, с. 170]. Навіть у церковних документах, які мали б охоплювати всіх прихожан певного храму незалежно від статі та віку, прізвищеві назви жінок наводили лише в разі відсутності батька або чоловіка (переважно стосовно вдів).

Як слушно зазначав М. Л. Худаш, до початку XIX ст. практика ідентифікації особи в Україні входила до сфери звичаєвого права. Спадкове вживання таких назв було не обов'язковим, а жінок, навіть вищих суспільних верств, іменували за назвою батька, чоловіка чи брата. Про українські прізвища в сучасному розумінні цього терміна можна говорити, починаючи з 30-х рр. XIX ст., але ще до кінця століття в ідентифікації низів суспільства, особливо селянства, існували відхилення навіть в урядових документах [8, с. 97].

За спостереженням М. О. Корниловича, у волинських урядових актах кінця XVIII – початку XIX ст. засвідчені випадки реєстрації селянина за самим іменем, помітна відсутність чітких правил чи настанов щодо ідентифікації особи. «Жінки, як удови по господарях, так й інші, звалися за іменнями чоловіків та батьків, без зазначення родових назвиськ» [5, с. 128].

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Давня антропонімія різних регіонів України була об'єктом наукових досліджень Б. Б. Близнюк (гуцульські прізвища в історичному розвитку); Г. Є. Бучко (бойківські прізвища в історичному розвитку), Р. І. Остаха («Реєстр Війська Запорозького» 1649 р.); С. Є. Панцьо (Лемківщина XVIII – XIX ст.); І. Д. Фаріон (Верхня Наддністрянщина кінця XVIII – початку XIX ст.); Л. В. Яшук (Житомирщина XVI – XVII ст.) та ін. Антропонімію Волині XVI – XVIII ст. проаналізувала І. Митнік [9]. Прізвищеві назви Волині, засвідчені пам'ятками XVI ст., розглядали А. І. Білорус [1], А. М. Матвієнко [6], В. М. Мойсієнко [7], залучили до аналізу І. В. Єфименко [3], Р. Й. Керста [4], Л. Л. Гумецька [2]. М. О. Корнилович проаналізував антропоніми Волині кінця XVIII – початку XIX ст. [5]. Проте антропонімія Волині XIX ст. не була предметом наукового вивчення. Документи з території Волині XIX ст. засвідчують значний за обсягом пласт прізвищевих назв, частину яких утратила сучасна антропонімія. Антропонімолексеми цього періоду відображають специфіку становлення прізвищ як окремого антропонімного класу, тому актуальність вивчення цієї проблеми безсумнівна.

Об'єкт дослідження – прізвищеві назви Волині XIX ст. (картотека засвідчених прізвищевих назв нараховує 4261 антропонім). Предмет дослідження – структура жіночих спадкових іменувань на Волині XIX ст. та їхні словотвірні особливості (1707 прізвищевих назв). Матеріалом для дослідження слугували сповідальні відомості, метричні книги, книги шлюбів із сіл Волині за 1845–1854 рр., 1861–1864 рр., 1882–1902 рр., а також залучені для зіставлення документи початку XX ст. (сповідальна відомість Іовського храму с. Борисковичі 1929 р., метрична книга Дмитрівської церкви с. Дружкопіль 1920–1926 рр. та деякі інші).

Мета статті – комплексний аналіз словотвірних особливостей жіночих прізвищевих назв Волині XIX ст., структури компонентів жіночих іменувань Волині цього періоду.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У проаналізованих джерелах наведено або списки сімей повністю (жіноче іменування розміщено після імені, імені по батькові та прізвища чоловіка й конструкції *жена его*), або вказано батьків новонародженої дитини (жіноче іменування також розміщено після імені чоловіка та конструкції *и законная жена его*). У цих випадках прізвище чоловіка не зазначено біля імені та по батькові або зрідка тільки імені дружини, пор. *Васильій Іосифовъ Кравчукъ и законная жена его Феодора Константинова; Георгій Федоровъ Притулка и законная жена его Марія Иванова* [МК Брани 1871]; *Тимофей Федоровъ Рожновскій, жена его Анна Феодорова; Григорій Андреевъ Ткачукъ, жена его Марія латинского обряду* [Ведомость 1834]. Сповідальні відомості засвідчують прізвищеві назви жінок, якщо вони були власницями господарства або чоловік був іншого віросповідання. Номінації жінок, зафіксовані в

сповідальних відомостях, зазвичай трикомпонентні (зрідка – двокомпонентні), з додатковими лексемами, які вказували на соціальну належність, сімейний стан тощо.

У постпозиції щодо іменування наведено лексеми *вдова* (27 іменувань із 296 назв жінок, засвідчених у сповідальній відомості с. Ржищева 1830 р. [Ведомость 1830]): *Евдокія Иванова Бакайша вдова; Марина Федорова Малецька вдова; Анна Иванова Яремчучка вдова; накритка: Агафія Михайлова Калаханючка накритка*. Зафіксовано також випадки, коли причина відсутності чоловіка вказана описово: *Марія Василюва Коханська, муж ея отданъ в тюръму; Агафія Феодорова Ковальська, муж ея латинского обряду*. Зрідка трапляються двокомпонентні іменування жінки без прізвищевої назви: *рекрутка Анна Семенова; рекрутка Христина Матфеева; пасербенки ихъ Акулина Семенова, Домникія Семенова; служащая ихъ Марія Петрова сирота*; однокомпонентні іменування: *племянники ихъ Агафія, Мефодій*. Одночленні іменування, за словами М. Л. Худаша, – результат офіційно-адміністративної неунормованості способів ідентифікації особи, їхня наявність у документах зумовлена не лише тенденцією іменувати в таких спосіб представників соціальних низів, а й характером документа, його призначенням, ерудицією або старанністю писаря [8, с. 115].

Вказівку на прізвищеву назву матері в метричних книгах наведено тоді, коли батько дитини був невідомий або коли батьки не перебували в шлюбі: *солдатка Елена Иванова Витючка* [МК Брани 1871]; *рекрутка Параскева Григорієва Ковстинючка* [МК Блудів 1839]; *Параскева Антонієва Мишука крестьянка* [МК Брани 1871]; *Евдокія Захарієва Мельничучка накритка* [МК Цегів 1860]; *Параскева Іосифова Мишука девица* [МК Овадно 1836].

Номінації хрещених матерів у метричних книгах багатокомпонентні, здебільшого наведені описово та прив'язані до іменування чоловіка: *Пелагія Стефанова, жена Семена Василюва Новосада* [МК Озденіж 1852]; *Марія Яковлева, жена дячка Льва Стефанова Левитского* [МК Брани 1871]. Для ідентифікації жінки, яка з різних причин не має чоловіка, використано лексеми *солдатки* в препозиції (20 іменувань із 213 фіксацій назв хрещених матерів): *солдатка Соломонія Иванова Бондарчучка* [МК Блудів 1839]; *солдатка Евдокія Романова Юрчукова* [МК Овадно 1836]; *рекрутка* в препозиції (16 іменувань): *рекрутка Вікторія Михайлова Шнайдручка* [МК Брани 1871]; *рекрутка Марфа Василюва Ковальчукова* [МК Озденіж 1852]; *девица (девчина)* в постпозиції: *Евфимія Феодорова Павликова девица; Марія Стефанова Трача девица* [МК Брани 1871]; *вдова (вдовствующая солдатская жена)* в постпозиції: *Домника Андреева Лисакова вдова* [МК Озденіж 1852]; *Марія Стефанова Стросничка вдова* [МК Блудів 1839]; *дочь* в препозиції: *пономарская дочь Іустина Григорієва Тимотієвичъ девица* [МК Брани 1871]. Серед іменувань хрещених матерів засвідчено двокомпонентні іменування без прізвищевої назви: *Марія Иванова накритка* [МК Брани 1871].

Жіночі іменування з вказівкою на прізвищеву назву наведено в книгах шлюбів і записах про смерть, оскільки іменування жінки подано тут самостійно, а не поряд з іменем та прізвищем чоловіка. На початку та в середині XIX ст. серед номінацій жінок домінують трикомпонентні іменування: *Агрипина Андреева Грыцькова* (1852); *Пелагія Тимофеева Клакова* (1848); *Агрипина Тимофеева Кулибчукова* (1858); *Анна Григорієва Якубейкова* (1834) [МК Цегів 1860]. Прізвищева назва в таких іменуваннях виникла від прізвища батька або в окремих випадках чоловіка за допомогою форманта *-ов(а)*: *Лецукова; Процюкова; Якубчукова* (1856); зрідка – *-их(а)*: *Евдокія Іоакимова Калаханьха* (1850); *-к(а)*: *Евдокія Михайлова Павлючка* (1846) або без змін: *Іустина Осиповна Філат* (1850). У документах цього періоду засвідчені також описові назви жінок: *Александра дочь Маріи Бойковой* [МК Озденіж 1852]; *Домникія Луки Бидного жена* [КИ Борисковичі 1852].

Книги шлюбів кінця XIX ст. засвідчують трикомпонентні іменування жінок, у яких прізвищева назва жінки втрачає компоненти *-ов(а)*, *-их(а)*, *-к(а)* та ін. і стає співвідносною з прізвищевою назвою чоловіка: *Акилина Стефанова Гиль; Пелагія Иванова Кулиба; Агафія Кирилова Сидорукъ; Параскевія Максимова Черноклимъ; Агафія Кодратова Шумъ* (1897) [КБО Цегів 1892], проте трапляються поодинокі фіксації прізвищевих назв на *-ов(а)*: *Агафія Максимова Ковальчукова; Татіанна Николаєва Юрчукова; Іустина Романова Николайчукова; -к(а)*: *Дарія Василюва Семенючка; Анастасія Феодорова Витючка* [КБО Цегів 1892].

Процес становлення прізвищевих назв жінок тривав і на початку XX ст. Метрична книга Дмитрівської церкви села Дружкопіль 1925 р. містить записи про наречених у такому вигляді: *Степан Лисовой, син Василя і Александры, і дружина його Валентина, дочка Прокопія і Ольги Майко; Іван Лагановський, син Луки і Євдокії, жена Лідія, дочка Василя і Матрони* [МК Дружкопіль 1920]. Звичайно, у багатьох документах початку XX ст. вживання жіночих прізвищевих назв зазнало унормування (пор. запис зі сповідальної відомості Іовського храму села Борисковичі 1929 р.: *Онисим Клим. Філат, Матрона Петр. Філат* [Ведомость 1929]), проте стверджувати, що жіночі прізвища

були остаточно унормовані наприкінці XIX ст., недоцільно, адже записи з метричних, сповідальних книг, книг шлюбів та інших документів кінця XIX – початку XX ст. містять чимало випадків неунормованого функціонування жіночих іменувань.

Неоднорідність прізвищевих назв жінок на Волині XIX ст. можна простежити не тільки на рівні обов'язковості або факультативності вживання жіночої прізвищевої назви, а й на рівні її словотвірної структури. Залежність іменування жінки від чоловічого іменування, зумовлена другорядною роллю жінки в родині, відображена насамперед у структурі жіночої прізвищевої назви. Іменування жінок містили у своїй структурі додаткові форманти, що слугували засобом творення андронімних і патронімних номінацій. Існування таких форм, до яких належить більшість іменувань жінок цього періоду, підтверджує неунормоване функціонування прізвищ жінок упродовж усього XIX ст.

Патронімні іменування жінок на Волині XIX ст. виникали через додавання суфіксів *-к(а)*: *Анна Сильвестрова Лисачка, Марія Іванова Мельничука, Пелагія Мартинова Степанючка* [КБО Цегів 1892] та *-ов(а)*: *Евдокія Андреева Батюкова, Харитина Михаїлова Ткачукова, Парасковія Захарієва Четикова* [КБО Цегів 1892], поодинокими фіксаціями представлені патроніми, співвідносні з формами родового відмінка батькового прізвища: *Картини девица, Трача девица* [МК Брани 1871].

Андронімні іменування жінок позначали переважно вдів, дружин солдатів або рекрутів, оскільки за наявності чоловіка прізвищева назва біля імені жінки була відсутня взагалі (якщо в документі було згадано й чоловіка) або наведена описово: *Елисавета Григорієва, жєна Онуфрія Даниїлова Черєсаго* [МК Брани 1871]. В антропонімії Волині XIX ст. для творення андронімних іменувань засвідчено форманти *-их-а*: *Матрона Іванова Канавчыа, Евдокія Іванова Бакайха* [Ведомость 1834]; *-к-а*: *Анна Іванова Яремчучка, Елена Григорієва Витючка* [МК Озденіж 1852]; *-ов-а*: *Марія Максимова Ковальчукова, Харитина Михаїлова Ткачукова* [КИ Борисковичі 1852].

Суфікси *-к-а* та *-ов-а*, очевидно, були позбавлені емоційно-експресивного забарвлення, що засвідчує називання однієї особи андронімними іменуваннями з обома цими формантами: *рекрутка Марфа Васиїєва Ковальчука, рекрутка Марфа Васиїєва Ковальчукова, рекрутка Вікторія Михаїлова Шнайдручка, рекрутка Вікторія Михаїлова Шнайдрукова* [МК Брани 1871]. У сповідальній відомості 1834 р. засвідчено запис *Феодосія Васиїєва Громична* [Ведомость 1834], поява якого зумовлена впливом аналогічних російських іменувань. Утворення з формантом *-их-а*, які були продуктивними на початку XIX ст., утрачають свою продуктивність до середини XIX ст., натомість активно функціонують андронімні іменування із суфіксами *-к-а* та *-ов-а*, а також виникають жіночі прізвищеві назви, співвідносні з прізвищевою назвою чоловіка.

Висновки. Отже, проаналізований антропонімний матеріал Волині XIX ст. дає підстави стверджувати, що процес остаточно унормування прізвищ жінок не був завершеним до кінця XIX – початку XX ст. Неусталеність жіночих прізвищевих назв, наявність андронімних і патронімних формантів у їхній структурі засвідчує нерегульованість проблеми функціонування жіночих прізвищ, зокрема правового та мовного аспектів цієї проблеми. Поява «Нового цивільного кодексу» 1826 р., який зобов'язував кожного жителя Російської імперії мати прізвище, зумовила юридичне унормування прізвищевих назв. Натомість процес мовного унормування прізвищ, який тривав упродовж усього XIX ст., пізніше торкнувся й сільського антропонімікону, засвідченого церковними документами.

Джерела та література

1. Білорус А. І. Про особові назви Західної Волині XVI ст. / А. І. Білорус // Архіви України. – 1970. – № 3. – С. 36–42.
2. Гумецька Л. Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV – XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
3. Єфименко І. В. Українські прізвищеві назви XVI ст. : монографія / І. В. Єфименко. – К. : [б. в.], 2003. – 168 с.
4. Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування / Р. Й. Керста. – К. : Наук. думка, 1984. – 152 с.
5. Корнилович М. О. Народна родова ономастика на Волині наприкінці XVIII ст. і в 1-й пол. XIX в. / М. О. Корнилович // Етнограф. вісн. ВУАН. – 1930. – Кн. 9. – С. 127–131.
6. Матвієнко А. М. Особові назви Західної Волині XVI ст. / А. М. Матвієнко // Друга республік. ономаст. нарада. – К. : Наук. думка, 1962. – С. 146–148.
7. Мойсієнко В. М. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. як відображення офіційної «руської» мови середини XVI ст. у північноукраїнському варіанті / В. М. Мойсієнко // Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Полішук. – Луцьк : СПД ФО Купровський В. М., 2013. – С. 64–143.
8. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш ; відп. ред. Д. Г. Гринчишин. – К. : Наук. думка, 1977. – 236 с.
9. Mytnik I. Antroponimia Wołyńia w XVI – XVIII wieku / I. Mytnik. – Warszawa : Un-t Warszawski, 2010. – 412 s.

10. Mytnik I. Imiennictwo przedstawicieli stanu mieszczańskiego i chłopskiego w ziemi Wołyńskiej w XVI – XVIII wieku / I. Mytnik // Студії з ономастики та етимології. 2011–2012 / НАН України, Ін-т укр. мови ; відп. ред. О. П. Карпенко, В. П. Шульгач. – К. : Київ, 2012. – С. 170–179.
11. Ведомость 1929 – Ведомость за 1929 годъ обретающимся при Іовской церкви села Борисковичъ въ приходе нижеявленныхъ чиновъ людямъ, со изъявленіемъ противъ коегождо имени о бытіи ихъ въ Святую Чтиредесятницу у Исповеди и Святыхъ Тайн Причастія.
12. Ведомость 1830 – Ведомость Епархіи и Губерніи Волинской Поведа Владимирского села Ржишева, Церкви Зачатіевской, наблюдающаго Священника Іоанна Скульскаго съ Причетниками при оной церкви въ Приходе ниже явленныхъ чиновъ людей съ изъявленіемъ противъ коегождо имени о Бытіи ихъ у Исповеди и Святыхъ Тайн Причастія сочинена за 1830 годъ.
13. Ведомость 1834 – Ведомость Епархіи и Губерніи Волинской Поведа Владимирского села Брань, Церкви Свято-Покровской, Священника Квинтиліана Стефанова сына Левитского съ Причетниками при оной церкви въ Приходе ниже явленныхъ чиновъ людей съ изъявленіемъ противъ коегождо имени о Бытіи ихъ у Исповеди и Святыхъ Тайн Причастія сочинена за 1834 годъ.
14. КБО Цегів 1892 – Книга брачныхъ обысковъ за 1892–1902 гг. Введенская церковь села Цеговъ Владимир-Волинскаго уезда (Державний архів Волинської області, далі –ДАВО).
15. КИ Борисковичі 1852 – Книга исповеданія прихожан Свято-Троїцкой церкви села Борисковичи за 1852 годъ (ДАВО).
16. МК Блудів 1839 – Метрическая книга, данная изъ Владимирскаго Духовнаго правленія зъ надлежащимъ подписомъ Владимирскаго уезда села Блудова Церкви Михайловской для записи родившихся, Бракомъ сочетавшихся и умершихъ обоего пола декабръ 31 дня 1839 года (Archiwum Główne Akt Dawnychw Warszawie, далі – AGAD).
17. МК Брани 1871 – Метрическая книга, данная изъ Волинской Духовной Консистоїи в Покровскую Церковь на безсрочное время для записи родившихся на 1871 годъ (1871 – 1881 гг.) (ДАВО).
18. МК Дружкопіль 1920 – Метрична книга Дмитрівської церкви села Дружкопіль 1920–1926 рр. (ДАВО).
19. МК Овадно 1836 – Метрическая книга, данная изъ Губерніи Волинской уезда Владимирскаго причту села Овадна Церкви Вознесенской и приписной к оной села Могильна Церкви Рождествобогородичной для записки в прихрдахъ ихъ родившихся, бракомъ сочетавшихся и умершихъ обоего пола душ декабръ 31 дня 1836 года (AGAD).
20. МК Озденіж 1852 – Метрическая книга по Указу Волинской Духовной Консистоїи, выданная отъ благочиннаго І Округа Луцкаго уезда въ Церковь Преображенскую села Озденижа, для записи актовъ родившихся, бракомъ сочетавшихся и умершихъ по приходу указанной Церкви на 1852 год (AGAD).
21. МК Цегів 1860 – Метрическая книга записи о рожденіи за 1845 – 1860 гг. Введенская церковь села Цеговъ Владимир-Волинскаго уезда (ДАВО).

УДК 2–726.2(477.82):929

Владислав Фульмес

Епископ Острозький Єрофей (Лобачевський) – випускник і викладач Волинської духовної семінарії

У статті на основі історичних джерел наведено відомості про життя, діяльність, архіпастирське служіння випускника, викладача, інспектора Волинської духовної семінарії, вікарія Волинської єпархії, єпископа Острозького Єрофея (Лобачевського).

Ключові слова: духовна освіта, єпископ, вікарій, Волинська духовна семінарія, Волинська єпархія.

Фульмес Владислав. «Епископ Острожекий Иерофей (Лобачевский) – выпускник и преподаватель Волинской духовной семинарии». В статье на основе исторических источников рассмотрены сведения о жизни, деятельности, архипастырском служении выпускника, преподавателя и инспектора Волинской духовной семинарии, vicar of Volyn diocese, bishop of Ostrozhskogo Yerofeya (Lobachevskogo).

Ключевые слова: духовное образование, епископ, vicar, Volynskaya духовная семинария, Volynskaya diocese.

Fulmes Vladyslav. «Bishop of Ostrog Iyerofey (Lobachevsky) the Graduate and Teacher of Volyn Theological Seminary». In this article, based on historical sources the information about the life, activity and service archpastoral graduate of the teacher and inspector of Volyn Theological Seminary, vicar of Volyn Diocese, Bishop of Ostrozhskogo Yerofeya (Lobachevskiy) has been presented.

Key words: education, bishop, vicar, Volyn theological Seminary, Volyn diocese.

Постановка наукової проблеми та її значення. Констатуючи поребу системного дослідження, вивчення, донесення до широкого загалу життєвих шляхів видатних особистостей Церкви Христової, відновлюючи історичну пам'ять народу, ми повинні віддати належну шану всім тим, хто в час найважчих випробовувань залишався світочем істинного християнства й науки. Без сумніву, серед численної кількості талановитих й освічених випускників Волинської духовної семінарії таким був і преосвященний Єрофей (Лобачевський) – єпископ Острозький, вікарій Волинської єпархії – людина-поліглот, «першорядний любитель і покровитель наук» [19, с. 300], який увійшов в історію Волинської духовної семінарії не лише як випускник, але і як викладач та перший інспектор цього навчального закладу.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Ім'я владики Єрофея (Лобачевського) належить до тих, які повертаються із забуття. Його життєвий шлях, наукова діяльність, архіпастирське служіння стали об'єктом дослідження М. Манька. Важливі біографічні відомості наведено в книзі М. Теодорича «Волинська духовна семінарія». Особливо цікаву інформацію знаходимо у «Волинських єпархіальних відомостях», де є публікації керівника Дерманського духовного училища А. Хотовицького про останні дні життя владики, виголошене ним слово на похороні владики, у якому вказано головні заслуги єпископа, а також спогади архімандрита Амвросія про преосвященного Єрофея.

Мета й завдання статті – висвітлити наукову діяльність й архіпастирське служіння преосвященнішого Єрофея (Лобачевського).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Після поділів Речі Посполитої (1793, 1795) політика Росії була направлена на приєднання земель Правобережної України до складу єдиної імперії. Зі становленням царського самодержавства на Правобережжі відбувся процес утвердження Російської православної церкви. Після масового процесу переходу уніатів до Російської церкви, який був розпочатий 1794 р. за наказом Катерини II від 12 квітня 1795 р., відкрито Житомирську вікарну кафедру зі штатом єпархії третього класу. Правлячим архієреєм новоутвореної єпархії призначено владику Варлаама (Шишацького). Місцем перебування преосвященного Варлаама стало славнозвісне місто Острог зі своєю багатою історією духовного й освітнього життя українського народу. У цьому місті в будівлях давнього Свято-Преображенського монастиря розмітилася консисторія [7, с. 70].

Згідно з указом Синоду Московської патріархії РПЦ від 12 липня 1795 р. владиці Варлааму на його численні клопотання було надано дозвіл започаткувати семінарію [7, с. 71]. З 14 травня 1796 р. в будівлях цього ж Свято-Преображенського монастиря владики Варлаам заснував Волинську духовну семінарію – найвідоміший православний навчальний заклад Волинської губернії, головним завданням якої була підготовка кандидатів у священники для парафій, які перейшли з Греко-католицької церкви в Православну. Саме цей навчальний заклад відіграв важливу роль у становленні духовної освіти на Волині в XIX ст.

Аналіз кількості учнів Волинської духовної семінарії дає підстави стверджувати, що вона користувалася особливою популярністю. Навчально-виховний процес у семінарії перебував під жорстким контролем адміністрації й був належно організований. Це засвідчує той факт, що випускники Волинської семінарії, оволодівши достатніми знаннями з низки богословських та загальних дисциплін у семінарії, демонстрували високі знання під час вступу до академій [11, с. 18]. Упродовж свого 220-літнього існування Волинська духовна семінарія випустила велику кількість освіченого духовенства, яке своєю діяльністю трудилася на благо Церкви Христової. Серед них – талановитий та освічений випускник і викладач Волинської духовної семінарії – єпископ Острозький Єрофей (Лобачевський).

Преосвященний Єрофей (у миру – Яків Федорович Лобачевський) народився 24 березня 1789 р. в м. Ковелі Волинського воєводства в сім'ї греко-католицького священника. Його батько – отець Федір Лобачевський – був священником ковельської Хрестовоздвиженської церкви, але не настоятелем, а «вікарієм парафіяльного священника» [1, с. 170] Антонія Рафальського. Зважаючи на те, що отець Федір, перебуваючи в унії, був прихильним до православ'я, тому не користувався підтримкою ні церковної влади, ні власників міста, через що не міг бути призначеним на парафію як настоятель. Становище Ковельського вікарія було вкрай бідним, тому для того, аби забезпечити родинний добробут, отцю Федорові доводилося навчати місцеве населення церковної грамоти й письму.

Навчаючи грамоти місцевих дітей, отець Федір не гаяв часу з вихованням свого сина: він почав навчати Якова церковного читання, закону Божого, письма російського й польського, арифметики й

початкам латинської мови. Ще з дитинства, маючи особливий талант, Яків перевершив усіх своїх ровесників успіхами і спочатку допомагав своєму батькові в навчанні міщанських дітей, а потім жителі Ковеля навчалися в нього самого [1, с. 171].

Після процесу воз'єднання уніатів із православними 1794 р., священник Федір Лобачевський за перехід у православ'я і свою прихильність до православної віри був призначений настоятелем парафії св. Симеона Стовпника в с. Облапи Ковельського повіту Волинської губернії. Після цього призначення своїм першим обов'язком він уважав віддати сина Якова на навчання в духовну семінарію.

7 грудня 1799 р. Яків Лобачевський разом зі своїм двоюрідним братом Григорієм Рафальським (майбутнім митрополитом Новгородським і Санкт-Петербурзьким Антонієм) поступив на навчання у Волинську духовну семінарію [15, с. 249], яка з 1796 р. діяла в Острозі. За час перебування в семінарії Яків і Григорій, будучи здібними та вихованими студентами, завжди привертали увагу керівництва духовного закладу й були «прикрасою семінарії» [1, с. 172]. Так, наприклад, викладач філософії ієромонах Ієронім (Визерський) (пізніше – ректор Волинської духовної семінарії архіандрит Ієронім (Визерський): 1812–1822 рр.) [15, с. 828], атестуючи Якова Лобачевського в 1806-му і 1807 рр., так пише про нього: «У найкращому сподіванні учень характеризується здібністю, гідної похвали сумлінністю, досягнув високі результати, у поведінці є дуже ввічливим» (1806 р., переклад із латини), «Цей хлопець характеризується відвагою і хистом великого провідника, наприклад: дуже сумлінний, досягнув найбільшого поступу, дуже ввічливий у поведінці» (1807 р., переклад із латини) [15, с. 249].

Під час канікул, повертаючись у батьківський дім, Яків Лобачевський працював учителем у заможних родинах Ковеля, за що отримував винагороди, які дали змогу йому самостійно утримувати себе під час навчання. Пізніше, за рекомендацією семінарських викладачів, Якова Лобачевського обрано домашнім учителем Острозького повітового лікаря, викладача основ медицини й лікаря семінарії Івана Єриховича, який звернувся з проханням до владики Варлаама (Шишацького) для того, щоб обрати серед семінаристів студента, який міг би допомогти йому у вихованні сина в православному дусі [1, с. 174]. Так Яків став учителем його сина й водночас сам продовжував навчання в семінарії. Крім цього, Яків почав вивчати медицину, природничі науки, а також іноземні мови.

Після закінчення Волинської духовної семінарії, упродовж 1807–1811 рр., Яків Лобачевський навчався в Київській духовній академії й одночасно працював домашнім учителем у родині високопоставленого генерала медичної служби. Перебуваючи в його домі, він мав можливість користуватися великою бібліотекою, електричними машинами, хімічними апаратами, анатомічними інструментами, що дало змогу йому поглибити знання медичної науки.

Після закінчення навчання в академії він повернувся в Острог, де з 15 вересня 1811 р. почав викладати у Волинській духовній семінарії синтаксис, а також німецьку мову й арифметику [15, с. 249].

З початком війни 1812 р. керівництво єпархії приймає рішення про евакуацію архієрейської ризниці, консисторських архівів та семінарської бібліотеки [20, с. 268]. 20 серпня 1812 р. до 1 червня 1813-го Яків Лобачевський займався евакуацією семінарського майна, архіву та бібліотеки з Острога в Кобеляки Полтавської губернії [9].

2 серпня 1814 р., після повернення з евакуації, через переконання Волинського єпископа Стефана (Романовського), Яків Лобачевський приймає чернецтво з нареченням імені Єрофей, на честь священномученика Єрофея, єпископа Афіньського. 6 серпня того ж року, був рукоположений на ієродиякона, а 9-го – на ієромонаха. 20 серпня 1814 р. призначений будівничим Загаєцького монастиря св. Іоана Милостивого, залишаючися при цьому викладачем у семінарії. З 13 вересня 1814 р. ієромонах Єрофей починає викладати у Волинській духовній семінарії риторику й німецьку мову. Крім цього, на нього було покладено обов'язки тлумача недільних євангельських читань для вихованців духовної семінарії. Пізніше, 24 вересня 1815 р. ієромонах Єрофей стає викладачем ще однієї дисципліни в семінарії – філософії, а з 1817-го – фізики. Цього ж року у зв'язку з реформою духовно-навчальних закладів ієромонаха Єрофея призначено першим інспектором Волинської духовної семінарії [15, с. 249].

Обов'язки викладача ієромонах Єрофей виконував із великою ревністю: під час навчального року він не пропустив жодної лекції, ніколи не запізнювався, приходив вчасно; студенти його дуже поважали, на лекціях уважно слухали свого наставника.

28 грудня 1819 р. ієромонах Єрофей був возведений у сан архіандрита.

Унаслідок непорозумінь у педагогічному колективі згідно з розпорядженням Комісії Духовних училищ та ревізії Волинської духовної семінарії 1823 р. архіандрит Єрофей був звільнений із посади

інспектора та вчителя Волинської духовної семінарії, як зазначено у відношенні академічного Київського управління, «по незадовільним відомостям в філософських науках» [15, с. 843] і призначений настоятелем-архімандритом Загаєцького монастиря.

Будучи настоятелем древньої православної обителі, архімандрит Єрофей своєю благородумністю та ввічливістю вирішив суперечку, яка стосувалася монастирського майна, про яке заповідала засновниця цього монастиря Ірина Ярмолинська. Як настоятель обителі, архімандрит Яків турбувався про покращення монастирського господарства й монастирських приміщень, про красу храму, а решту вільного часу присвячував вивченню іноземних творів із природничих наук і назбирав стільки інформації, що окремий кабінет був наповнений різними надбаннями, придбаними за власний рахунок з-за кордону. Його пристрасть до природничих наук не відібрала в нього бажання вивчати літературу. Свою бібліотеку він поступово поповнював кращими новими творами: крім книг богословського, філософського й історичного змісту, він виписував вітчизняні та іноземні журнали й газети [1, с. 181].

Як лінгвіст, архімандрит Єрофей мав особливий дар: латину і грецьку мову він знав із курсу духовної академії; вільно володів французькою й німецькою мовами після закінчення академічного курсу. Проживаючи в Загаєцькому монастирі, Єрофей (Лобачевський) вирішив вивчати ще дві мови – італійську й англійську.

12 серпня 1824 р. архімандрита Єрофея було призначено благочинним монастирів [4].

1825 р., як «муж истинно христианского просвещения, примерно-добродетельной жизни, занимающийся проповеданием слова Божия, обладающий выдающимся сведениями по строительной части и хорошо знающий судебные порядки» [14, с. 171] архімандрит Єрофей був рекомендований єпископом Стефаном (Романовським) до переходу в настоятелі першокласного острозького Преображенського монастиря, який був розміщений після пожежі 1821 р. в будівлях колишнього уніатського дерманського монастиря. Однак Священний Синод не задовольнив це клопотання і лише коли новий Волинський владика Амвросій (Морев) 1829 р. повторно представив кандидатуру архімандрита Єрофея на посаду настоятеля острозького монастиря, який після чергової пожежі потребував настоятеля-будівничого, 12 серпня 1829 р. Священний Синод призначив його настоятелем знаменитого Дерманського монастиря, а також членом Консисторії. У той час архієрейська кафедра, консисторія і семінарія були переведені в Ганопіль. Після переведення преосвященного Стефана на Вологодську єпархію 1829 р. і при його наступниках, архімандрит Єрофей став головуєчим членом Консисторії [2, с. 215].

1831 р., після обрання на Волинську кафедру преосвященного Амвросія (Морева), Почаївська лавра була повернута Православній церкві. Архієрейська кафедра й консисторія з м. Ганополя були переведені в Почаїв. Будучи членом Консисторії, архімандритові Єрофею доводилося більше часу проводити в Почаєві, а керівництво Дерманським монастирем поручати своєму намісникові. Лише іноді він їздив у монастир для нагляду й перевірки. Незважаючи на виконання покладених на нього обов'язків члена консисторії, архімандрит Єрофей із великою ревністю турбувався про довірену йому святиню [2, с. 216].

Головним своїм завданням він уважав відродження храму, який спорудив Острозький князь Костянтин, але знищений унаслідок пожежі. Він намагався зберегти попередню архітектуру святині, йому вдалося відновити початковий вигляд храму. Архімандрит Єрофей також провів ремонтні роботи в кам'яній чотириповерховій дзвіниці: на першому поверсі влаштував кімнати для сторожі й дзвонарів, на другому – для монастирської бібліотеки й особливу кімнату для гостей, на третьому – ризницю, на четвертому – дзвіницю. При Дерманському монастирі було також духовне училище, для якого намісник збудував двоповерхове приміщення, де розміщувалися класи та церква [2, с. 217].

Унаслідок клопіткої праці під час настоятельства архімандрита Єрофея Дерманська обитель була відроджена.

Архімандрит Єрофей за своїм характером був тихим і спокійним. Різні неприємності, які траплялися в його житті, він переносив із великим терпінням, з покірністю волі Божій, без нарікань, гніву.

Будучи членом консисторії, службові справи архімандрит Єрофей виконував у тих містах, де були розміщені кафедра Єпархіального архієрея й консисторія: спочатку в Ганополі, потім у Почаєві, пізніше – у Житомирі. За 42-річну працю при консисторії Єрофею Лобачевському доводилося працювати з такими єпископами, як Стефан (Романовський), Амвросій (Морев), Інокентій (Сельнокринов), Никанор (Клементевський), Арсеній (Москвин), Антоній (Павлінський), Агафангел (Соловйов). У стосунках з архіпастирями Волинської єпархії архімандрит Єрофей завжди був благопокірний і тому користувався великою повагою.

1830 р. преосвященний Амвросій (Морев), відвідуючи Варшаву, брав із собою архімандрита Єрофея, який, знаючи іноземні мови, допомагав владці спілкуватися з іноземцями. Через це по всій Волині архімандрит Єрофей був відомий як «муж вчений і з європейською освітою» [2, с. 220].

Наступник владики Амвросія – архієпископ Інокентій (Сельнокринов) – також цінував і поважав архімандрита Єрофея. Під час його керівництва Волинською єпархією архієрейська кафедра була переміщена з Ганополя в Почаїв, однак семінарія з училищами ще залишалася в Ганополі. Проводити ревізію в семінарії, а також бути присутнім на річних екзаменах після закінчення курсів архіпастир доручав архімандритові Єрофею, який старанно виконував вказівки.

Після Преосвященного Інокентія (Сельнокринова) прибув на Волинську кафедру архієпископ Никанор (Клементєвський), і найближчим часом кафедра та консисторія переведені були з Почасва в Житомир. Зважаючи на велику відстань, настоятелеві Дерманського монастиря архімандритові Єрофею було важко їздити до консисторії. Більше часу проводив у своїй обителі. Тут він збирав свідчення про древність Дерманського монастиря і його ставлення до православ'я. 1842 р. він підготував «Историческую записку о Дерманском монастыре», яка була доповнена 1862 р., а після смерті автора 1873 р. опублікована на сторінках Волинських єпархіальних відомостей [5]. Найцінніший розділ «Записок» – матеріали про бібліотеку й архів монастиря, де описано 22 стародруки та рукописи. Крім цього, автор уміщує повний перелік ігуменів та управителів обителі. 1920 р. цей рукопис використав Іван Огієнко під час написання праці «Історія українського друкарства», адже серед ігуменів та управителів Дерманського монастиря Єрофей згадує й друкаря Івана Диякона (Івана Федоровича). Також архімандрит Єрофей уперше ввів у науковий обіг «Дерманський пом'яник» XVII ст. з іменами князів Острозьких [5].

1843 р. двоюрідний брат архімандрита Єрофея, з яким вони разом розпочинали навчання у Волинській духовній семінарії, архієпископ Антоній (у миру – Григорій Рафальський) став митрополитом Новгородським і Санкт-Петербурзьким та головою членом Святейшого Синоду. Його стараннями 25 березня 1845 р. архімандрит Єрофей був викликаний у Санкт-Петербург і хіротонізований на єпископа Острозького, вікарія Волинської єпархії, отримавши дозвіл залишатися настоятелем Дерманської обителі [2, с. 222]. У цей час із 1843 р. Варшавським архієпископом був преосвященний Никанор, який керував Волинською єпархією. Повертаючись із Санкт-Петербурга, нововисвячений владику Єрофей, який був хіротонізований на Волинське вікаріатство, найперше поїхав у Варшаву для представлення своєму єпархіальному архіпастиреві, щоб отримати від нього благословення й настанови при вступі на нову посаду. З благословення правлячого архієрея 25 травня 1845 р. у день свята Вознесіння Господнього Преосвященний Єрофей відслужив святкову літургію у Варшавському кафедральному соборі в співслужінні зі своїми учнями-священиками [2, с. 222–223].

З 1845 р. владику Єрофей також займає посаду віце-президента Волинського піклувального комітету про тюрми [14, с. 172].

У сані єпископа Острозького, вікарія Волинської єпархії, владику Єрофей пробув 25 років. Зважаючи на те, що архієпископи Никанор (Клементєвський) і Арсеній (Москвин) були архіпастирями єпархії Варшавської, а Волинської – тільки керуючими, і як священноархімандрити Почаївської лаври приїжджали на Волинь тільки на деякий час улітку, преосвященний Єрофей, як вікарій, майже завжди проживав у Житомирі, з волі Архіпастрів розглядав справи консисторії. У всі святкові й недільні дні він звершував богослужіння в Кафедральному соборі, рукополагав священиків і часом, за вказівкою єпархіального архієрея, оглядав єпархію.

1860 р. Волинським єпископом став преосвященний Антоній (Павлінський). Як єпархіальний архієрей, він переважно проводив більше часу в Житомирі і як священноархімандрит Лаври влітку на три місяці виїжджав до Почасва. На час відсутності архієрея преосвященний Єрофей перебував у Житомирі. Коли ж правлячий архієрей повертався, владику Єрофей прибував у Дерманський монастир. Тут, з благословення правлячого архієрея, владику Єрофей рукополагав священиків і виконував багато інших справ. Зокрема, він підготував «Отчетную записку о рассмотреной рукописи архимандрита Николая «О начале и судьбе Православной церкви в нынешней Минской епархии», с соображением и заключением рассматривавшего», у якій можна дізнатися про історичні зв'язки між Волинню й Мінською православною єпархією у XVIII ст. Пізніше рецензований Єрофеем твір вийшов у світ окремим виданням [9], а сама «Отчетная записка» була опублікована у Волинських єпархіальних відомостях його близьким родичем Лукою Рафальським [6]. Найбільший науковий інтерес у записці єпископа Єрофея становить публікація спогадів острозького кафедрального протоієрея Стефана Симоновича про його кількарічне перебування у варшавському ув'язненні напри-

кінці 1780-х – початку 1790-х рр. разом з іншими православними діячами у зв'язку з обвинуваченням у підготовці антипольського повстання [9]. Під час управління Загасцького монастиря, де протоієрей Стефан Симонович перебував на відпочинку, Єрофей був постійним його слухачем і навіть підготував біографічний нарис цього діяча Православної церкви. Але цей нарис так і не був опублікований [1, с. 182].

1870 р. владика Єрофей за станом здоров'я подав прохання, щоб залишити єпархіальне служіння, і просив, щоб йому дозволили провести останок днів у Дерманському монастирі, настоятелем якого він був. На початку 1871 р. стан його здоров'я став погіршуватися.

17 квітня 1871 р. на 84 році життя спочив у Бозі преосвященний Єрофей, єпископ Острозький, вікарій Волинської єпархії. 21 квітня відбувся чин поховання преосвященного Єрофея. Його очолив Високопреосвященніший архієпископ Агафангел у співслужінні двох архимандритів та інших священнослужителів [2, с. 231]. Після відспівування Олександр Хотовицький (8 листопада 1871 р. висвячений на священника, а з 1873-го до 1885 р. – ректор Волинської духовної семінарії) виголосив промову, яка прекрасно зображала таланти Преосвященного Єрофея [19, с. 297-301]. Поховано його в Дерманській монастирській церкві, там, де за переданням, поховані останки трьох попередніх настоятелів Дерманської обителі.

Преосвященний Єрофей (Лобачевський) за свої заслуги перед Церквою був нагороджений орденом св. Анни I ступеня та хрестом на володимирській стрічці.

Висновки. Діячам і навчальним закладам Православної Церкви на Волині, безсумнівно, належить величезна роль у розвитку освіти й духовності. Відновлюючи імена відомих постатей в історії духовної освіти Волині, ми повинні віддати належну шану уродженцеві Волині, вихованцеві та викладачеві Волинської духовної семінарії – преосвященнішому владіці Єрофею (Лобачевському) – людині вченій, слава про яку ширилася не лише в Україні, а й за її межами; науковцеві, праці якого містять цінні історичні факти; людині духовній – життя якої слугує прикладом для майбутніх поколінь.

Джерела та література

1. Амвросий, архимандрит. Воспоминание о Преосвященном Иерофее, епископе Острожском, викарии Волинской епархии, скончавшемся 17 апреля 1871 года, на 84 году жизни // Волин. епарх. ведомости. – 1873. – № 5. – 1 марта. – Часть неоф. – С. 170–182.
2. Амвросий, архимандрит. Воспоминание о Преосвященном Иерофее, епископе Острожском, викарии Волинской епархии, скончавшемся 17 апреля 1871 года, на 84 году жизни // Волин. епарх. ведомости. – 1873. – № 6, 16 марта. – Часть неоф. – С. 215–232.
3. Девятидесятилетие православия на Волини. 992–1892. – Ч. 1. – Житомир, 1892. – 659 с.
4. Иерофей (Лобачевский). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_4478
5. Иерофей, епископ. Историческая записка о Дерманском монастыре // Волин. епарх. ведомости. – 1873. – № 8, 16 апр. – Часть неоф. – С. 282–302; № 9. 1 мая. – Часть неоф. – С. 320–334.
6. Иерофей, епископ. Отчетная записка о рассмотренной рукописи архимандрита Николая «О начале и судьбе Православной церкви в нынешней Минской епархии», с соображением и заключением рассматривавшего // Волин. епарх. ведомости. – 1873. – № 10, 16 мая. – Часть неоф. – С. 354–372; № 11, 1 июня. – Часть неоф. – С. 393–412; № 12, 16 июня. – Часть неоф. – С. 433–441.
7. Лішук С. Навчальний процес у Волинській духовній семінарії (1796–1825 рр.) // Наук. зап. Сер. Іст. науки. Вип. 19. – Острог, 2012. – С. 69–81.
8. Мануил (Лемешевский), митр. Русские Православные иерархи 992–1892. – Т. 1. – М. : [б. и.] 2002. – 543 с.
9. Манько М. Яків Лобачевський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=259&Itemid=5
10. Манько М. Церковні краєзнавці Волині кінця ХІХ – поч. ХХ ст. – дослідники, популяризатори і зберігачі спадщини Острозької слов'яно-греко-латинської академії // Історія музейництва, пам'яток охоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині : наук. зб. / Держ. іст.-культ. заповід. м. Острога. – Острог : [б. в.] 2009. – Вип. 2. – С. 91–102.
11. Марчук О. «Інструкція про виховну діяльність учителів Волинської духовної семінарії» як зразок морально-етичного кодексу педагога ХІХ ст. // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Розд. 1. Теорія та історія педагогіки. – 2012. – С. 17–21.
12. Моліс М., прот. 1000-ліття Православ'я на Волині. – Дубно : [б. в.] 1992. – 148 с.
13. Порядок погребенія тела в Бозе почившего Преосвященного Иерофея, епископа Острожского, в Дерманской монастырской Свято-Троицкой церкви // Волин. епарх. ведомости. – 1871. – №10. – 16 мая. – Часть неоф. – С. 306–309.
14. Русский биографический словарь : в 25-ти Т. 8. – СПб. – 1897. – 757 с.

Духовно-просвітницька й пастирська діяльність протоієрея Григорія Рymarчука (1889–1970)

У статті висвітлено життєвий і пастирський шлях волинського православного священника протоієрея Григорія Рymarчука. Особливу увагу приділено його духовно-просвітницькій діяльності, зокрема як викладача Волинської духовної семінарії на початку 1950-х рр.

Ключові слова: Кам'янець-Подільськ, школа, учитель, отець, настоятель, Волинсько-Ровенська єпархія.

Цап Николай. Духовно-просветительская и пастырская деятельность протоиерея Григория Рymarчука (1889–1970). В статье освещены жизненный и пастырский путь волинского православного священника протоиерея Григория Рymarчука. Особое внимание уделено его духовно-просветительской деятельности, в частности как преподавателя Волинской духовной семинарии в начале 1950-х гг.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, школа, учитель, отец, настоятель, Волинско-Ровенская епархия.

Tsap Mykola. Spiritual-educational and Pastoral work Archpriest Gregory Rymarчук (1889–1970). The article highlights the life and pastoral way of an Orthodox priest in the Volyn region – Archpriest Gregory Rymarчук. Particular attention is given to its spiritual and educational activities, in particular, as a teacher of the Volyn Theological Seminary in the early 1950 s.

Key words: Kamenetz-Podolsk, school, teacher, father, rector, Volyn-Rovno diocese.

Постановка наукової проблеми та її значення. Православне духовенство Волині відіграло одну з ключових ролей у духовному й національно-культурному поступі українців краю. Незважаючи на радянську антицерковну політику, воно продовжувало зберігати значний вплив і в післявоєнний період ХХ ст. На рубежі 50–60х рр. форсування комуністичного будівництва призвело до чергового наступу на релігію – нищення Церкви й ліквідації її духовних навчальних закладів. Переслідування з боку атеїстичної влади зазнала й Волинська духовна семінарія, її викладачі та вихованці, яка останнім часом стала об'єктом наукового дослідження багатьох учених. Незважаючи на це, ще чимало питань, пов'язаних із діяльністю навчального закладу, зокрема її керівництва й викладачів, на сьогодні недостатньо вивчено.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Проблема відносин держави й Православної Церкви в Радянському Союзі сьогодні привертає особливу увагу дослідників і потребує глибокого, всебічного дослідження. Більшість істориків донедавна зосереджувалась на історії самої Церкви та її навчальних закладів і в меншій мірою на її творців. Найбільш ґрунтовно історію Волинської духовної семінарії радянського періоду висвітлювали Василь Милусь, Володимир Боршевич, прот. Олександр Федчук, Михайло Шкаровський, Андрій Моренчук та ін.

Сьогодні особливо актуальне вивчення обставин, життя й діяльності відомих церковних особистостей: єпископів, духовенства, чернецтва та ін., які безпосередньо творили цю історію, дуже часто в складних обставинах.

Мета й завдання статті – дослідити й увести в науковий обіг відомості про життя й пастирське служіння Григорія Рymarчука, відомого на Волині священника, протоієрея. Висвітлити його церковно-просвітницьку діяльність та викладацьку працю у Волинській духовній семінарії.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Серед православного духовенства Волинської єпархії першої половини ХХ ст. було немало священників, які багато потрудилися на духовно-просвітницькій ниві, поширюючи освіту серед простого народу. До них належав і Григорій Кіндратович Рymarчук, який у 1906–1914 рр. працював учителем церковно-приходських шкіл, а в 1950–1953 рр. – викладачем Волинської духовної семінарії в Луцьку. Період діяльності цього духовного навчального закладу в радянський час (1945–1964) був одним із найскладніших за всю його історію від заснування 1796 р. Саме в останні роки правління Сталіна протоієрей Григорій Рymarчук був викладачем і духовним наставником у семінарії.

Майбутній пастир народився 6 серпня 1889 р. в м. Зятківці Гайсинського повіту на Поділлі в селянській сім'ї. Після Зятківецької церковноприходської школи з 1900 р. навчається в церковно-учительській школі міста Степашки Кам'янець-Подільської губернії, яку закінчив 20 червня 1906 р. Через два місяці, 18 серпня, витримав іспит при Таврійському духовному училищі на звання вчителя початкових шкіл.

1 вересня 1906 р. сімнадцятирічний Григорій Рymarчук розпочинає педагогічну діяльність молодшим учителем початкової школи с. Жерденівки Гайсинського повіту. Добре себе зарекомендував,

тож його в скорому часі призначають старшим учителем із покладанням обов'язків законоучителя школи с. Степанівки того ж повіту. Викладав співи, керував церковним хором. Завідував читальною й бібліотекою при тій школі. Здійснив екскурсії зі своїми учнями до Києва: – у 1908 і 1910 рр. Кам'янець-Подільською єпархіальною шкільною радою 1910 р. за сумлінну працю нагороджений учительською срібною медаллю «за усердіє». На цій посаді пробув до серпня 1911 р.

Після закінчення загальноосвітніх педагогічних курсів при Фребелевському інституті в Києві Григорій Римарчук 15 серпня 1911 р. призначено завідувачем початковою школою, згідно з іншим джерелом – законоучителем земського училища [2, арк. 4] м. Куни Гайсинського повіту, де він працював до початку Першої світової війни. 1912 р. здійснив з учнями школи ще одну екскурсію до Києва.

Григорій Римарчук у перший день війни, 1 серпня 1914 р., мобілізований до війська і служив до 2 червня 1915 р. козаком-писарем в армійському запасному полку. З травня до серпня того ж року навчався в школі прапорщиків при Київському військовому училищі, після чого був прапорщиком 58-го пішого Празького полку. Від 2 червня 1916 р. і до звільнення з військової служби 14 лютого 1918 р. у цьому ж полку займав посаду підпоручника [5, с. 100]. 27 червня 1916 р. в боях під Луцьком отримав поранення в груди. У січні 1917 р. лікарська комісія в м. Ялті признаний непридатним до муштрованої військової служби й походів. Упродовж останнього року служби також виконував обов'язки інструктора-наставника з кулеметних справ при 8-й армії. За участь у воєнних діях був нагороджений 1916 р. орденами Св. Анни IV ступеня і Св. Станіслава III ступеня [5, с. 101].

24 лютого 1918 р. лікарська комісія при 33-му шпиталі остаточно звільнила від військової служби за статтею 5А. З лютого до червня учителював у м. Куні. Одночасно навчався на фінансово-адміністративних курсах у Києві, після завершення яких 23 червня 1918 р. став урядовцем I рангу при департаменті Державної скарбниці Української Держави, працюючи рахівником.

З 1 січня 1919 р. – помічник бухгалтера Головної скарбниці та бухгалтер губернської в'язниці в Кам'янці-Подільському. З 20 жовтня 1919 р. до 1 квітня 1920 р. – помічник начальника загального відділу Головної військової судової управи.

17 серпня 1918 р. уряд гетьмана Павла Скоропадського приймає рішення про заснування українського державного університету в Кам'янці-Подільському й відряджає туди Івана Огієнка для організації роботи, пов'язаної з відкриттям і становленням нового навчального закладу [3, с. 65]. У запрошенні на відкриття університету з підписом ректора Івана Огієнка зазначено: «Новий університет, що вже з самого географічного положення найближчий до високої західноєвропейської культури, не буде звичайним університетом східного типу: при Кам'янець-Подільському Державнім Українським Університеті закладається вперше на сході слов'янства богословський факультет ... який матиме на цілі невпинну наукову працю на користь рідної української культури» [3, с. 66]. Саме в цьому університеті Григорій Римарчук у 1918–1920 рр. слухав два курси агрономічних наук, а 1920-го закінчив Пастирські курси при богословському факультеті.

Короткий термін, із серпня до листопада 1920 р., працював учителем школи в с. Біланівці (околиця Кам'янця). Саме тут 10 жовтня 1920 р. у Свято-Георгіївській церкві на Польських Фільварках м. Кам'янця-Подільського Григорій Римарчук повінчався з Олександрою Миколаївною Білінською, народженою 24 червня 1899 р. Дітей у них не було [1, арк. 188]. З 16 листопада 1920 р. до 15 березня 1921 р. Г. Римарчук – помічник начальника секретарського відділу Головної військової судової управи в м. Ченстохові (Польща).

Єпископом Кременецьким, вікарієм Волинської єпархії Діонісієм (Валединським) 9 травня 1921 р. Григорій Римарчук рукоположений у Хрестовій св. Іоана Предтечі церкві м. Кременця на диякона, а 31 травня того ж року в Богоявленській церкві Кременецького чоловічого монастиря – у сан священника [1, арк. 190].

Пастирське служіння о. Григорій розпочав 23 червня 1921 р. в селах Вербі й Охнівці Володимирського повіту. Був членом Волинського єпархіального з'їзду в Почаєві (1921 р.).

Із 7 квітня 1922 р. до 1930 р. – помічник благочинного третьої округи Володимирського повіту. Неодноразово, починаючи з 1925 р., призначався виконувачем обов'язків благочинного Володимир-Волинського округу. 1923 р. прослухав дві черги Місіонерських курсів у с. Зимно, і 3 жовтня того ж року призначений повітовим місіонером Володимирського повіту, обов'язки якого виконував до 1930 р., а також із 1940-го. до 1944 р. Духовним наставником отець Григорій у с. Вербі залишався до кінця війни й був вивезений гітлерівцями до Німеччини. З 1 квітня до 10 липня 1944 р. працював дереворубом у концентраційному таборі Шпхау в Кенігсберзі.

Єпископом Празьким Сергієм (Корольовим, †18. 12. 1952 р.) 10 червня 1944 р. прийнятий у юрисдикцію Російської православної церкви за кордоном і, на прохання православної громади в Кенігсберзі, призначений помічником настоятеля [1, арк. 69], де пробув до 20 вересня 1944 р. Майже рік, із 20 вересня 1944-го по 8 серпня 1945 р. проживав у с. Брайтунген (район Майтінген) без місця служіння.

На початку вересня отець Григорій повернувся до Луцька й був настоятелем таких парафій Волинсько-Ровенської єпархії: с. Дубечно Заболоттівського району, – 11.10.1945–16.11.1947 р.; с. Романів (Теремнівського району, – 16.11.1947–24.08.1950 р., з 22.06.1950 р. призначений на місце протоієрея Миколая Шумського благочинним Теремнівського округу й звершував цей послух до 10.01.1952 р.

Перед початком нового 1950/1951 н. р. у викладацькому складі Волинської духовної семінарії в м. Луцьку відбулися деякі зміни [4, с. 82]. Зокрема, постановою Учбового комітету при Священному синоді від 16 серпня 1950 р. викладачем Святого Письма Старого Завіту був призначений теремнівський районний благочинний протоієрей Григорій Римарчук [1, арк. 136]. Він викладав такі предмети: церковний устав – 12 год на тиждень, літургіку – 4 год, історію та викриття розколу – 4 год, сектознавство – 2 год, разом – 22 год на тиждень [2, арк. 5]. Викладацька праця протоієрея Григорія у ВДС тривала три навчальних роки, після чого він був звільнений постановою Учбового комітету від 23.07.1953 р. [1, арк. 96].

Наступні роки священничого служіння отця Григорія були нелегкими. До влади прийшов Микита Хрущов. З кожним роком відчутнішою ставала антицерковна політика радянського режиму.

З 25.08.1953 р. до 12.11.1956 р. о. Григорій – настоятель Свято-Покровської церкви м. Луцька, з 12.11.1956 р. – виконувач обов'язків настоятеля, а з 19.08.1958 р. до 11.03.1959 р. – настоятель Свято-Троїцького кафедрального собору м. Луцька. З 10.12.1958 р. мав призначення на обслуговування Свято-Феодосіївської церкви в обласному центрі.

Останнім місцем служіння для протоієрея Григорія Римарчука було м. Камінь-Каширський. 20.03.1959 р. він отримав призначення настоятеля Свято-Іллінської церкви цього містечка, Свято-Миколаївської с. Застав'я, Свято-Різдва-Богородичної с. Воля і благочинним церков Камінь-Каширського району. 21.12.1961 р. отцеві Григорію доручено обслуговувати с. Полиці й навколишні села, приписні до цієї парафії, а з 31.03.1962 р. також села Кримно і Броницю цього району. За станом здоров'я (хворів на цукровий діабет) і сімейними обставинами у квітні 1963 р. отець Григорій просився на одну з вільних парафій ближче до Луцька – Теремно або Колки [1, арк. 21].

9 лютого 1964 р. в Камінь-Каширському померла дружина отця Григорія – матушка Олександра. 1.07.1964 р. обов'язки благочинного протоієрея Григорія Римарчук передав протоієрею Євгенієві Червінському, настоятелю с. Заболоття Камінь-Каширського району. 19.05.1965 р. протоієрей Григорій Римарчук почислений за штат. Останні роки прожив у м. Луцьку. Помер 4 червня 1970 р.

За духовно-просвітницьке, місіонерське й пастирське служіння священник Григорій Римарчук був нагороджений єпископом (у подальшому – митрополитом) Варшавським Діонісієм такими духовними нагородами: скуфією (1923 р.); камилавкою (1924 р.); золотим наперсним хрестом (1925 р.); саном протоієрея – 12.04.1936 р.; палицею. Під час Другої світової війни протоієрей Григорій належав до Автономної церкви, очолюваної архієпископом Олексієм (Громадським), і саме від нього удостоївся таких двох нагород: хреста з прикрасами (18.11.1941 р.), митри, яку отримав із рук Мануїла, єпископа Володимир-Волинського (26.09.1942 р.). В 1950 р. був нагороджений Патріаршою грамотою.

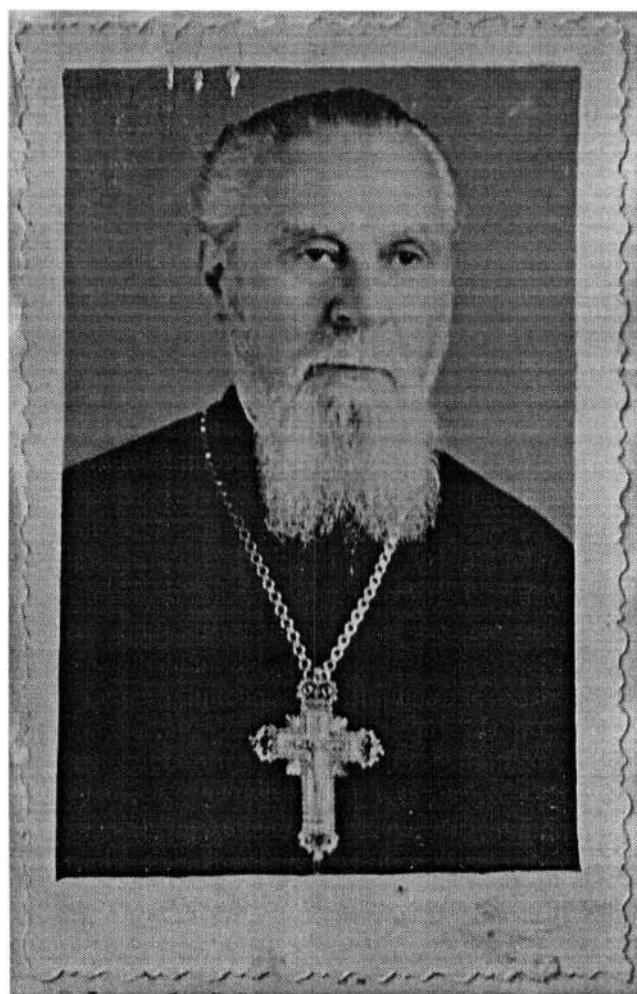
Висновки. На церковній службі протоієрей Григорій Кіндратович Римарчук пробув 52 роки, з них майже 10 літ віддав праці в церковноприходських школах. До прийняття духовного сану пройшов непростий життєвий шлях: учитель початкових шкіл, учасник Першої світової війни, службовець Державної скарбниці Української Народної Республіки, випускник Пастирських курсів богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету, ректором якого був відомий науковець і громадський діяч Іван Огієнко. Будучи сином Подільської землі, усе його більш як півстолітнє священничє служіння було тісно пов'язане з Волиню. Користувався великим авторитетом серед людей і духовенства, був сумлінним проповідником Слова Божого.

Джерела та література

1. Архів Волинської єпархії УПЦ Київського Патріархату. Особова справа № 750. Прот. Римарчук Григорій Кіндратович. – 231 арк.

2. Архів Волинської єпархії УПЦ Київського Патріархату. Особова справа № 3 викладача Волинської православної духовної семінарії в м. Луцьку протоієрея Григорія Римарчука. – 8 арк.
3. Тимошик М. С. «Лишуть навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження : наук. вид. / М. С. Тимошик ; передм. О. Кравченка, В. Скопенка. – К. : Наша культура і наука ; Вінніпег : Укр. правосл. собор Св. Покрови, 2000. – 548 с. : іл.
4. Федчук О., прот. Волинська духовна семінарія (1945–1964). – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2013. – 260 с.
5. Цап М., прот. Волинське православне духовенство в Першій світовій війні // Волин. благовісник : богосл.-іст. наук. журн. Волин. правосл. Богосл. Акад. УПЦ Київ. Патріархату. – Луцьк, 2014. – № 2. – С. 95–107.

ДОДАТКИ

Протоієрей Григорій Римарчук (1959)

69.

О. Протоіерею Григорію Рымарчуку.

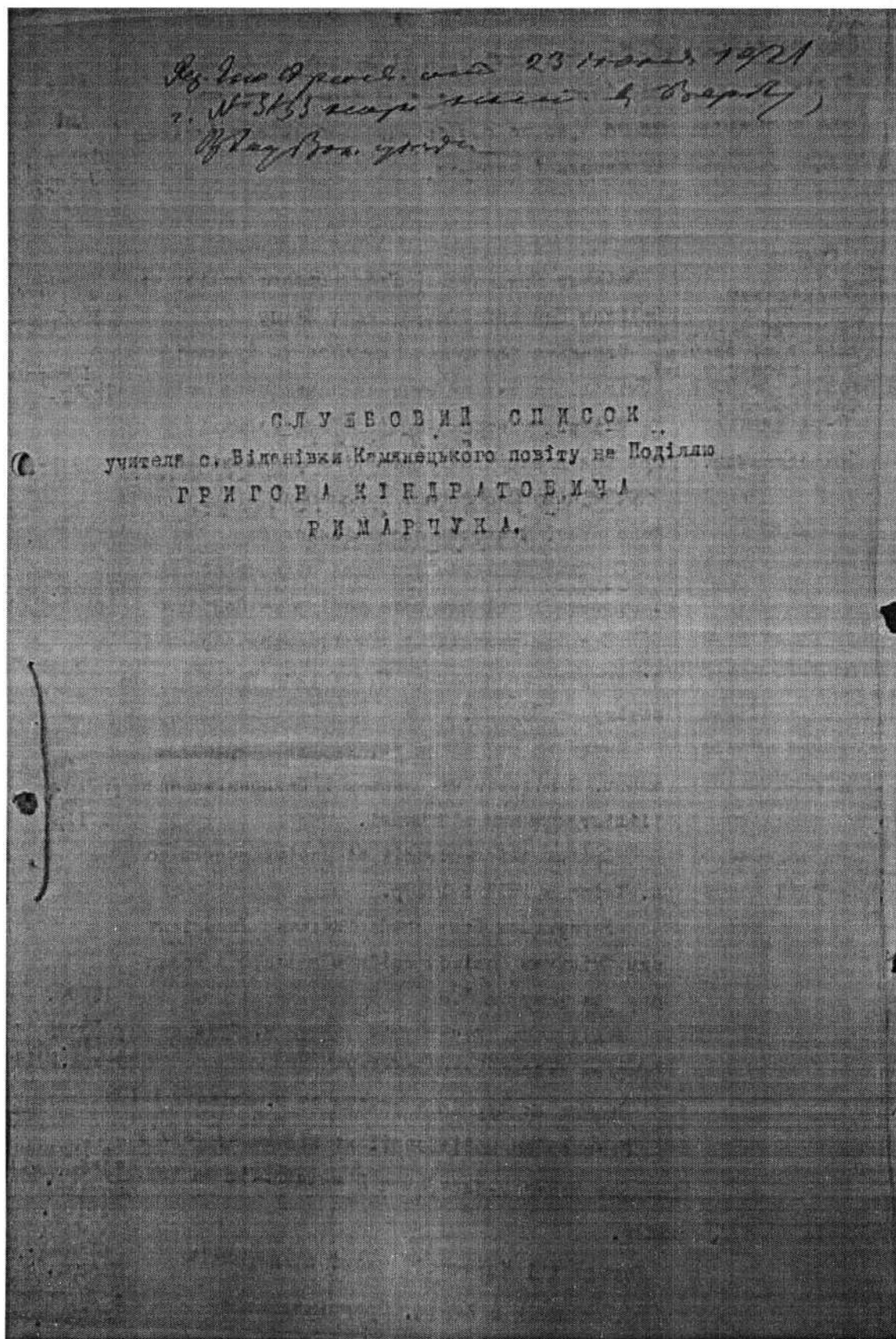
Вслѣдствіе прошенія Вашего отъ 25 Мая с.г. и ходатайства О. Протоіерея Александра Аваева, согласно просьбы православной общины въ Кенигсбергѣ, симъ назначается Вы помощникомъ О. Протоіерея Александра Аваева.

Епиекопъ Сергій
(Корсаков)

Прага, 10 Іюня 1944 г.

№ 53

Документ про прийняття протоіерея Григорія Римарчука до складу РПЦЗ

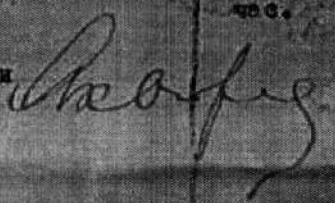
Службовий список учителя с. Біланівка Кам'янецького повіту на Поділлі
Григора Кіндратовича Римарчука. 1920 р. Арк. 1

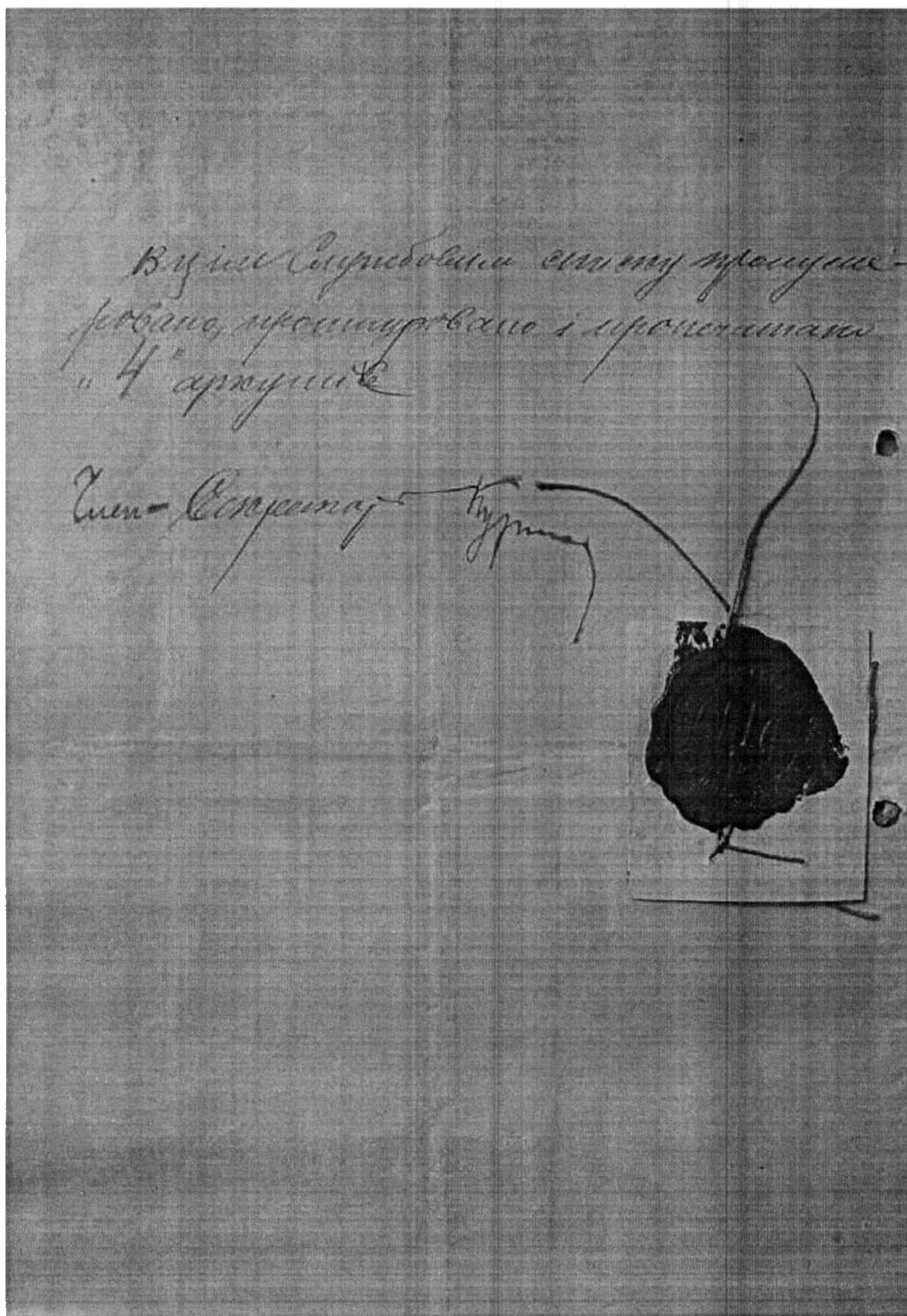
<p>Ім'я по батькові прізвище, служ- бова становища</p>	<p>Яку має освіту, де її отримав, коли на службу поступив, на яких посадах служив, чи не було на службі яких небудь спеціальних визначень і нагород.</p>	<p>Дата служб</p>
<p>Григор Кіндратович РІМАРЧУК наро- дився в м. Зятків цях Гайсинського повіту на Поділ- ля в 1888 році 6-го серпня. Православний.</p>	<p>Зкінчив Степанеську Гайсинського повіту на Поділлі Церковно-Учительську Школу Видержав іспит при Тирівським Духовнім Училищі на звання учителя початкових шкіл Зкінчив загально-освітні педагогічні курси при Фрабелевським Інституті в м. Києві Зкінчив Пастирські курси при Богословським факультеті Кам'янецького Університету Служив: Молодим учителем початкової школи с. Серденівки Гайсинського повіту на Поділлі Старшим учителем з покладенням обов'язків законоучителя школи с. Степанівки Гайсинського повіту на Поділлі. Викладав в школі співи. Керував церковним хором. Завідував читальнею і Павленківською бібліотекою при тій школі. Зробив дві екскурсії зі своїми учнями до м. Києва в 1908 і 1910р. Нагороджен Кам'янець-Подільським Епирхіаль- ним Шкільним Советом срібною медалью з надпи- сом „за усердіє“. Завідуючим початковою школою м. Куни на Поділлі Гайсинського повіту Зробив екскурсію з учнями до м. Києва в 1912р Призван по мобілізації на військову службу і служив коваком-писарем в 6 армейським запасн. полку. Учився в І Київській школі прапорщиків Прапорщиком в 58ліні. Прагськом полку</p>	<p>23червня 1906року. 18серпня 1906р. 1911р. 1920р. з 1вереса 1906р. до 1березня1907 з 1берез 1907р. до 15серпня 1911р. 1910р. з 13серпня 1911р. до 23червня1912р. з 18липеня 1914р. до 20травня 1915р. з 20трав. до серпня 1915 з 20серпня 1915р. до 20травня 1916р.</p>

<p>Чи брав участь військових походах, коли і де.</p>	<p>Чи під- лягає ка- рам, штр- там зва- ваним зі- службою, коли, і за- що; чи не находився під судом</p>	<p>Чи був у відпуску, як довго, чи вер- тався в не- значений тер- мін і коли ні, то з яких причин</p>	<p>Чи був у відставці коли, з якого дня і року до якого часу.</p>	<p>Неонатид чи констид, чи має дітей, скіль- ко їх, імена, рік, місяць і день вінчання, з такою датою народження жінки.</p>
<p>Брав участь в боях і походах проти Австро-Гер- манців з 18липня 1914р. до 1лютого 1918р. В боях за м. Луцком ре- нен з груді і вибув із мушкетного складу армії 14червня 1916р.</p>	<p>Не підлягає</p>	<p>Був у від- пуску до м. Київа з 1травня до 15серпня 1918р. Варнувся із відпуску в назначе- ний термін.</p>	<p>Не був.</p>	<p>Повінчений першим законним вільбом 10жовтня 1920року в Св.- Георгієвській церкві на Поль- ських Зільвер- ках М. Камлиця- Подільського на дівчині Олександрі Ми- колайівні Вілі- ській, право- славного віро- ісповідання, на- родивлея 24- червня 1899року. Дітей не має.</p>

Те ж, арк. 3

<p>Ім'я по батькові Правіще, служ- бова стеновице</p>	<p>Яку має освіту, де її отримав, коли на службу поступив, на яких посадах служив, чи не було на службі яких небудь спеціальних визначень і нагород.</p>	<p>Літв Літв місця по- будови на службі</p>
	<p>Підпоручником в 58 піх. Прагському полку Нагороджен за бойові події на фронті орденом Св. Анни 4 ст. Тем орденем Св. Станіслава 3 ст. Поранений в груди кульмою за м. Луцьком на Волині в бою з Австро-Германцями</p>	<p>з 20 травня 1916р. до лютого 1917р. в 1916р. в 1916р. 14 червня 1916р.</p>
	<p>Лікарською комісією в м.Ллті Призначено до ним до муштрової військової служби і походів</p>	<p>в січні м. сяч. 1917р.</p>
	<p>Був інструктором-начительом по кулеметним справам при 8 армії</p>	<p>7 лют. 1917 до 1 лют. 1918</p>
	<p>Звільнен від військової служби як учител і приступив до праці по посаді учителя в м. Куні Гайсинського повіту на Поділлі</p>	<p>в лютого до 23 червня 1918р.</p>
	<p>Лікарською комісією при 33 шпиталю звільнен зовсім від військової служби по ст. 5. літ. А.</p>	<p>11 лютого 1918р.</p>
	<p>Урядовцем Гранги при Департаменті Державної Скарбниці</p>	<p>3. 23 черв до Іверська 1918р.</p>
	<p>Тем же рахівником</p>	<p>до 31 груд 1918</p>
	<p>Помішником бухгалтера Головної Скарбниці</p>	<p>з 1 січня 1919 до 20 жовт 1919</p>
	<p>Помішником Начальника Загального відділу Головної Військової Судової Управи</p>	<p>з 20 жовт до Іквітія, 1920р.</p>
	<p>Учителем школи с. Біленівки Кам'янецького повіту на Поділлі</p>	<p>з 15 серпня до 15 листо 1920</p>
	<p>Помішником Начальника Секретерського відділу Головної Військової Судової Управи</p>	<p>з 16 листо 1. в даній час.</p>
<p>В.о. Голова Подільської Дуберніальної Управи Секретар</p>		

Те ж, арк. 4

Те ж, арк. 5

15. Теодорович Н. Волинская духовна семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ея в период времени с 1796 по 1900 г. – Почаев : [б. и.], 1901. – 1023 с.
16. Уводский Н. Церковная летопись. Историческое исследование об епископах Волинской епархии со времени ея учреждения до 1867 г. // Волин. епарх. ведомости. – 1869. – № 24. – 16 декаб. – Часть неоф. – С. 948.
17. Хотовицкий А. Несколько слов о последних днях жизни, а также о смерти и погребении преосвященного Иерофея, епископа Острожского, викария Волинского // Волин. епарх. ведомости. – 1871. – № 10. – 16 мая. – Часть неоф. – С. 303–306.
18. Хотовицкий А. Преосвященный Иерофей, епископ Острожский, викарий Волинский: Некролог // Волин. епарх. ведомости. – 1871. – № 10. – 16 мая. – Часть неоф. – С. 301–303.
19. Хотовицкий А. Речь, произнесенная смотрителем Дерманского Духовного училища в церкви Свято-Троицкого Дерманского монастыря, 21 апреля 1871 года, при отпевании тела Преосвященного Иерофея, епископа Острожского, викария Волинского // Волин. епарх. ведомости. – 1871. – № 10. – 16 мая. – Часть неоф. – С. 297–301.
20. Цап М., прот. Антоній (Рафальський), митрополит Новгородський і Санкт-Петербурзький, уродженець Волинського Полісся – випускник Волинської духовної семінарії // Роль особистості в Церкві: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (19.05.2016). – Луцьк : Вид-во Волин. правосл. богосл. акад. : ΕΙΚΩΝ, 2016. – С. 265–267.

ДОДАТКИ

**Преосвященный ЄРОФЕЙ – єпископ Острозький,
вікарій Волинської єпархії**

(Джерело: Моліс М., прот. 1000-ліття Православ'я на Волині. – Дубно, 1992. – С. 48)

УДК

902:908(477.82)

Вікторія Дяченко

Археологічна діяльність Олександра Цинкаловського та її вплив на сучасні дослідження праісторії Волині

У статті докладно висвітлено результати археологічних студій Олександра Цинкаловського. Наведено огляд його розвідок об'єктів від палеоліту до пізнього середньовіччя. Okремо зацентовано увагу та проаналізовано значення діяльності Олександра Цикаловського для подальших археологічних досліджень Волині та збереження археологічних пам'яток.

Ключові слова: Олександр Цинкаловський, Волинь, археологічні розвідки, пам'ятки археології.

Дяченко Вікторія. Археологическая деятельность Александра Цинкаловского и ее влияние на современные исследования праистории Волини. В статье подробно освещены результаты археологических исследований Александра Цинкаловского. Представлен обзор его исследований объектов от палеолита до позднего средневековья. Отдельно акцентировано внимание и проанализировано значение деятельности Александра Цинкаловского для дальнейших археологических исследований Волини и сохранения археологических памятников.

Ключевые слова: Александр Цинкаловский, Волинь, археологические разведки, памятники археологии.

Dyachenko Viktoriya. Archaeological Ogichna Diyalnist Oleksandr Tsinkalovskogo that її Vpliv on Suchasni Doslidzhennya Praistorii Volini. In detail statii visvitleno result arheologichnih studiy Oleksandr Tsinkalovsky. Posted Look around Yogo rozvidok ob'ektiv od paleolitu to piznogo serednovichchya. Okreмо zaksentovano uwagi that proanalizovano values diyalnosti Oleksandr Tsikalovskogo away for arheologichnih doslidzhen Volini that zberezheniya arheologichnih pam'yatok.

Key words: Olexandr Tsinkalovsky, Volyn, arheologichni rozvidki, pam'yatki arheologii.

Постановка наукової проблеми та її значення. Історична наука в сучасній Україні сформувала низку напрямів, які особливо плідно розвиваються. Сьогодні серед них варто виокремити регіоналістику й біографістику. Регіональний підхід дає змогу побачити всю багатоглибкість, багатоаспектність, різномірність явищ і процесів, що стосуються створення та функціонування історичних знань на макро- та мікрорівнях. Вона поєднує часткове й загальне, національне й тотальне в історії науки, це вияв загального історіографічного процесу в певних часово-просторових масштабах. Біографії дають змогу показати на конкретних прикладах переплетення особистого й суспільного, історичного й побутового. Постає знаного волинезнавця Олександра Цинкаловського дає можливість поєднати ці актуальні та важливі напрями: подивитися на історію крізь призму мікроісторії (регіоналістики, краєзнавства) й біографістики; водночас проаналізувати регіональний вимір розвитку історичної науки.

Мета статті – комплексно проаналізувати археологічні дослідження й розвідки Олександра Цинкаловського, з'ясувати їх значення для розвитку вивчення праісторії Волині наступними поколіннями вчених.

Аналіз досліджень цієї проблеми. На сьогодні немає комплексного дослідження наукової спадщини Олександра Цинкаловського, а лише короткі нариси життєвого шляху й відгуки-рецензії на наукові роботи вченого. Серед інших варто виокремити розвідки М. Кучинка, Г. Охріменка, Л. Крушельницької, Д. Павліва, присвячені внеску О. Цинкаловського у розвиток археологічних досліджень Волині.

Висхід основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Олександр Цинкаловський (1898–1983) – історик, етнограф, археолог, один із найвизначніших дослідників Волинського краю. Діапазон археологічних досліджень ученого надзвичайно широкий – від палеоліту до пізнього середньовіччя. Щоправда, дослідник найчастіше здійснював розвідкові дослідження, але вони були результативними й у подальшому дали змогу виявити сотні пам'яток.

Так, наприклад, саме він відкрив пам'ятки епохи палеоліту: м. Кременець, с. Бодаки, с. Борки (Кременецький р-н, Тернопільська область), с. Сераховичі, с. Смідин, с. Стара Гута (Старовижівський р-н Волинської області).

Олександр Цинкаловський виявив низку стоянок мезолітичної епохи в селах Нуйно, Острів, Піски Річинські, Смідин, Ставище, Старосілля, Марія – Воля, Ізів, Воротнів, Кречів Волинської області [5, с. 14].

Цікавою й такою, що потребує подальшого уточнення, є пам'ятка епохи неоліту. Унікальна знахідка О. Цинкаловського неподалік м. Володимира – поселення, на якому було виявлено землянку з кістковими рештками тварин, велику кількість побитого глиняного посуду. Особливо цінна знахідка гробу з кістяком на боці, орієнтованого головою на схід, виявленого на дні в одній із ям – землянок. Супровідний інвентар гробу складався з крем'яного вістря на спис, нешлифованого молота із чорного граніту [13].

Велику кількість пам'яток, які дослідив учений, датована мідно-кам'яною добою. У цьому контексті варто виокремити дослідження трипільської культури. Загалом О. Цинкаловський виявив близько двадцяти пам'яток трипільської культури в межах історичної Волині, серед яких найбільшої уваги заслуговують:

1) с. Бодаки на Тернопільщині, яке досліджували 1939 р. – на високому березі р. Горинь (уроч. Чорна Криниця) – на полі, що розкопувалося. Під час розкопок було виявлено рештки житлових будівель, крем'яні майстерні, рештки печей, гончарні майстерні, також зібрано колекцію мальованого посуду, жіночі фігурки, глиняні іграшки. Цікавими знахідками є мідна сокира та сокира з опоки, вироби з кістки й рогу, кісткові рештки від свійських і диких тварин, а також луска карпових великих риб [17];

2) с. Борки Кременецького повіту, де знайдено мальовану кераміку, сокири з опоки й глиняну жіночу фігурку;

3) с. Бриків Кременецького повіту – зібрано мальовану кераміку та сокиру з опоки;

4) с. Будараж Здолбунівського повіту. Знайдено верхню частину жіночої фігурки з валиком на шиї;

5) У 1931–1932 рр. О. Цинкаловський досліджував пам'ятку у с. Грудек над Бугом Грубешівського повіту, де виявлено фрагмент посуду з «волютовим» орнаментом;

6) с. Кострянець Дубенського повіту, де було виявлено велике поселення трипільської культури, а також зібрано фрагменти посуду;

7) с. Кучманівка Острозького повіту – знахідка сокири з опоки;

8) м. Кременець в урочищі «Чернеча Гора» було виявлено сокиру з опоки;

9) с. Лежиця Іваничівського району Волинської області. На правому березі Західного Бугу було знайдено фрагменти мальованого трипільського посуду з «волютовим» орнаментом;

10) с. Липа Дубенського району Рівненської області – знахідки посуду з мальованим декором і два наконечники стріл;

11) с. Листвин Дубенського – знахідки кераміки та чотирьох сокир з опоки;

12) с. Литовиж Іваничівського району – знахідки кераміки;

13) смт. Мирогоща Дубенського повіту – виявлено фрагменти із зооморфною головою бика.

14) с. Нараїв Дубенського району – знайдено кілька сокир з опоки;

15) с. Обич Кременецького повіту – виявлено сокиру з опоки;

16) с. Решнівка Кременецького повіту – виявлено поселення трипільської культури;

17) Шумськ Кременецького повіту – на городищі та його околицях було знайдено фрагменти мальованої кераміки.

18) Шумбар Кременецького повіту – знахідки мальованої кераміки та сокиру з опоки [7, с. 21].

Важливим аспектом досліджень О. Цинкаловського слід уважати систематизацію знахідок пізнього енеоліту й, зокрема, культури кулястих амфор. До них належать: с. Хотешів Камінь-Каширського району, с. Литовеж Іваничівського району, с. Скірче Горохівського району Волинської області, с. Заставне неподалік від м. Тернопіль, а також села Радомиль, Малий Раковець, Обич, Лепесівка на Кременеччині. Вартими уваги є пам'ятки в с. Новомалин Здолбунівського району та с. Межириччя Острозького районів на Рівненщині. Низка пам'яток, які відкрив О. Цинкаловський, належить до епохи бронзового віку, зокрема культур шнурової кераміки. Це поселення в с. Городок неподалік Рівного, с. Стіжок поблизу Кременця. Досліджував учений знахідку в с. Усичі біля Луцька. Також учений підсумував інформацію про інгумаційні поховання в селах Одереди (Луцький р-н), Маркостав (Володимир-Волинський р-н) Волинської області та Пересопниця Рівненської області [5, с. 15].

Безперечно, важлива ідентифікація пам'яток завдяки знахідкам кераміки, оздобленої шнуровим орнаментом, яку провів дослідник. Учений виявив низку пам'яток тшинецької культури епохи бронзи. На більшості з них, як, наприклад, у Луцьку, с. Нуйно (Камінь-Каширський р-н), с. Пісках Річеських (Старовижівський р-н), с. П'ятиднях (Володимир-Волинський р-н) Волинської області зібрано підйомний матеріал цієї культури в с. Сапанові (Кременецький р-н) на Тернопільщині та в с. Старосіллі (Маневичький р-н) Волинської області (О. Цинкаловським було відкриті великі поселення зі знаряддями праці, посудом та предметами озброєння).

1937 р. О. Цинкаловський на піщаних днах поблизу с. Вербівки (Любомльський р-н) Волинської області відкрив поселення тшинецької культури [1, с. 15].

На теренах історичної Волині вчений започаткував дослідження лужицької культури раннього залізної епохи. До лужицької культури дослідник зарахував 30 пунктів, звідки походять фрагментарні матеріали або окремі речі (уламки кераміки, цілі посудини, рідше бронзові вироби). Слід відзначити, що знахідки дев'яти місць із великою ймовірністю вказують на існування могильників кінця бронзової – початку ранньозалізної доби. Це стосується таких місцевостей, як Вижва, Киселин, Колодна, Лежниця, Скірче, Яковичі, де виявлено глиняний поховальний посуд-попільниці з рештками тілоспалень у середині, бронзові прикраси. Наприклад, біля с. Скірче було знайдено 10 попільниць (урн) лужицького типу, із невідомої місцевості Волині походять дві поховальні урни, бронзовий браслет і наконечник стріли. До лужицької культури О. Цинкаловський зарахував також і 8 бронзових сокир-кельтів, знайдених у різних місцевостях Волині. Частина таких поодиноких випадкових знахідок, виробів із бронзи (шпильки, сокири, вістря списів, всього вісім предметів), який учений зарахував до категорії неповної культурної належності, а також рештки скарбу, які склались із двох бронзових спіральних нараменників, добутих із торфовиська поблизу с. Миленовичі, теж належать до гальштатської доби Волині.

Окремо варто згадати про дослідження Олександра Цинкаловського в селі Млиниська (тепер Володимир-Волинського району), околиці якого виявилися багатими на знахідки старовини. За словами дослідника, місцеві підлітки часто знаходили тут цілий стародавній посуд (урни), бавилися ним і, не знаючи його цінності, кидали його до ріки або ж розбивали. Натрапляли селяни й на бронзові речі, які, навпаки, берегли, приписуючи їм цілющу лікувальну силу. Так, знайдений поблизу Млинська (можливо навіть із площі могильника) бронзовий нараменник «кидали у воду, яку пила корова» [16]. На схід від села, на правому березі р. Західний Буг в урочищі «Коло озера», дослідник упродовж 1933–1934 рр. виявив два місцезнаходження лужицької культури – могильник і, очевидно, селища, розкопавши частину цього могильника.

Могильник належав до типу ґрунтових із тілоспальним поховальним обрядом і захороненням решток кремації в урнах. Усього було виявлено понад 30 таких урнових поховань. Окрім урн, знайдено різноманітний посуд: горщики, кубки, орнітоморфні фігурки. У деяких урнах, окрім кальцинованих кісточок, лежали срібні та бронзові прикраси (кільце, трикутні бляшки з отвором). Більша частина посуду прикрашена канелюром, рустуванням і геометричним орнаментом. На площі могильника було розчищено цікавий об'єкт – сліди великого спалення у вигляді овальної в площі плями площею 12–14 кв. м, заповненої попелом, вугіллям і дрібними перепаленими кістками. Швидше за все це були рештки поховального вогнища. О. Цинкаловський датував цю пам'ятку IV–V періодами доби бронзи. Він проводив розкопки, заклавши широку траншею. Повністю дослідити пам'ятку не було змоги, оскільки її більша частина містилася на площі, порослій лісом.

На жаль, результати розкопок могильника в Млинських були опубліковані фрагментарно, під час війни частина матеріалів і майже вся документація були втрачені. Матеріали, які збереглися у Варшавському археологічному музеї, у 1960-х рр. опрацювала Тереза Венгжинович [18].

Значна частина матеріалів, яку виявив учений, належить до рубежу першої половини I тис. н. е. Передовсім варто виокремити поселення II – III ст. у с. Вікники й готське поховання в с. Рудка на Тернопільщині.

У 1933–1934 рр. під час розкопок він відкрив печеру часів Висоцької культури. Цікаві археологічні матеріали були виявлені в городищі Чуб (Володимирський повіт) та у Вікнинах (Кременецький повіт), де було відкрито оселю римської культури на Волині (II–III ст.). Він досліджує також пам'ятки трипільської культури на Волині (Бірки, Городок, Шумськ), культури кулястих амфор (Крилів, Литовеж), культури шнурової кераміки, розкопки могильників лужицької культури (поблизу села Млинище Іваничівського району). Олександр Цинкаловський обстежив сотні давньоруських городищ (Білів, Грабів, Ізів, Зимне, Шепель). Важливо, що наукові, археологічні, літературні відкриття й дослідження трактуються як пам'ятки-еталони тієї чи тієї епохи. О. Цинкаловський виявив й описав скарб срібних монет у с. Лудані (Володимир-Волинський р-н) Волинської області [5, с.16].

Учений досліджував пам'ятки Волині періоду VI – VII ст. у с. Зимного, м. Володимир і прилеглих селищах та на селах Волинського Полісся – Головному, Ратному.

Велику увагу приділив вчений дослідженням пам'яток княжої доби на Волині, обстежив велику кількість городищ, займався проблемою локалізації літописних міст.

Варте уваги відкриття цвинтарища, на яких було виявлено «людські черепи, попробовані в тім'я або висок великими залізними цвяхами», що підтверджує літописні відомості про руйнівні погроми аварів, а згодом татарської орди на Волинь [15].

Підсумком багаторічних археологічних розкопок і розвідок О. Цинкаловського були узагальнені у фундаментальній роботі вченого – «Матеріали до передісторії Волині і Волинського Полісся», яку

було опубліковано у Варшаві 1961 р. Інформація, зібрана в цій книзі, цінна систематизацією та аналізом результатів відомих археологічних знахідок на Волині. Важливим є те, що в роботі наведено перелік тих знахідок, зруйнованими чи знищеними із часом, а праця Олександра Цинкаловського іноді є єдиним джерелом у якому вони згадані чи описані.

У вступі автор подав стислий фізико-географічний та геологічний огляд досліджуваного регіону, який окреслює межами історичної Волині. Напрямок історико-географічних студій був порівняно новим для тогочасної історіографії і тим цікавішою виглядає робота вченого.

Самі археологічні знахідки О. Цинкаловський поділив за такою схемою: палеоліт старший, палеоліт молодший, палеонтологія (де описані всі знайдені на Волині кістки чи рештки первісних тварин), неоліт, енеоліт, доба бронзи, римська доба, часи великого переселення народів і часи середньовіччя. Кожен із періодів, за О. Цинкаловським, поділяється ще на декілька підрозділів, де перераховано всі відомі знахідки доби. Крім того, праця доповнена таблицями й ілюстраціями [8, с. 22].

Тут варто зазначити, що, попри понад півстоліття, що пройшло з часу публікації, згадане синтетичне дослідження О. Цинкаловського не втратило своєї наукової цінності, а тому питання перекладу його українського й опублікування в Україні донині актуальне.

Сучасне волинезнавство неможливо уявити без наукової спадщини О. Цинкаловського, що також стосується дослідження праісторії краю. Адже розпочаті О. Цинкаловським дослідження археологічних пам'яток продовжили наступні покоління вчених.

Одна з найбільш відомих пам'яток, які дослідив О. Цинкаловський у 1930-х рр., – Зимнівське городище – одне з найбільш ранніх укріплених пунктів на землях слов'ян у період раннього середньовіччя (VI–IX ст.).

У 1951–1959 рр. Зимнівське городище продовжило досліджувати комплексна постійно діюча Волинська археологічна експедиція на чолі з львівським археологом Ю. Захаруком. Було відкрито залишки 22 житлових напівземлянкових споруд із глиняними печами і 63 господарські ями, які утворювали окремі господарські комплекси. Споруди розміщували близько одна від іншої, але не перекривали одна одну, що засвідчує одночасовість дослідженого тут поселення. У культурному шарі й в заповненнях об'єктів добуто величезну кількість кераміки, знярядь праці з каменю та кістки. Більшість виявлених знахідок у Зимно експонується в Археологічному музеї Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України у Львові.

Про виняткове наукове досягнення Ю. Захарука в польових дослідженнях у Зимному відзначив М. Смішко, наголошуючи на важливості пам'ятки та її унікальності. Особливо цінною знахідка є через те, що в нижньому шарі були виявлені залишки житлових і господарських споруд та окремі поховання носіїв енеолітичної культури лійчастого посуду, культури шнурової кераміки й культури пізньострічкової розписної кераміки. Вище виявлено чималу групу посудин поморської культури, що відноситься до рубежу гальштатського й латенського періодів, і нарешті, – залишки фортифікаційних споруд із сильнасиченим культурним шаром, які за попередніми даними, слід віднести до VII–VIII ст.

Результати дослідження багаточислової пам'ятки біля Зимного, проведені Ю. Захаруком, мають важливе значення не лише для вивчення локальних проблем історії населення Західної Волині в енеолітичний час, й для з'ясування широких культурно-історичних та економічних зв'язків із синхронними пам'ятками сусідніх регіонів – долини рік Вісла, Дністер і західної частини басейну Дніпра [11].

Упродовж 1956–1964 рр. результативні розкопки в Зимному провів В. Ауліх. Підсумки досліджень Зимнівського городища викладені в серії статей і монографії «Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII століть нашої ери в Західній Волині» (1972). У роботах археолога визначено місце Зимнівського городища серед ранньослов'янських пам'яток Європи, його відмінність і подібність від найбільших городищ Полісся, розглянуто соціальну стратифікацію населення городища. В. Ауліх широко проаналізував унікальні знахідки, виявлені на городищі, зокрема ливарні формочки та пряслиця, виготовлені на токарському верстаті, що дало змогу переглянути уявлення про примітивний характер матеріальної культури східних слов'ян у V–VIII ст. й показати високий рівень спеціалізованого ремесла, особливо ювелірного та каменерізного. Також, аналізуючи значення Зимнівського городища В. Ауліх наголошує його етнокультурні зв'язки з містом Володимиром [10].

Упродовж 1961–1964 рр. дослідження в Зимному проводив М. Пелещин. Археолог виявив і дослідив понад 80 житлово-господарських ям, які належать до поселення культури лійчастого посуду. Комплекс знахідок складається з керамічних (переважно ліпний посуд), крем'яних, кам'яних і кістяних речей [2].

1997 р. для проведення досліджень у Зимному досліджування здійснювала польсько-українська археологічна експедиція у складі А. Броніцького, А. Броніцької, А. Закосцельної, Г. Охріменка,

Г. Стрільчук, А. Горкавчук. Знахідки експедиції були досить численні: фрагменти кераміки, крем'яних і кістяних знарядь праці, вироби з металу та кістки [3].

Ще однією важливою пам'яткою, яку відкрив в 1939 р. вчений, була унікальне поселення в с. Бодаки на Тернопільщині.

У післявоєнні роки вивчення цієї пам'ятки продовжувала К. Черниш, у 1970-х рр. розкопки на цій пам'ятці проводила Молдавська експедиція Інституту археології АН СРСР.

1987 р. Енеолітична експедиція ІМК РАН розпочала регулярні розкопки поселення, а від 2005-го розпочалися регулярні розкопки спільною українсько-російською експедицією. У роботі експедиції брали участь Н. Скакун, О. Цвек, С. Гусев, Б. Матева, В. Терьохкіна, студенти Луганського національного університету імені Т. Шевченка під керівництвом К. Красильникова та співробітники Національного історико-археологічного заповідника м. Збараж.

У ході експедиції було досліджено крем'яні поклади, який залягає неглибоко у вапняках, що робило можливим його видобуток відкритим способом. Було виявлено два родовища неподалік поселення. Видобуток й обробка каменю – головний вид діяльності на поселенні. Технологія виготовлення знарядь праці була досконалою, що засвідчує той факт, що вироби з кременю з с. Бодаки були поширені на пам'ятках одночасних культур на території Польщі, Угорщини, Румунії, Молдови. Широкий діапазон експорту виробів, а не сировини засвідчує, що трипільський центр з обробки кременю на Волині був одним з найбільших і найрозвиненіших у Європі [12].

Цікавими є дані цієї пам'ятки отримані останнім часом дослідження. Незважаючи на те, що поселення у с. Бодаки займає невелику площу (1, 5 га) тут відкрито 20 напівземлянок, 4 з яких мали наземні глинобитні конструкції. Поселення оточував підково-подібний рів (завдовжки 250 м). У центральній частині селища розміщувалася майстерня з обробки каменю та виготовлення знарядь.

2005 р. в східній частині селища було зафіксовано ділянку зі значною кількістю відходів кам'яності. Тут було виявлено ще одну майстерню з обробки кременю площею 40 кв м, на якій виявлено близько 2000 предметів, серед яких – осколки кременю та первинні відщепи, 36 нуклеусів та їх уламки, декілька відбійників незначне число завершених знарядь.

Поряд із майстернею було знайдено нижню частину видовженої теракотової жіночої статуетки (13,7 см). Зважаючи на паланіграфію, виробничий майданчик розміщувався просто неба, між будівлями. На захід від неї було виявлено кераміку та крем'яні рештки, а також глиняний важок для ткацького станка (висота – 6,0 см, діаметр – 5,0 см) циліндричної форми світлорожевого кольору, слабовипалений, із наскрізним отвором (діаметром – 0,5 см) та фрагмент мідного дроту (діаметром 0,3 см). Особливої уваги заслуговує дослідження пам'яток, які дають можливість дослідити світоглядні уявлення трипільського населення на матеріалах, віднайденних у с. Бодаки. Серед них – захоронення рогів і черепів тварин, знахідки вохри та забарвлених нею знарядь засвідчують існування визначених ритуалів, можливо, пов'язаних із професійною діяльністю.

Особливістю поселення майстерні в с. Бодаки полягає в одночасному побутуванні глинобитних осель, напівземлянок і робочих площадок просто неба. Дослідження, проведені на цій пам'ятці, підтверджують факт, що провідним видом діяльності у Бодаках були видобуток каменю та виготовлення з нього знарядь, а вироби звідси отримали широке поширення [6].

Крім того, вивчення пам'яток, виявлених О. Цинкаловським, продовжували В. Конопля, В. Бучак, П. Заклепа, І. Михальчишин, Д. Козак, М. Кучинко, Г. Охріменко, С. Панишко, О. Златогорський В. Терський та інші.

Висновки. Археологічні дослідження вченого підтверджують, що Олександр Цинкаловський був спеціалістом дуже широкого профілю та до досліджуваної проблеми підходив комплексно. Загалом ученому вдалося зафіксувати близько 200 археологічних пам'яток різних археологічних епох. Науковий доробок дослідника став першоджерелом для наступних поколінь науковців- археологів, без його аналізу неможливо скласти повну картину розвитку історичної Волині в попередні епохи. Саме тому подальше вивчення наукової спадщини вченого не втратило своєї актуальності сьогодні. А результати досліджень не втрачають актуальності донині.

Джерела та література

1. Археологічні пам'ятки Шацького поозер'я / О. Остап'юк, І. Маркус, Г. Охріменко, В. Савицький // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Шацьке поозер'я у світовій та українській історії* : наук. зб. – Вип. 45. Матеріали XLV Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк : [б. в.], 2013. – С. 13–21.
2. Берест Р. Творчий шлях в археології професора Миколи Пелещишина / Р. Берест, Н. Пелещишин // *Археологічні дослідження Львівського університету*. – 2005. – № 8. – С. 179–201.

3. Златогорський О. Z otchłani wieków: Archeologiczne podróże po Europie. – 1999. – №2. : Огляд [Електронний ресурс] // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України і Волині.* – 2004. – Режим доступу : http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1399:-----z-otchlani-wiekw-archeologiczne-podrze-po-europie-1999&catid=26&Itemid=17.
4. Крушельницька Л. Олександр Цинкаловський – археолог та історик Волині / Л. Крушельницька // Т. Шевченко і українська національна культура // *Матеріали Наук. симпозиуму.* Львів, 8–9 черв. 1989 р. – Львів : [б. в.], 1990.
5. Кучинко М. Олександр Цинкаловський – видатний дослідник археології Волині / М. М. Кучинко // *Нариси культури давньої Волині / за ред. Г. Охріменка.* – Луцьк : [б. в.], 2006. – С. 12–18.
6. Нові дослідження на трипільському поселенні Бодаки / [Н. Скакун, О. Цвек, С. Гусев та ін.]. // *Археологія.* – 2012. – № 4. – С. 74–79.
7. Охріменко Г. Олександр Цинкаловський і вивчення трипільських пам'яток на Волині / Г. Охріменко, С. Локхайчук, Н. Скляренко // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край : наук. зб. : матеріали XXVI Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 1020-й річниці від першої писем. згадки про Володимир та 110-річчю від дня народж. О. Цинкаловського.* – 2008. – С. 20–24.
8. Охріменко Г. В. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко, Н. Скляренко, О. Калішук, В. Ткач, О. Романчук. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2007. – 740 с.
9. Павлів Д. Олександр Цинкаловський і дослідження пам'яток лужицької культури на Волині / Д. Павлів // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині // Матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф.* – Луцьк, 2003. – Ч. 2. – С. 137–138.
10. Петегирич В. Вітольд Ауліх та його внесок у вивчення археології Волині слов'янської та княжої доби / В. Петегирич // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* – 2014. – №18. – С. 400–406.
11. Ситник О. Археологічна діяльність Юрія Захарука на Заході України (до 100-річчя з дня народження) / О. Ситник, О. Адамишин // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* – 2014. – № 18. – С. 15–32.
12. Скакун Н. Предварительные результаты изучения материалов трипольского поселения Бодаки (кремне обрабатывающие комплексы) / Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии: По материалам эпох палеолита – бронзы. – СПб. : [б. и.], 2004. – С. 57–79.
13. Цинкаловський О. Оселя з часу неоліту під м. Володимиром / О. Цинкаловський // *Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко [та ін.].* – Луцьк : [б. в.], 2007. – С. 222–223.
14. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // *Зап. Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка.* – Львів : [б. в.], 1937. – Т. CLIV. – С. 183–240.
15. Цинкаловський О. Черепи людей поперебивані цвяхами на Волині / О. Цинкаловський // *Життя і Знання.* – Львів, 1933. – Ч. 3. – С. 67.
16. Cynkałowski A. Smentarzysko kultury łuzyckiej w Młyniskach w powiecie Włodzimierskim / A. Cynkałowski // *Z Otchłani Wieków.* – 1935. – R. X. – S. 51.
17. Cynkałowski A. Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach na Wołyniu nad Horyniem / A. Cynkałowski // *Wiadomości Archeologiczne.* – Warszawa, 1969. – S. 221–227.
18. Węgrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie / Teresa Węgrzynowicz ; Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie. – Warszawa : PMA, 2001. – 123 s. : il., mapy.

УДК 94(477.82):726:2.523.42

Ярослав Шабала, Микола Півницький

Сакральна архітектура в контексті історико-культурної спадщини Волині

У статті проаналізовано загальні показники кількості сакральних споруд Волинської області, які є пам'ятками архітектури, схарактеризовано окремі з них як оригінальні зразки сакральної архітектури та пам'ятки історії.

Ключові слова: Волинь, релігія, православна церква, пам'ятка архітектури, пам'ятка історії.

Шабала Ярослав, Пивницкий Николай. Сакральная архитектура в контексте историко-культурного наследия Волини. В статье проанализированы общие показатели количества православных церквей Волинской области, которые являются памятниками архитектуры, отдельные из них дана охарактеризованы как оригинальные образцы сакральной архитектуры и исторические памятники.

Shabala Yaroslav, Mykola Pivnutskii. Sacral Architecture in the Context of Historical and Cultural Heritage of Volyn. The article is devoted to the analysis of a general number of orthodox Sacral temples in Volyn region, which

supposed to be architectural monuments. Some of them are characterized as genuine examples of sacral architectural and historical monuments.

Key words: Volyn, religion, Orthodox Church, architectural monument, historical monument.

Постановка наукової проблеми та її значення. Релігія й церква в Україні споконвіку посідає поважне місце, ставши невід'ємною частиною духовного та культурного простору українського суспільства. Особливо помітний вплив на різні сторони нашого буття справило християнство, яке стало духовною основою суспільного розвитку. Історично склалося, що церква, і в Україні загалом, і на Волині зокрема, не лише виконувала функції релігійної інституції, а й виступала в ролі співтворця нашої багатой та різноманітної історико-культурної спадщини. Окремий її складник – пам'ятки сакральної культури, головне місце серед яких посідають оригінальні зразки образотворчого мистецтва й архітектури. Виявлення таких пам'яток, їх різнобічне вивчення та збереження – важливий складник державної політики в Україні у сфері культури.

Мета статті – з'ясувати кількість сакральних споруд у Волинській області, які є пам'ятками архітектури національного й місцевого значення, охарактеризувати стилеві особливості оригінальних зразків мурованого та дерев'яного зодчества.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. З проголошенням незалежності України у Волинській області було проведено значну роботу з виявлення та вивчення пам'яток сакральної архітектури. Одним із її напрямів стали дослідження, які проводили та тривають і нині в рамках підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 131 від 14.03.92 «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів «Зводу пам'яток історії та культури України» і плану роботи Головної редакційної колегії «Зводу пам'яток історії та культури України», у жовтні 2000 р. створено обласну редакційну колегію «Зводу пам'яток історії та культури України: Волинська область». За час роботи редакційно-видавничої групи на території Волинської області було виявлено і проведено первинне обстеження понад 2 тис. пам'яток історії та культури, з них понад 450 пам'яток архітектури, переважна більшість з яких – споруди сакрального призначення.

Сакральну архітектуру Волині умовно можна поділити за конфесійною ознакою й виділити православні храми, римо-католицькі культові споруди та споруди інших конфесій (синагоги, кірхи тощо).

Серед пам'яток сакральної архітектури кількісно переважають православні церкви. 14 з них функціонують містах Луцьк, Володимир-Волинський та Ковель, решта (понад 300) – в 16 районах області. Кількість пам'яток православної сакральної архітектури у кожному з районів Волинської області відображена в табл. 1:

Таблиця 1

Кількість пам'яток православної сакральної архітектури в районах Волинської області

Назва району	Усього пам'яток	З них:	
		дерев'яних	мурованих
Володимир-Волинський	23	10	13
Горохівський	44	31	13
Іваничівський	25	16	9
Камінь-Каширський	18	18	
Ківерцівський	23	12	11
Ковельський	15	12	3
Локачинський	15	6	9
Луцький	30	16	14
Любешівський	6	6	
Любомльський	13	7	6
Маневийський	19	13	6
Ратнівський	21	21	
Рожищенський	15	12	3
Старовижівський	20	14	6
Турійський	18	10	8
Шацький	6	3	3
Усього	311	207	104

Незважаючи на те, що серед усіх наявних пам'яток сакральної архітектури близько 2/3 становлять дерев'яні церкви, найдавніші культові споруди, представлені зразками кам'яного зодчества. Найстаріша та єдина пам'ятка архітектури часів Київської Русі домонгольської доби на Волині – собор Успіння Пресвятої Богородиці у Володимирі-Волинському. Збудований він був у часи правління волинського, а згодом київського князя Мстислава Ізяславича. На нашу думку, найбільш імовірний час його спорудження 1156–1170 рр., період від часу вокняжіння Мстислава у Володимирі й до його смерті. Сам будівничий, який помер 1170 р., був похований у цьому храмі [4, с. 303], тому не випадково собор часто називають Мстиславовим.

Упродовж віків Успенський собор зазнавав багатьох руйнацій: спочатку Батиевого погрому, згодом татарської навали 1491 р., пожежі 1683 р., реконструкції 1782 р, після якої храм був напівзруйнований і прийшов у повний занепад.

Понад століття пам'ятка перебувала в запустінні, її використовували для господарських потреб як сховище й поступово руйнувалася.

Лише в середині 1880-х рр. пам'яткою зацікавилися у зв'язку з наближенням 900-ліття запровадження християнства на Русі. 1886 р. було створено спеціальну комісію для обстеження храму і здійснення підготовчих робіт із його відновлення. Її очолив голова повітового дворянства В. Боровиков, а до складу ввійшли археолог, професор Київського університету В. Антонович, професор Санкт-Петербурзького університету, історик мистецтва та археолог А. Прахов, секретар Київської археографічної комісії О. Левицький, архітектор церковно-будівельного комітету В. Юрченко, представники духовенства та громадськості [1, с. 77].

Упродовж десяти років вели дослідження собору, здійснювали підготовку технічної документації, обговорювали різні проекти відновлення храму. У квітні 1896 р. було затверджено остаточний проект реставрації храму архітектора Г. Котова. Реконструкція Успенського собору розпочалася влітку 1896-го року і тривала чотири роки. Відновлювальні роботи вдалося завершити наприкінці серпня 1900 р. 17 вересня того ж року відбулося урочисте освячення собору [1, с. 80]. Він був відновлений у формах XII ст.

Нині Успенський собор у Володимирі Волинському – кам'яний, шестистовпний, хрестовокупольний, тринавовий, трьохапсидний, одноглавий храм. Його архітектурні форми прості й лаконічні. Фасади розчленовані пілястрами й напівколоннами, які прикрашені аркатурним поясом. Загальна довжина 34 м, ширина 20,6 м, висота близько 18,5 м. Стіни мають товщину близько 1,5 м. Підлога встелена керамічною плиткою прямокутної трикутної та ромбовидної форми.

Кам'яне православне зодчество XIII ст. представлене Георгіївською церквою в Любомлі, XIV–XV ст. – Василівською церквою у Володимирі-Волинському та Покровською церквою в Луцьку, XVI ст. – Троїцькою церквою в Зимному Володимир-Волинського району. До визначних пам'яток початку XVII ст., без сумніву, слід віднести Хрестовоздвиженську церкву в Луцьку, яка має особливу історичну цінність. Побудована вона була членами Луцького братства Воздвиження Чесного і Животворного Хреста Господнього. Це був один із ранніх зразків трансформації прийомів дерев'яної архітектури в муровану з елементами оборонного характеру. З 1713 р. церква перейшла на деякий час до ордену василіан, а з 1795-го набула статусу міського православного собору. 1803 р. Хрестовоздвиженська церква зазнала великих пошкоджень під час пожежі. 1871 р. Луцьке православне братство відновило вівтарну частину, що поклало початок відбудови церкви. Вона завершилася влітку 1890 р., і 27 серпня відбулося урочисте відкриття [5, с. 75]. У радянські часи в церкві був планетарій. 1990 р. будівлю повернули православній громаді, зусиллями якої вона була відремонтована.

Оригінальними зразками представлена мурована православна сакральна архітектура Волині барокової доби. Одним із них є Покровська церква в с. Піддубці Луцького району. Каталоги-довідники характеризують її як унікальну пам'ятку архітектури пізньобарокового періоду [6, с. 91]. Храм будувався у 1745–1762 рр. Центральна частина храму – це ротонда, яка ніби пронизує перекритий хрещатими склепіннями хрест з однаковими прямокутними раменами. Торець кожного з рамен прикрашений кількаярусними вежами. Головна конструкція храму ввічнена великим восьмигранним куполом, опертим на масивні пілони. Завершує купол типова для барокового стилю баня. Підвищуючись над іншими, меншими банями, що розміщені на восьми бічних вежах, вона надає будівлі чіткої завершеності, формуючи легкий, мальовничий силует. Загальні розміри будівлі становлять: довжина 42 м, ширина 29,5 м, висота 32 м.

Упродовж тривалого часу ця пам'ятка архітектури була в аварійному стані через підтоплення ґрунтовими водами. На початку 2000-х рр. розпочалися роботи із захисту та реставрації будівлі й 2013 р. були успішно завершені. У процесі реставраційних робіт було проведено горизонтальну

гідроізоляцію стін цоколя, ліквідовано тріщини на фасаді, пофарбовано зовнішні стіни та викладено гранітною плиткою підлогу. В оновленому вигляді споруда захоплює своєю величавістю й водночас легкістю, оригінальною композицією різних об'ємів, декоративною оздобою.

Барокові елементи також характерні й для Свято-Успенської церкви в с. Низкиничях Іваничівського району Волинської області. Церква мурована, традиційно хрещата в плані, п'ятибання, центральна баня підвищена на барабані, опертому на арки. Бані мають досить оригінальну форму, завершені ліхтариками й куполоподібними дашками цибулястої форми. Стіни прорізані подовгуватими вікнами, заокругленими у верхній частині. Три портали церкви прикрашені бароковим ліпленням.

Загалом варто зазначити, що муровані пам'ятки православної сакральної архітектури зберегли в собі більше первісних елементів, оскільки вони споруджені з більш тривкого матеріалу, який менше піддається руйнуванню часом. Тому своєю історією вони сягають давньоруських часів і найдавніші з них датуються XII–XIII ст. Щодо дерев'яних церков на Волині, то найстаріші з них представлені зразками XVI ст.

Найдавніший зразок волинського церковного дерев'яного зодчества – Дмитрівська церква 1567 р. в Гішині під Ковелем [6, с. 83]. (Періодично церкву ремонтували, навіть мала місце заміна окремих елементів храму. Однак це не привело до суттєвих порушень первісної об'ємно-просторової структури пам'ятки. Її композиційну основу складають три послідовно розташовані з заходу на схід зрубні бабинця, нави та вівтаря (відповідно прямокутної, квадратної та шестикутної у плані форми), так повторюючи традиційну схему поліського тридільного храму з дзвіницею над бабинцем.

Цінна пам'ятка волинського дерев'яного зодчества – церква Успіння Пресвятої Богородиці в с. Качині Камінь-Каширського району. Дерев'яна церква з окремою дзвіницею була побудована 1589 р. на кошти поміщика Баковецького та парафіян. Цей храм – класичний зразок народної архітектури Північної Волині [2, с. 6]. 1875 р. на кошти прихожан церква була перебудована, її переставили на кам'яний фундамент, під нею зробили підвали, викладено нову підлогу, вкрито дошками, створено новий іконостас, хоча ікони, за невеликим винятком, залишили старі. 1884 р. церква знову була відремонтована на кошти прихожан. 1895-го вона була перефарбована ззовні та із середини. Цей храм – класичний зразок народної архітектури Північної Волині. 1971 р. пам'ятка була відреставрована.

Дерев'яне церковне будівництво XVII ст. на Волині представлене Миколаївською церквою в с. Лудині Володимир-Волинського району, церквою Святого Луки в Усичах Луцького району (XVII ст.), Миколаївською церквою в с. Борочиче Горохівського району (1678), церквою Святої Трійці в Тростянці Ківерцівського району (1650) та ін. Усього на території Волинської області виявлено біля 20 зразків дерев'яних православних храмів XVII ст. Дерев'яне храмове зодчество XVIII–XIX ст. представлене значно ширше – близько 140 зразків.

Переважна більшість пам'яток архітектури – нині діючі храми. Якщо муровані церкви перебувають у кращому стані, то багато дерев'яних, особливо більш ранніх пам'яток, потребують реставраційних робіт. Усі вони повинні бути під надійним захистом держави, потребують дбайливого ставлення з боку органів влади та місцевих громад.

Пам'ятки римо-католицької сакральної архітектури представлені костелами. У Волинській області їх нараховується понад 20. Одна з найвідоміших споруд – костел святих апостолів Петра і Павла. Перший проект споруди розробив архітектор М. Гінц, однак згодом його італійський колега Джакомо Бріано удосконалив цей проект і розпочав будівництво. Наріжний камінь фундаменту костелу закладений у липні 1616 р. Його будівництво тривало у кілька етапів і завершилось приблизно 1639 р. [5, с. 37].

Щодо стильової належності цієї споруди існують різні трактування: від ренесансу до класицизму. Хоча враховуючи час спорудження костелу, то це припадає на період співіснування двох стильових напрямків: пізнього ренесансу й раннього бароко. Окремі дослідники вважають, що в первісному вигляді храм більше тяжів до бароко, оскільки Д. Бріано був пропагандистом цього стилю, що почав розповсюджуватися з Італії наприкінці XVI ст. У процесі будівництва до первісного ранньобарокового проекту місцевими будівничими можливо були додані звичні для них елементи ренесансного стилю.

І нині костел святих Петра і Павла вражає своєю величчю: його висота від рівня підлоги до верхньої площини хреста на центральному куполі дорівнює 42,05 м, а глибина підвалів – 6 м [5, 37]. В інтер'єрі костелу збереглося багато живописних полотен, настінних розписів, скульптур та барельєфів.

1992 р. костел святих апостолів Петра і Павла було передано римо-католицькій громаді. У храмі встановлено орган і нині тут, окрім богослужінь, відбуваються концерти органної музики.

Цікаві пам'ятки католицької сакральної архітектури збереглися також і в м. Володимирі-Волинському. Так, донині зберіг свої архітектурно-стилістичні риси костел Йоакима та Анни, який був збудований 1752 р. з ініціативи біскупа Адама Оранського на місці старого фарного костелу, що постраждав від пожежі у 1736 р. За архітектурними елементами й деталюванням екстер'єру та інтер'єру його відносять до пізньобарокових пам'яток [7, с. 88]. Порівняно добре зберігся також і костел Послання Апостолів (1760 – 1766 рр.). Це однонавна, безстовпна храмова споруда завдовжки 43 м і завширишки 23 м. Цей храм вважається показовим зразком пізнього бароко [7, 95]. Екстер'єр костелу загалом традиційний. Основні частини зовнішніх стін поділені на два яруси. Нижній, вищий, розчленований по всьому периметру плоскими пілястрами, а верхній – лише на одному, східному фасаді. Фронтальна частина головного фасаду має ввігнуту форму завдяки поєднанню з двома симетрично виступаючими триярусними вежами.

Унікальний зразок римо-католицької сакральної архітектури – дерев'яний костел Святої Анни в Ковелі. Перевезений він був сюди із с. Вишеньки Рожищенського району. Збудований храм був у 1771р., у середині XIX ст. відреставрований після пожежі, а у 1994 – 1996 рр. відбудований та відреставрований на нинішньому місці. Пам'ятка зберегла свій попередній вигляд з двома вежами на фасаді. Нині таких споруд за віком і архітектурою в Україні лише дві.

Окрім того, багату архітектурну спадщину залишили по собі католицькі ордени бернардинів, домініканів, тринітаріїв та інші, що може бути темою окремого дослідження. Цілі комплекси їхніх сакральних споруд становлять невід'ємну частину історико-культурної спадщини Луцька, Володимира-Волинського, Берестечка та інших населених пунктів Волинської області.

Як відомо, ще з княжих часів волинські міста, особливо Луцьк, відзначалися поліетнічним та поліконфесійним складом населення. Так, однією з найчисельніших громад Луцька була єврейська. Оригінальною пам'яткою їхньої архітектурно-будівельної діяльності, яка дійшла до наших днів, є Головна синагога – рідкісний приклад поєднання культурної, цивільної й оборонної функцій. Вона належала до найкращих зразків ренесансної архітектури.

Перша дерев'яна синагога з'явилася в місті ще у XV–XVI ст. Однак під час татарського набігу 1617 р. вона згоріла. За особливими дозволами короля Сигізмунда III 1626 і 1628 рр. із зобов'язанням надати споруді оборонного характеру, синагога була відбудована [3, с. 67].

Вона складалася з присталих одна до одної рогами молитовної зали для чоловіків і високої вежі, до яких із заходу було прибудовано залу для жінок, а з півдня – школу. Основні об'єми увінчано аттиком, оздобленим кілюватими нішами. В аттику і в стінах вежі зроблено бійниці. Найпишнішою була головна молитовна зала розмірами 14×16 м і заввишки понад 17 м. Посеред неї між чотирма колонами, що підпирали складні склепіння, містилася біма, яка правила за трибуну під час обговорення громадських питань. У ніші східної стіни під похилим уривчастим сандриком містився вітвар у формі шафи, де зберігалися записи на пергаментних сувоях десяти святих законів. Зі стелі звисали ставники, виготовлені нюрнберзькими майстрами. Крісла й лави були прикрашені різьбленням.

Синагога зазнала руйнації від пожеж 1810, 1845 та 1869 рр. 1866 р. за було відреставровано її внутрішню частину, а у 1876 р. – відбудовано остаточно. Під час Другої світової війни синагога зазнала знову руйнувань, а після війни була, по суті, залишена напризволяще й позбавлена статусу пам'ятки архітектури, яка перебуває під охороною держави. Лише у середині 1990-х рр. цей статус було відновлено.

Окрім Луцька, пам'ятки єврейського сакрального будівництва збереглися в Ковелі та Берестечко.

Архітектурно-будівельна діяльність протестантських общин на Волині також представлена оригінальними зразками сакральної архітектури. До таких, без сумніву, можна віднести лютеранську кірху в Луцьку.

Луцька кірха збудована в неоготичному стилі у 1906–1907 рр. за проектом архітектора Христіаном Бойтельспахера [5, с. 113]. У 1908–1911 рр. в кірсі виконували оздоблювальні роботи.

Споруда зазнала руйнації під час Першої світової війни. Як відомо, під час цієї війни частина німецьких колоністів було вивезено вглиб Росії, частину – до Німеччини. Лише з поверненням частини німецьких колоністів на Волинь у 1924–1925 рр. розпочалося відновлення храму. 1937 р. було покладено дах, а у вересні 1939-го споруда була відбудована. Під час Другої світової війни у шпиль кірхи потрапила бомба. Після війни споруда зазнала пошкодження ураганом (1960) та пожежею (1972). Під час капітального ремонту 1974 р. будинок переобладнали під обласний архів. У жовтні 1990 р. будинок передали євангелістській громаді.

Кірха – однонавна споруда із зорієнтованою на захід напівциліндричною абсидою, яка замикає вісь вул. Кафедральної дзвіницею, що височіє над притвором. До абсиди прилягають невеличкі

ризниця та паламарня. Вертикальну композицію кірхи підтримують шпилясті фронтони дзвіниці, два бічні шпилі, вертикальний ритм контрфорсів на абсиді й наві, високі стрілкуваті вікна, елементи декору нетинькованого цегляного мурування. Центральний вхід має стрілкуватий перспективний портал. Незважаючи на те, що пам'ятка втратила деякі первісні елементи, вона нині є невід'ємною органічною частиною забудови старого Луцька.

Окрім Луцької кірхи, цінними пам'ятками архітектури та історії є кірхи у Володимирі-Волинському, Ківерцях, с. Підгайці Луцького району.

Висновки. Релігія й церква на Волині не лише слугували задоволенню духовних потреб місцевого населення, а й були активним співтворцем історико-культурних цінностей, що яскраво проявилось в пам'ятках сакральної архітектури. Сьогодні в області вони представлені унікальними православними храмами, католицькими костелами, кірхами, синагогами тощо. Нині, як пам'ятки архітектури національного та місцевого значення, вони перебувають під охороною держави. І головним завданням державних інституцій та громадськості є зберегти ці духовні святині та передати їх у спадок наступним поколінням.

Джерела та література

1. Гаврилюк С. Відновлення Успенського собору м. Володимира-Волинського – унікальної пам'ятки Київської Русі: концепція, здійснення, результати / С. В. Гаврилюк // Чорноморський літопис : наук. журн. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 1. – С. 75–80.
2. Духовні святині Камінь-Каширщини : фотоальбом / автор тексту Наталія Пась, ред. Євгенія Ковальчук. – Луцьк : Волин. обл. друк. 2008. – 24 с.
3. Колосок Б. Луцьк – пам'ятка архітектури та містобудування: історико-культурний нарис. / Б. В. Колосок. – Луцьк : ПВД «Гвердиня», 2011. – 124 с.
4. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
5. Луцьк стародавній : Пам'ятки Старого міста. – Луцьк : Терези, 2015. – 128 с.
6. Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР. (Иллюстрированный справочник-каталог : в 4-х т. Т. 2. – К. : Будівельник, 1985. – 336 с.
7. Ричков П. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського / П. А. Ричков, В. Д. Луц. – К. : Техніка, 2004. – 192 с.

Історія України

УДК 94(477.82) «1905/1907»

Олена Бундак

Діяльність Всеросійського селянського союзу в Україні: регіональний аспект

У статті розглянуто діяльність найбільшої селянської організації на території України в період Першої революції в царській Росії. Основну увагу зосереджено на аналізові наявних матеріалів і документів, які показують діяльність осередків Всеукраїнського селянського союзу на території окремих губерній, зокрема Волинської.

Ключові слова: Всеросійський селянський Союз, селянська проблематика, революція, історіографія, осередок, селянство.

Бундак Елена. Деятельность Всероссийского крестьянского союза на Украине: региональный аспект. В статье рассмотрена деятельность наиболее массовой крестьянской организации на территории Украины в период Первой революции в царской России. Главное внимание сосредоточено на анализе существующих материалов и документов, которые показывают деятельность ячеек Всеукраїнського селянського союзу на территории отдельных губерний, в частности – Волинской.

Ключевые слова: Всероссийский крестьянский союз, крестьянская тематика, революция, историография, ячейки, крестьянство.

Bundak Olena. Activities of all-Russian Peasant Union in Ukraine: Regional Aspect. The article considers activity of the largest peasant organizations in the territory of Ukraine in the period of the first revolution in Tsarist Russia. The main focus is on analysis of existing materials and documents that show activity centers of the BCC within separate provinces, in particular in Volyn.

Key words: All-Russian Peasant Union, peasant issues, Revolution, Historiography, center, peasantry.

Постановка наукової проблеми та її значення. Регіональні дослідження – досить цікавий напрям сучасної історичної й політичної науки, хоча на теоретичному рівні цей напрям потребує докладно розроблення, оскільки єдиного наукового підходу поки що немає, а переважають дослідження окремих явищ на прикладі конкретних регіонів. Із цього погляду нам видається цікавим аналіз діяльності найбільш масової селянської організації в період Першої російської революції – Всеросійського селянського союзу (далі – ВСС) в Україні, зокрема на території Волинської губернії.

У сучасних умовах розвитку української історичної науки особливого значення набувають регіональні дослідження, спрямовані на вивчення історичної ролі України, її регіонів й українців у всесвітній історії, урахування взаємовпливи та їх вплив на долю інших держав та народів. Це пояснюємо зростанням ролі історичної науки для забезпечення будівництва незалежної держави й національно-культурного відродження України.

На сучасному етапі політичного розвитку України активізується увага громадськості до різного типу організацій та об'єднань, тому вивчення історичного досвіду діяльності різних форм політичної самоорганізації населення, насамперед ВСС, значуще й повчальне.

Актуальність обраної теми зумовлена потребою інтенсифікації наукових пошуків особливостей діяльності ВСС у Волинському регіоні з огляду на актуалізацію завдань зі створення об'єктивної історії діяльності цієї селянської політичної організації в Україні, а також недостатнім опрацюванням та висвітленням теми з позиції системно-хронологічного підходу.

Ураховуючи актуальність обраної для дослідження теми, автор статті ставить за мету з'ясувати діяльність осередків ВСС на Волині на початку ХХ ст. за матеріалами різних форумів ВСС, наявної різнопланової літератури та джерел.

Сьогодні кожен дослідник, учений має використовувати можливості всіх наук і галузей знання, які можуть підвести його до історичної істини. І як наголошує О. П. Ресент, «... у наш час, коли вітчизняні учені-історики відходять від ідеологізованих та тенденційних принципів і методів, характерних для розвитку науки в радянський час, і ведуть пошуки нових концептуальних засад розвитку історичних студій, які б посприяли виведенню історичної науки України на принципово новий рівень розвитку й подоланню її ізольованості від європейських наукових досліджень» [1, с. 225], розгляд запропо-

нованої тематики в контексті нових методологічних підходів допоможе розкрити діяльність ВСС у регіональному масштабі.

Вклад основного матеріалу та обґрунтування результатів дослідження. Сучасний стан вивчення діяльності Всеросійського селянського союзу нас переконує в тому, що регіональна історія функціонування цієї організації на теренах України частково стали предметом наукового інтересу вітчизняних учених. Зокрема, в історіографії цієї організації присутні і окремі наукові розвідки, і монографічні та дисертаційне (поки що єдине) дослідження, які висвітлюють регіональні осередки діяльності ВСС. До них належать роботи Н. Мірзи-Авакянц [2], В. Качинського [3] та П. Христюка [4], М. Яременка [5], І. Дроздов [6], О. Александрова [7], М. Лещенка [8; 9]. Ці наукові доробки містять відомості про діяльність окремих осередків Селянського союзу (зокрема на території Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини, Катеринославщини), ступінь їх поширеності, чисельність і соціальний склад. Однак висвітлення цих питань у роботах доволі фрагментарне та хронологічно обмежене. Окремо варто відзначити науковий доробок М. Свідзінського, написаний на основі значного масиву архівних джерел, який є вагомим джерелом для вивчення діяльності ВСС, незважаючи на значні недоліки [10; 11; 12; 13].

Сучасні українські історики О. Федьков та В. Магась найбільш плідно займаються тематикою дослідження діяльності ВСС в Україні. О. Федьков на основі значного масиву архівних документів і матеріалів аналізує діяльність ВСС і приводить вагомі статистичні дані: нарахував й обґрунтував діяльність 36 організацій ВСС в Україні (у т. ч. й одну повітову) [14, с. 101], визначив соціальний склад агітаторів ВСС у 1906–1907 рр., звернув увагу на кількісний показник регіональних організацій Селянського Союзу (в Київській губернії діяло 25 організацій ВСС (69,4 %), на Поділлі – 9 (25 %), на Волині – 2 (5,6 %) [15, с. 184].

Своєрідним підсумком плідної розробки тематики ВСС в Україні стали різнопланові розвідки й дисертаційна робота В. Магася [16; 17; 18; 19; 20]. Історик комплексно схарактеризував діяльність ВСС в Україні в 1905–1907 рр.; проаналізував соціальний, етнічний, кількісний склад організацій. Великим позитивом наукових пошуків дослідника було представлення статистичних даних про соціальний, віковий, статевий, партійний і національний склад активу Союзу.

Проведений аналіз наявних досліджень засвідчує, що більшість робіт лише частково торкається особливостей історії діяльності ВСС на Волині. Ці розвідки, безсумнівно, збагатили інформаційну базу розглядуваного питання, але вони не розкривають проблему комплексно, через урахування політичних і соціальних пріоритетів, а відображають лише фрагментарні ознаки явища, обраного предметом цього дослідження.

Однією з перших робіт, у якій основним регіоном дослідження є Волинський край, була стаття в радянському виданні: «Селянський рух на Волині в 1905 році, де піднімаються питання практичної діяльності союзів в межах губернії [21, с. 3]. Звичайно, варто віддати належне: незважаючи на огріхи та недоліки цієї роботи, вона й нині є вагомим джерелом під час розгляду діяльності ВСС. Варто відзначити, що Волинь – значна частина виняткового своєю історією та традиціями регіону – Правобережної України, яку відомий історик М. Костомаров називав «найісторичнішою і найглибшою українською країною». Найхарактернішими рисами Волинського краю були його глибока провінційність у всі часи існування, перманентна підпорядкованість різним за культурними, економічними й національно-політичними рівнями урядам – литовському, польському, російському, незмінна прикордонність за будь-якого адміністративного поділу, незначна народонаселеність, розмаїття національного та релігійного компонентів.

Волинь, порівняно з іншими регіонами України, узяла найменшу участь у діяльності цієї організації, що зумовлено, на нашу думку, загальною специфікою регіону на початку ХХ ст.: повна пропольська гегемонія, інтенсивна русифікація, посилення централізованого імперського управління, деструктивні заборонні процеси, присутність інших етносів та ін.

Аналіз участі Волині та її жителів у діяльності цієї селянської організації проведемо на основі статистичних даних, співвідносячи їх із загальними даними щодо Правобережжя (Волинська, Київська, Подільська губернії) та загалом стосовно всієї України (де в розрахунок береться дев'ять губерній: Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Волинська, Подільська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії).

Утворення місцевих осередків організацій ВСС в Україні розпочалося доволі активно й отримало широкий резонанс у період Першої російської революції. Населення швидко реагувало на нові віяння – приймали рішення про приєднання до Союзу. І за висновком В. Магася, «Україна стала тим її тереном, де організації ВСС набули найбільшого поширення» [20, с. 85]. Волинь не дуже активно

включилася в цей процес, хоча в другій половині 1905-го – січні 1906 р. діяла однак губернська (що становило 25 % від числа організацій ВСС в Україні) та два волосних і сільських. Діяльність губернської організації на Волині тривала аж до 1908 р., а 1907-го виникає ще одна повітова [20, с. 89].

Якщо аналізувати соціальний склад організаторів і пропагандистів Союзу на Волині в означений хронологічний період, то можемо констатувати: вони представляли різні соціальні прошарки: у другій половині 1905 – січні 1906 р. – 1 писар, 4 – вчителів, 2 – студенти, учні, 2 – запасні, новобранці; у лютому 1906–1908 рр. – 6 селян, 1 учитель, 1 – запасний [20, с. 95]. Ця статистика засвідчує доволі активну участь учителів, студентів та інтелігенції в організаціях Союзів. На цей аспект звернули увагу В. Й. Борисенко й Г. А. Непорожня [22]. Зокрема, «У містечку Турійськ Ковельського повіту Волинської губернії в 1905 – 1906 рр. ідеї Української радикальної партії пропагували студент В. О. Столярський, учитель С. С. Остапенко, селянин Г. А. Тарасюк. Зокрема, учні вчителя С. С. Остапенка добре знали програму партії. А місцеві селяни під впливом революційної агітації ухвалили рішення про приєднання до Всеросійського селянського союзу» [22, с. 96]. Саме вчителі мали найбільший авторитет серед простого люду й могли постійно вести роз'яснювальну роботу, популяризувати програму ВСС, організувати його сільські, волосні й повітові комітети, розповсюджувати літературу, створювати бібліотеки.

Просте поширення періодичної преси, художніх творів, а тим більше нелегальної літератури, було пов'язано із серйозною небезпекою. Особи, які передплачували чи купляли українську пресу, зазнавали значних утисків і переслідувань [23, с. 144]. Окремих учителів і директорів середніх навчальних закладів за читання української преси звільняли з роботи.

Агітаційна робота була чи не найдієвішим засобом просвіти всіх категорій населення й залучення до будь-яких організацій. Так, листівки, відозви, заклики, прокламації, постанови, які стосувалися діяльності ВСС, друкували й розповсюджувалися по-різному. У липні–серпні 1906 р. у Волинській, Чернігівській, Харківській губерніях набули певного поширення прокламації «Воззвание Всероссийского крестьянского союза» з приводу розпуску I Думи [24, арк. 3; 25, арк. 9; 26, арк. 1].

Багато листівок до виборів у II Думу («Граждане крестьяне», «Кто ты, чёрная сотня», примірники Київського відділу Всеросійського селянського союзу зі штампом Київського Бюро ВСС «К крестьянам» на початку 1907 р. в окремих населених пунктах знаходили на Волині. Часто паралельно з нею розповсюджували листівку з тими ж реквізитами під назвою «Товарищи-крестьяне!», у якій селян закликали утворювати братства селянської бідноти й об'єднуватися у ВСС [27, арк. 105 зв.-107; 28, арк. 2-4; 29, арк. 98; 30, арк. 23]. Наприклад, у першій половині 1907 р. на Волині (Кременецький повіт) поширювали прокламації: «Товарищи крестьяне», «Господину сельскому старосте», «Проснись крестьянин», від бойової дружини Селянського союзу – листівка українською мовою «За працю, за землю, за волю», від імені члена таємного селянського союзу Антона Гореміки – «Письмо крестьянина к крестьянам» від Дубенського комітету Волинського селянського союзу [31, арк. 3; 32, арк. 591; 27, арк. 169–170].

В. Магась у своїй дисертаційній роботі на основі архівних джерел (аналізу їх типу й установчих документів) констатує фактичну наявність на Волині в лютому 1906 – 1908 рр. – губернських обласних організацій ВСС – 1 (на Правобережжі – 3); повітових – 1 (на Правобережжі – 19), сільських – 3 (на Правобережжі – 11), союзів – 2 (на Правобережжі – 10, загалом по Україні – 37), комітетів – 1 (на Правобережжі – 1, загалом по Україні – 5), що обґрунтовано архівними джерелами й аналізом їх типу та установчих документів [20, с. 99].

Зрозуміло, що різні політичні сили не могли стояти осторонь тих процесів і подій, які відбувалися на селі. Адже селянство представляло себе як численну, але малозгуртовану силу, і те, чиї ідеї, платформу чи позицію воно підтримає, багато в чому визначило подальший хід подій (як далі покажуть події 1917 р.) [33]. Швидке зростання політичної свідомості селянства в процесі революційної боротьби, що виявлялося в поступовому переході позиції селян – від подачі петицій цареві до проголошення уряду поза законом, розкриває А. Щербак на прикладі подій 1905 р. в Сумському повіті [34].

Закономірним був і вплив політичних партій (їх відозв і прокламацій), які були досить поширеними на селі. Селяни по-різному реагували на будь-яку політичну агітацію – від зацікавленості до безпосередньої участі.

Аналіз партійного складу організаторів і пропагандистів ВСС у другій половині 1905-го – січні 1906 р. на території Волинської губернії показує, що їх кількість була незначною й, відповідно простежено участь одного українського ліберала [20, с. 101]. Поступово простежуємо і безпосередню участь представників різних політичних партій і непартійних осіб із соціалістичними та ліберальними

поглядами у складі ВСС. Це, своєю чергою, відображено в різних форумах і програмних документах Селянського Союзу.

Висновки. Отже, порівняно з іншими регіонами України, зокрема Південної частини України, участь населення Волинської губернії в організації та діяльності ВСС доволі незначна. Це має логічне обґрунтування в суспільно-політичних, соціально-економічних, етнічно-релігійних та національних особливостях краю. Однак регіональний аспект діяльності ВСС в Україні вимагає свого подальшого обґрунтування та дослідження на основі широкого залучення нових архівних джерел та матеріалів, які зберігаються в архівосховищах Польщі, Литви, Росії.

Джерела та література

1. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз та тематичні напрямки наукового пошуку / О. П. Реєнт. – УГЖ. – 2010. – № 2. – С. 218–232.
2. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Х. : Держ. вид-во України, 1925. – 72 с.
3. Качинський В. Селянський рух в Україні в роки 1905–7 / В. Качинський. – Полтава : Держ. вид-во України, 1927. – Ч. 1 : Рік 1905. – 1927. – 232 с.
4. Христюк П. 1905 рік на Україні / П. Христюк. – Х. : Держ. вид-во України, 1925. – 240 с.
5. Яременко М. Ф. Сумщина пореформена (1861–1916 рр.) : монографія / М. Ф. Яременко. – Суми : ВТД «Університет. кн.», 2002. – 366 с.
6. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы Первой Революции 1905–1906 гг. / И. Г. Дроздов. – М.-Л. : Госуд. изд-во, 1925. – 192 с.
7. Александров О. Селянська спілка перед царським судом / О. Александров. – Х. : Шляхи Революції, 1931. – 32 с.
8. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–07 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Наук. думка, 1977. – 360 с.
9. Лещенко М. Н. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки Першої російської революції / М. Н. Лещенко. – К. : Т-во «Знання» Укр. РСР, 1975. – 48 с.
10. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 141–168.
11. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1929. – № 1. – С. 145–171.
12. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 58–89.
13. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1929. – № 3. – С. 108–119.
14. Федьков О. М. «Знищити в селянському русі риси пугачовщини...» (Політичні партії і Всеросійський селянський союз в Правобережній Україні у 1905 році) / О. М. Федьков // Наук. пр. Кам'янець-Подільск. держ. пед. ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 8(10). – С. 264–283.
15. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) : монографія / О. М. Федьков. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2007. – 248 с.
16. Магась В. О. Регіональні з'їзди Всеросійського селянського союзу у 1906–1907 рр. / В. О. Магась // Молодь в умовах нової соціальної перспективи : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 17–18 трав. 2006 р.). – Житомир : [б. в.], 2006. – Ч. 1. – С. 196–198.
17. Магась В. О. Розповсюдження нелегальної літератури Всеросійського селянського союзу в 1906–1907 рр. / В. О. Магась // Сучасність, наука, час. Взаємодія та взаємовплив : Матеріали Другої всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. 22–24 листоп. 2006 р. – К., 2006. – Ч. 2. – С. 4–5.
18. Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки Першої російської революції / В. О. Магась // Інтелігенція і влада : громад.-політ. наук. зб. – Одеса : [б. в.], 2008. – Вип. 11. – Сер. : історія. – С. 44–53.
19. Магась В. О. Соціальне обличчя Всеросійського селянського союзу / В. О. Магась // Молодь в умовах нової соціальної перспективи : Матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 25–26 берез. 2009 р.). – Житомир : [б. в.], 2009. – Ч. 1. – С. 294–296.
20. Магась В. О. Всеросійський селянський союз в Україні у 1905–1907 рр.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / В. О. Магась. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 297 с.
21. Селянський рух на Волині в 1905 році // Радян. Волинь. – 1925. – № 259 (384). – 18 груд. – С. 3.
22. Борисенко В. Й. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. / В. Й. Борисенко, Г. А. Непорожня. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 149 с.
23. Сарбей В. Г. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). / В. Г. Сарбей : колект. моногр. : в 3-х част. – Т. 4.1. – К. : [б. в.], 1999. – 296 с.
24. ЦДІА в м. Києві, ф.318. Київська судова палата, оп. 1, спр. 1845. Дело по обвинению крестьян Литвинова И. Ф. и Маховской Т. Т. в распространении среди крестьян с. Крушановичи, Новозыбковского уезда, Черниговской губернии воззвания, призывающего к свержению царского самодержавия, установлению демократической республики и захвату помещичьих земель. Т. 1 (2 лип. – 16 листоп. 1909 р.). – 53 арк.

25. ЦДІА в м. Києві, ф.1439. Чернігівське губернське жандармське управління, оп. 1, спр. 509. Уведомление окружных прокуроров о возвращении переписки и о прекращении дознаний подозреваемых в распространении нелегальной литературы и др. (25 квіт. – 2 черв. 1906 р.). – 434 арк.
26. Державний архів Харківської області, ф. 3. Канцелярія Харківського губернатора, спр. 1499. Дело о Павле Егоровиче Соловьеве, арестованном за распространение среди солдат в городе Харькове изданий Всероссийского крестьянского союза (2 серп. – 14 серп. 1906 р.). – 6 арк.
27. Київ, ЦДІАФ.1600. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Рівненському, Дубенському та Кременецькому повітах. Унтер-офіцер на жандармському пункті в м. Вишгороді, Кременецького повіту, оп. 1, спр. 635. Переписка с помощником начальника Волынского губернского жандармского управления в Ровенском, Дубенском и Кременецком уездах о распространении листовок Волынского комитета крестьянского союза «Господину сельскому старосте», о политическом настроении населения, политической проверке разных лиц и по другим вопросам (14 січ. – 27 груд. 1907 р.). – 450 арк.
28. ЦДІА в м. Києві, ф. 442, спр. 1646. Дело по обвинению сельскохозяйственного рабочего экономии Терещенко Тернового А. П. в чтении прокламаций мелкобуржуазной партии эсеров и Всероссийского крестьянского союза рабочим экономии Старой Осоте, Чигиринского уезда, Киевской губернии (2 лют. 1907 р. – 3 трав. 1908 р.). – 41 арк.
29. Державний архів Київської області, ф. 2. Канцелярія Київського губернатора, оп. 221, спр. 189. О революционной пропаганде по Васильковскому уезду (11 січ. – 16 квіт. 1906 р.). – 138 арк.
30. Державний архів Київської області, ф. 2. Канцелярія Київського губернатора, оп. 223, спр. 56. Про революционную пропаганду и о лицах, задержанных с преступными изданиями по Тарашанскому уезду (11 січ. – 27 жовт. 1907 р.). – 37 арк.
31. Державний архів Київської області, ф.1335. Волинське губернське жандармське управління, оп. 1, спр. 826. Дело о производстве дознания об арендаторах мельницы в с. Куськовцах Кременецкого уезда Поставчуках А. Й. и И. Д., обвиняемых в распространении листовки крестьянского союза «Письмо крестьянина Антона Горемыки к крестьянам» (7 трав. – 11 серп. 1907 р.). – 6 арк.
32. Ф.1335. Волинське губернське жандармське управління, оп. 1., 422, спр. 922. Переписка с Волынским губернатором, прокурором Житомирского окружного суда и Ковельским уездным исправником о распространении разными лицами нелегальной литературы. – Т. 3 (9 берез. – 12 трав. 1907 р.). – 701 арк. 420.
33. Бундук Е. А. Политизация сознания украинского крестьянства в годы революций // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века : сб. ст. / отв. ред. А. И. Шевелькова. – Коломна : Моск. госуд. обл. соц.-гум ин-т, 2013. – С. 229–236.
34. Щербак А. П. 1905 год в Сумской уезде / А. П. Щербак // Пролетар. революция. –1926. – № 7. – Т. 54. – С. 122–139.

УДК 94:355 (477. 82) «1916»

Олександр Дем'янюк

Локалізація бойових дій 8-ї армії на території Волинської губернії під час наступальної операції Південно-Західного фронту влітку 1916 р.

Волинська губернія під час Першої світової війни стала місцем бойового зіткнення ворожих армій: російської, з одного боку, німецької та австро-угорської – з іншого. Тут упродовж чотирьох років тривали бойові дії різної інтенсивності, випробовували новітню зброю, застосовували хімічні засоби знищення живої сили супротивника. Перебіг подій Першої світової війни на Волині нерозривно пов'язаний із 8-ю російською армією, яка в складі Південно-Західного фронту воювала тут. Проаналізовано бойовий шлях її підрозділів на території сучасної Волинської області й суміжних із нею теренів під час Брусиловського прориву влітку 1916 р.

Ключові слова: Перша світова війна, 8-ма армія, Волинська губернія, Південно-Західний фронт, Брусиловський прорив.

Дем'янюк Олександр. Локализация боевых действий 8-й армии на территории Волынской губернии во время наступательных операций войск Южно-Западного фронта летом 1916 г. Волынская губерния во время Первой мировой войны была местом столкновения вражеских армий России, Германии, Австро-Венгрии. Здесь четыре года велись боевые действия разной интенсивности, испытывалось новое вооружение, применялось химическое оружие. Непосредственными участниками боевых действий Первой мировой войны на Волини были подразделения 8-й русской армии, воевавшей в составе Юго-Западного фронта. Анализируется боевой путь ее подразделений на территории современной Волынской области и прилегающих к ней территорий по время Брусиловского прорыва летом 1916 г.

Ключевые слова: Первая мировая война, 8-я армия, Волынская губерния, Юго-Западный фронт, Брусиловский прорыв.

Demianiuk Oleksandr. Localization of the 8th Army's Military Actions at the Territory of Volyn' Region During the Offensive of the South-Western Front in the Summer of 1916. During the World War First Volyn' region became the place of the armed struggle of enemies' armies: on the one hand, there was Russian Army, whereas on the other hand, German and Austro-Hungarian Armies were present. During four years armed actions of the different intensity were continuing there and modern arms were tested as well as chemical weapons were used against the powers of the enemy. Volyn' events of the World War First are closely connected with the 8th Russian Army, which combated there as a part of the South-Western Front. In the article, military way of its departments at the territory of the modern Volyn' region and neighboring lands during the Brusylov's offensive in the summer of 1916 is analysed.

Key words: World War First, 8th Army, Volyn' region, South-Western Front, Brusylov's offensive.

Постановка наукової проблеми та її значення. Перша світова війна лише 1914 р. оминула Волинський край, завдавши мінімальної шкоди окремим прикордонним населеним пунктам губернії. Наступного, 1915 р., Волинь остаточно ввійшла до театру бойових дій великої війни. Волиняни відчули на собі мобілізаційні заходи російського командування, пізнали біженський рух (евакуювалися і приймали в себе евакуйованих), зазнали поневірянь від активних бойових дій армій Антанти й центральних держав.

1916 р. волинська земля відчула наступальний потенціал Південно-Західного фронту російської імператорської армії та оборонні можливості німецького й австро-угорського війська. Значна частина Західної Волині була сплюндрована: відселено прифронтові села, а будинки розібрано на матеріал для фортифікаційних споруд, уціліле населення залучено до будівництва оборонних рубежів, територію помережено окопами та шляхами сполучення.

Під час наступальних операцій Південно-Західного фронту влітку 1916 р., а таких на Волині було кілька (різних за інтенсивністю, масштабами й значенням), тут воювали підрозділи 8-ї російської армії, яку в той час очолював генерал від кавалерії О. Каледін. Саме його частини вели наступ на Луцьк (Луцький прорив) і Ковель (ковельські битви). Локалізація бойових дій цієї армії дає змогу сьогодні, зі значним ступенем об'єктивності, підійти до аналізу подій столітньої давнини; пояснити наявність, здебільшого непорядкованих і забутих, військових поховань; нагадати про втрати великої війни, серед яких була значна кількість українців, а серед них – волинян.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. За двадцять п'ять останніх років в Україні побачили світ роботи, автори яких долучилися до об'єктивного висвітлення дискусійних і маловивчених сторінок Першої світової війни, зокрема подій літа 1916 р. на території Західної Волині. Найпомітнішими з-поміж них стали розвідки В. Волковинського, А. Науменка, О. Реєнта [3]. Автори розглядають події столітньої давнини з позицій національної історіографії, нерідко полемізуючи з оцінками зарубіжних дослідників. Важливим сегментом досліджень сторінок військової регіональної історії стали роботи краєзнавчого характеру, в яких О. Соловійов, В. Кудь, Б. Заброварний, Б. Бернадський [24] деталізують конкретні події періоду Першої світової війни на Волині. Цікавими для дослідників видаються краєзнавчі конференції, результати яких публікуються в наукових збірниках [13].

Мета та завдання статті – з огляду на стан розроблення означеної проблеми проаналізувати бойовий шлях підрозділів 8-ї російської армії під час наступальних операцій Південно-Західного фронту влітку 1916 р., локалізувати місцеперебування та бої окремих частин 8-ї армії, з'ясуємо її роль у виконанні бойових завдань, визначених командуванням фронту.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Аналіз наявного науково-дослідницького доробку, який торкається подій на території Волинської губернії в перші воєнні роки, дає підстави резюмувати, що воєнні дії на українських землях розпочалися з Галицької битви, ініційованої російським командуванням для захоплення Галичини. Вдалі дії 3-ї армії (командувач – генерал від інфантерії М. Руський), розміщеній в районі м. Дубна і 8-ї армії (командувач – генерал від кавалерії О. Брусилів), розташованої в районі м. Проскурова, дали змогу російським військам на початку вересня 1914 р. захопити Львів та Галич.

Події другої половини 1915 р., пов'язані з утратою Луцька, його нетривалим звільненням від австро-угорського війська, остаточно визначають тереном бойових дій 8-ї армії Західну Волинь. У вересні 1915 р. для зміцнення правого флангу 8-ї армії в район Степаня скеровано XXX армійський корпус на чолі з генералом А. Зайончковським. Тоді ж командувач армії вирішив, що настав слушний час для підготовки та проведення контратаки на австро-угорські війська.

Генерал від кавалерії О. Брусилів розробив план контратаки ворога із залученням особового складу XXX і XXXIX армійських корпусів, 7-ї кавалерійської та 4-ї Залізної стрілецької дивізій. Кінцевою метою контрнаступу визначено перенесення фронту на лінію річок Стир та Іква й відвоювання населених пунктів Луцьк і Рожище [24, с. 46].

Однак на Волинському Поліссі великі сухопутні й кавалерійські сили таємно перекидати було складно. Тому командувач 8-ї армії змушений був діяти за обставинами поточного моменту. Щоб не дати німцям вклинитися у свій правий фланг і відірвати його від 3-ї армії, О. Брусилов змушений був розтягнути правий фронт армії до Колок і далі до Кухоцької Волі [1, с. 166].

Так, отримавши 2-гу стрілецьку дивізію в підсилення свого правого флангу, він сформував XL армійський корпус і поставив перед завдання відвоювати у ворога м. Чорторийськ та залізничну станцію. Унаслідок удало спланованої операції 14-та німецька піхотна дивізія, яка стояла на лівому березі р. Стир від Рафалівки до Чорторийська, була повністю розбита.

Загалом унаслідок осінньої операції 1915 р. 8-а армія генерала від кавалерії О. Брусилова зайняла фронт на лінії Кременець – Дитятичі – Дубно – Перешів – Хромяково – Богуславка – Куликовичі – Чорторийськ – Більська Воля – Локниця [21, с. 187].

Звертаючися до періоду наступальної операції Південно-Західного фронту влітку 1916 р., вкажемо на те, що в розпорядженні генерала від кавалерії О. Брусилова (тоді – головнокомандувача цього фронту) було чотири армії (згідно з розташуванням на фронті з півночі на південь): 8-ма, командарм – генерал від кавалерії О. Каледін; 11-та, командарм – генерал від кавалерії В. Сахаров; 7-ма, командарм – генерал від інфантерії Д. Щербачов; 9-та, командарм – генерал від інфантерії П. Левицький [18]. Серед них у межах Волині розташовувалися 8-ма і частково 11-та армії.

До складу 8-ї армії, яка займала фронт на ковельському напрямку від с. Островська, де межувала з 3-ю армією (командувач – генерал від інфантерії Л. Леш) Західного фронту, до с. Богуславки входили: IV кавалерійський корпус (7-ма, 16-та кавалерійські, 2-га козацька Зведена, 3-тя Кавказька козацька дивізії) (командир – генерал-лейтенант Я. фон Гілленшмідт), V кавалерійський корпус (11-та, 12-та кавалерійські, Оренбурзька козацька дивізії) (командир – генерал-лейтенант Л. Вельяшев), XLVI армійський корпус (77-ма і 100-та піхотні дивізії) (командир – генерал-лейтенант М. Істомін), XXX армійський корпус (71-ша і 80-та стрілецькі дивізії) (командир – генерал від інфантерії А. Зайчковський); на луцькому напрямку від с. Богуславки до с. Детиничі перебували: XXXIX армійський корпус (102-га і 125-та піхотні дивізії) (командир – генерал від інфантерії С. Стельницький), XL армійський корпус (2-го і 4-та Залізна стрілецькі дивізії) (командир – генерал-лейтенант М. Кашгалінський), VIII армійський корпус (14-та і 15-та піхотні дивізії) (командир – генерал-лейтенант В. Драгомиров), XXXII армійський корпус (командир – генерал-лейтенант І. Федотов) [2, с. 6–7; 20, с. 308–310; 16, с. 142].

Окрім того, у резерві 8-ї армії стояли частини 100-ї стрілецької дивізії в районі Степані, 7-ї кавалерійської дивізії в районі Деражні, 2-ї Фінляндської стрілецької дивізії та 12-ї кавалерійської дивізії південніше Рівного.

Арміям генерала від кавалерії О. Каледіна протистояли: 270 резервний полк, 9-та і 1-ша кавалерійські дивізії, 11-та гонведнська кавалерійська дивізія, Польський легіон, 127-ма бригада 53-ї піхотної дивізії, 26-та ландвернська дивізія, 10-та кавалерійська дивізія, 4-та піхотна дивізія, 4-та гонведнська кавалерійська дивізія, 37-ма гонведнська кавалерійська дивізія, 2-га піхотна дивізія, 70-та гонведнська бригада 11-ї піхотної дивізії, 7-ма кавалерійська дивізія, 36-та ландвернська бригада, 46-та піхотна дивізія. У резерві за Луцьком стояли 13-та піхотна дивізія та бригада 11-ї піхотної дивізії.

Генерал від кавалерії О. Брусилов напередодні наступу наказав підготувати по одному ударному плацдарму в усіх своїх військових підрозділах. Такі дії мали ввести в оману противника й відволікти чи швидше дезорієнтувати його щодо напрямку головного удару російського війська. Як зазначав сам головнокомандувач: «У меня было решено нанести главный удар в 8-й армии, направлением на Луцк, куда я и направлял мои главные резервы и артиллерию, но и остальные армии должны были наносить каждая хотя и второстепенные, но сильные удары, и, наконец, каждый корпус на какой-либо части своего боевого участка сосредоточивал возможно большую часть своей артиллерии и резервов, дабы сильнейшим образом притягивать на себя внимание противостоящих ему войск и прикрепить их к своему участку фронта» [1, с. 189].

За задумом генерала О. Брусилова, 8-ма армія мала атакувати двома ударними групами. Сарненська група в складі XLVI-го армійського, IV і V-го кавалерійських корпусів, діючи в напрямку Сарни – Ковель, повинна була прорватися до Ковеля. Рівненській групі 8-ї армії в складі XL та VIII-го армійських корпусів відводилася допоміжна роль: із півдня наступом через Луцьк на Ковель узяти в лещата війська ворога. Так, у зоні відповідальності сарненської групи в росіян було 14 400 багнетів і 6526 шабель проти 27 500 багнетів й 9 700 шабель у ворога [20, с. 309].

22 травня 1916 р. з 4-ї години ранку по всьому Південно-Західному фронту був проведений артобстріл позицій ворога. У зоні розташування окремих підрозділів 8-ї армії він тривав до 29 години. Унаслідок артобстрілу поруйновано окопи першої і частково другої ліній [9].

Утім найуспішніше прорив було здійснено саме на луцькому напрямку силами 8-ї армії генерала від кавалерії О. Каледіна, у якому з російського боку брало участь близько 170 тис. бійців. 4-та австрійська армія ерцгерцога Йосифа-Фердинанда, задіяна в боях проти армії генерала О. Каледіна складалася з 116 тис. бійців.

25 травня 1916 р. 125-та дивізія і 1-ша бригада 102-ї дивізії після важкого бою заволоділи ст. Ківерці й рухалися в напрямку Луцька [10, с. 71]. 28 травня полки 125-ї і 102-ї піхотних дивізій захопили Рожище, узявши в полон понад 1000 німецьких солдат. До липня лінія фронту тут встановилася по р. Стохід, за 18–20 км на захід від Рожищ.

На ділянці XL армійського корпусу вдалося оволодіти першою укріпленою смугою австрійців завглибшки до 2 км. Їхнє військо знищили поблизу Жорнищ і Олики X корпус – центр 4-ї австро-угорської армії. В інших місцях прориву атаки першого дня успіху не мали. XL армійський корпус, розвиваючи успіх, 24 травня 1916 р. за сприяння VIII армійського корпусу зайняв другу укріплену смугу, а наступного дня, переслідуючи 2-гу і 70-ту австрійські дивізії, оволодів Луцьком.

На луцькому напрямку командарм 8-ї армії, генерал від кавалерії О. Каледін тримав у резерві 12-ту кавалерійську дивізію генерал-майора барона К.-Г. Маннергейма. Незважаючи на прохання барона ввести резерв у бій, генерал від кавалерії О. Каледін не дозволив цього зробити. Лише 27 травня 12-та кавалерійська дивізія отримала завдання командарма – форсувати Стир на південь від Луцька, дійти до Володимира-Волинського й відієкти комунікації ворога [11, с. 59].

Натомість на ковельському напрямку в районі Рафалівка – Костюхнівка 23–26 травня 1916 р. тривали важкі бої. Зокрема, під Костюхнівою, після переміщення полків Ю. Пілсудського в район Копче – Щебен, тут продовжувала битися польська бригада під команду полковника Е. Ридз Смігли.

У Сибірський армійський корпус у районі с. Колки та XXX армійський корпус біля с. Рафалівки довго не могли здолати оборонні рубежі противника та прорватися до Стоходу. Лише 26 травня 1916 р. бійці 80-ї піхотної дивізії зайняли Колки, Розничі, Копилля. Директива штабу Південно-Західного фронту від 26 травня містила такі вказівки: «Всей кавалерии, в особенности 4-му корпусу, во что бы то ни стало, невзирая ни на какие потери, пробиться в тыл противника» [19, с. 242]. 28 травня австрійські підрозділи перейшли в контрнаступ під Колками для того, щоб закріпити фронт на р. Стир.

Після вдалого наступу на Луцьк 26 травня 1916 р. головнокомандувач Південно-Західного фронту, генерал від кавалерії О. Брусилов видав директиву № 1594, у якій поставив завдання перед 8-ю армією – закріпитися на р. Стир, на ділянці Сокол – Рожище – Луцьк – Торговиця й розвинути наступ: правим флангом на Островські – Нові Червища – Кашівку – Сокол, а лівим флангом у напрямку Торговиця – Демидівка. Унаслідок цієї наступальної операції російські військові вийшли до р. Стохід у районі с. Мильська. Тут вони перебували до липня 1916 р.

Хоча кіннота генерал-лейтенанта Я. фон Гілленшміда ще 24 травня прорвалася в тил німецьких військ, нав'язавши ворогу боротьбу за Ковель, інші частини обох фронтів її не підтримали. Зокрема, XLVI армійський корпус вів поодинокі бої під Чорторійськом, XXX армійський корпус, захопивши с. Колки, утримував фронт до с. Навіз. Відбувалися сутички німецьких і російських кавалеристів у районі Ратного, Кортеліс, Замшан [6, с. 54].

Однак росіяни не зуміли забезпечити взаємодію активних ділянок прориву, відділених позиційним фронтом. Російська кіннота впродовж трьох днів намагалася пробитися до Ковеля через завали колючого дроту, знищення яких не було проведено через відсутність на цьому відтинку важкої артилерії.

Тому генерал-лейтенант Я. фон Гілленшмід спробував підсилити авангардні частини артилерією. Так, гармати кавалерійських дивізій було передано в розпорядження командира XLVI армійського корпусу генерал-лейтенанта М. Істоміна: 2-га Зведена козацька дивізія віддала 8 гармат, у 3-й Кавказькій козацькій дивізії залишилося 4 гармати, у 7-й кавалерійській дивізії – 8 [19, с. 208].

16 червня 1916 р. ставка Верховного головнокомандувача російських військ прийняла рішення про необхідність розвивати успіх Південно-Західного фронту. Пріоритетним напрямком наступу було визначено м. Ковель, яке перебувало на межі дій армій Південно-Західного й Західного фронтів з продовженням наступу на Брест – Пружани.

Для цього розпорядження генерала від кавалерії О. Брусилова переходили війська гвардії та V Сибірський армійський корпус (6-та піхотна Сибірська, 50-та стрілецька дивізії) генерал-лейтенанта М. Воронова, який замінив XL армійський корпус.

Головнокомандувач Південно-Західного фронту намагався максимально ефективно використати свою тактичну перевагу. Зокрема, 8-ї армії він поставив завдання розбити ворога й оволодіти районом Городок – Маневичі. Генерал від кавалерії А. Каледін мав нанести головний удар на Ковель, допоміжний – на Володимир-Волинський. Однак значного успіху бойові дії російських військ не мали. Лінія фронту посунулася в бік Ковеля лише на 5–20 км і встановилася на межі Колки – Кисилін – Горохів.

Натомість німецьке командування, усвідомлюючи складність становища війська центральних держав на Східному фронті, почало стягувати нові сили з-під Вердена та знімати їх з Італійського фронту. Побоюючись утратити Ковель, німці й австро-угорці розпочали потужні контратаки російського війська, чим зірвали наступ на Ковель.

У зоні дії 8-ї армії вздовж залізниці в бік Ковеля вперше з'явилися свіжі німецькі дивізії – 11-та баварська та 108-ма піхотна. Слідом за ними в район Киселина передислокувався X німецький корпус, переведений сюди з Французького фронту. Потужні контратаки цих підрозділів примусили 8-му армію, що вже не мала резервів, зупинити успішне просування вперед [8, с. 544].

До 12 червня 1916 р. запеклі бої тривали в районі сіл Колки, Годомичі, Свидники, Затурці, містечка Рожиче. Фронт установився по лінії Кисилін – Затурці – Локачі – Свинюхи [26, с. 37]. По обидва боки фронту розпочалося перегрупування сил, поповнення бойових арсеналів, прибуття щойно мобілізованих.

Тривали бої і в південній частині Волинської губернії. У районі Горохів – Берестечко – Пляшева наступ здійснювали 7-ма піхотна дивізія V Сибірського армійського корпусу, 101-ша і 105-та дивізії XXXII армійського корпусу [4].

З тактичних міркувань головнокомандувач фронту генерал від кавалерії О. Брусилів сформував нову армію – Осібну. Для цього зі складу 8-ї армії виведено V Сибірський та XXX армійські корпуси. Для нової армії поставлено завдання заволодіти Ковелем. Вона діяла на стику 3-ї та 8-ї армій.

15 липня 1916 р. було відновлено загальний наступ Південно-Західного фронту, розпочато т. зв. 1-шу Ковельську битву [5]. Тут 8-ма армія вела бої в районі с. Кошева та в напрямку Володимира-Волинського. У цих боях відзначився VIII армійський корпус генерал-лейтенанта В. Драгомирова, який разом із частинами XL армійського корпусу розгромив 4-ту австрійську армію генерала Терстянського. Не очікуючи такого результату, генерал від кавалерії О. Каледін призупинив наступ, затіявши підтягування резервів. Після відновлення наступу частини генерал-лейтенанта А. фон Лінзінгена (перекинуто резервний корпус генерала К. Літцмана) не дали росіянам розвинути попередній успіх і підійти до Володимира-Волинського. Загалом генерал-лейтенантові В. Драгомирову вдалося захопити в полон двох генералів, 320 офіцерів, 9 тис. вояків [12].

Росіяни вдало атакували ворожі війська 18–19 серпня 1916 р., коли три правофлангові армії (3-тя, 8-ма, Осібна) Південно-Західного фронту одночасно розпочали наступ на позиції ворога. 8-ма армія наступала на Володимир-Волинський, аби обійти Ковель із півдня. Атакував V Сибірський армійський корпус. Утім успіх у районі Шельвова, Бубнова, Коритниці був нетривалим і швидко втрачений унаслідок німецьких контратак. Наприкінці серпня наступ усіх трьох російських армій на Стоході був невдалим, і надалі переваги над ворогом досягти не вдалося.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, бойовий шлях 8-ї російської армії безпосередньо пов'язаний із територією Волинської губернії. Саме тут військові підрозділи армії (командарм – генерал від кавалерії О. Каледін) у складі Південно-Західного фронту брали участь у наступальних операціях на Луцьк, Володимир-Волинський, Ковель улітку 1916 р. Бойові підрозділи 8-ї армії на початку наступу були поділені на дві групи – Рівненську й Сарненську з відповідними наступальними завданнями на луцькому та ковельському напрямках. Значною видається роль вояків 8-ї армії в реалізації завдань головнокомандувача Південно-Західного фронту. Адже на цю армію випав найбільший тягар бойових дій на Волині, що позначилося на її втратах.

Джерела та література

1. Брусилів А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусилів. – Изд. 4-е. – М. : Воениздат, 1946. – 264 с.
2. Брусилівський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети / упоряд. І. Пасюк. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2006. – 96 с.
3. Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / В. М. Волковинський // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 38–56;
4. Гильчевский К. Л. Боевые действия второочередных дивизий в мировую войну / К. Л. Гильчевский. – М. ; Л. : Гос. изд-тво отд. воен. лит., 1928 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://regiment.ru/Lib/A/6/1.htm>.
5. Дем'янюк О. Й. Бойові дії військ Південно-Західного фронту на Ковельському напрямку влітку 1916 р. / О. Й. Дем'янюк // Військ.-наук. вісн. – 2014. – Вип. 22. – С. 105–116.

6. Денисюк В. Т. Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис / В. Т. Денисюк, І. О. Денисюк. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – 452 с.
7. Заброварний Б. Окремі проблеми суспільно-політичної ситуації на Волині в роки Першої світової війни / Б. Заброварний, Б. Бернадський // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині // Матеріали XII Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. : зб. наук. пр. : у 2-х ч. Ч.1. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – С. 304–306.
8. Зайончковский А. М. Первая мировая война / А. М. Зайончковский. – СПб. : ООО Полигон, 2002. – 878 с.
9. Кудь В. Успіх Першої світової вирішувався на Волині / В. Кудь // Волинь-нова. – 2006. – 3 черв.
10. Луцьку 900 років. 1085–1985 : зб. док. і матеріалів / упоряд. В. А. Наконечний та ін. – К. : Наук. думка, 1985. – 304 с.
11. Маннергейм К.-Г. Воспоминания / К.-Г. Маннергейм. – Мн. : ООО «Попурри», 2004. – 512 с.
12. Маннергейм К.-Г. Мемуары [Электронный ресурс] / К.-Г. Маннергейм. – М. : Вагриус, 1999. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/memo/other/mannerheim/index.html>.
13. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини та Полісся : наук. зб. – Вип. 19 // Матеріали XIX Волин. обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. – Луцьк : МП «Пульс», 2006. – 69 с.
14. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: наук. зб. – Вип. 30 : Матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. – Луцьк : МП «Пульс», 2009. – 454 с.
15. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі : наук. зб. : – Вип. 58: Матеріали 58 Міжнар. наук. конф. – Луцьк : МП «Пульс», 2016. – 261 с.
16. Науменко А. Кіннота 8-ї російської армії на початку Луцьк-Чернівецької операції Південно-Західного фронту / А. Науменко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі : наук. зб. – Вип. 58 : Матеріали 58 Міжнар. наук. конф. – Луцьк : МП «Пульс», 2016. – С. 142–143.
17. Науменко А. До історії бойових дій на Волині під час Першої світової війни / А. Науменко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю : наук. зб. – Вип. 30: Матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. – Луцьк : МП «Пульс», 2009. – С. 160–164.
18. Науменко А. Прорив Південно-Західного фронту Російської армії у 1916 році та його воєнно-політичні наслідки / А. Науменко // Воєнна історія. – 2006. – № 1–3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.warhistory.ukrlife.org>.
19. Наступление Юго-Западного фронта в мае – июне 1916 года : сб. док. империалист. войны на рус. фронте (1914–1917). – М. : Воениздат, 1940. – 548 с.
20. Оськин М. Крах конного блицкрига. Кавалерия в Первой мировой войне / М. Оськин. – М. : ЭКСМО – Яуза, 2009. – 181 с.
21. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 288 с.
22. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна. / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.
23. Реєнт О. П. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії : навч. посіб. / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – К. : Школа, 2004. – 544 с.
24. Соловйов О. Бойові дії на Волині в роки Першої світової війни / О. Соловйов // Наук. вісн. ВДУ. Іст. науки. – 1998. – № 1. – С. 46–50.
25. Соловйов О. М. Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни / О. М. Соловйов // Наук. вісн. ВДУ. Іст. науки. – 2000. – № 1. – С. 112–117.
26. Соловйов О. Економічне становище Волині в роки Першої світової війни / О. Соловйов // Наук. вісн. ВДУ. Іст. науки. – 1997. – № 2. – С. 35–40.

УДК 947.072.5(477.82)»18»

Оксана Каліщук

Українські січові стрільці про Волинь часів Першої світової війни

У статті йдеться про мемуарну літературу, в якій описано Західну Волинь у роки Першої світової війни. Головно розглянуто твори, які належать українським січовим стрільцям Західної Волині, коли вона перебувала під австрійською владою. Проаналізовано їх особливості як історичного джерела.

Ключові слова: Волинь, українські січові стрільці, спогади.

Калищук Оксана. Украинские сечевые стрелцы о Волини времён Первой мировой войны. В статье рассматривается мемуарная литература, в которой описано Западную Волинь в годы Первой мировой войны. В основном речь идет о произведениях, принадлежащих украинским сечевым стрелцами, которые находились на Западной Волини, когда она находилась под австрийской властью. Анализируются их особенности как исторического источника.

Ключевые слова: Волинь, украинские сечевые стрелцы, воспоминания.

Kalishchuk Oksana. Ukrainian Sich Riflemen about Volyn the Great World War. In the article the memoir literature, which describes Volhynia during World War II. Home refers to the works belonging to Ukrainian Sich Riflemen, who were in Western Volyn when she was under Austrian authorities. Analyzes their characteristics as a historical source.

Key words: Volyn, Ukrainian Sich Riflemen, memories.

Постановка наукової проблеми та її значення. Нині значна частина вчених схильна вважати рубіжною подією минулого століття Першу світову війну [28, с. 35]. У багатьох аспектах вона знаменувала початок ХХ ст. не в календарному, а в історичному сенсі [5, с. 125]. Що ж до власне України, то саме події Першої світової війни, по-перше, винесли «українське питання» на порядок денний європейської політики, по-друге, сприяли піднесенню національного руху та формуванню національно свідомого покоління.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Улітку 1915 р. Австро-Угорщина зайняла Ковельський, Володимир-Волинський, Луцький і частково Кременецький, Дубенський і Рівенський повіти. Фронт проходив лінією Кременець – Дитинячі – Дубно – Перешів – Хромяково – Богуславка – Куликовичі – Чорторійськ – Більська Воля – Локниця [26, с. 187].

Майже одразу після окупації австрійським військом терени Волинської округи (таку назву тоді отримали ці землі) стали ареною діяльності українських громадських організацій – Союзу визволення України, Української загальної ради та їх підрозділів. На Волинь тоді приїхало приблизно сорок освічених інтелігентних військовиків. Серед них – відомі громадсько-політичні діячі: педагог Л. Мишуга, інженер Г. Мартинець, письменник О. Назарук. У школах Волині учительовали О. Безпалько, О. Бійовський, І. Васильків, О. Вахнянин, І. Вербяний, Ф. Вишиваний, В. Дзюбак, О. Демчук, А. Дідик, Б. Заклинський, О. Калиновський, Я. Кобилянський, Р. Леонтович, І. Моца, І. Мойсей, М. Мокрий, К. Савка, І. Сембай, Л. Смудка, К. Танчаковський, Ю. Тернерівський, Е. Ткач та ін. [18, с. 114]. Окрім військовиків, у культурно-освітню працю на Волині включилися молоді педагоги-ентузіасты з Галичини Г. Бігун, В. і К. Волянські, А. Гайдучок, М. Мокрицька, І. Пеленська, С. Сидорович та ін. [17, с. 81].

Мандруючи волинськими селами, галицькі українці мали можливість сформулювати власну думку про край та його мешканців. Свої враження із численних подорожей частина з них залишила на папері. Мемуаристи приділяли чимало уваги висвітленню відступу російського війська та проблеми біженців (зокрема масового виїзду інтелігенції) [2; 19; 30; 6], зображенню особливостей культурно-освітньої праці серед волинян в умовах воєнної руйни господарства. Автори спогадів намагалися відобразити моральну сторону своєї діяльності, передати ставлення місцевих українців та вояків до будівництва української держави.

Попри всі відмінності, їх об'єднує щира любов і симпатія до цієї української землі та її споконвічних мешканців. «У волинського мужика менше добачити сього життєвого пригноблення, чим у нашого. В його більше пошанована себе самого, певності себе» [33] – із захопленням писав один з них. «Сам народ не злий, тільки в темряві, – добродушний і звичайно перевисас, не вважаючи на темноту, звичайного галицького сватка, – спритний, понятливий, релігійний» [20], – з не меншим захопленням зауважував інший автор. Якщо ж ще додати, що народ цей був свідомий своєї темноти і розумів необхідність школи й виховання в рідній мові [34], то це ще більше зміцнювало позитивні враження галицьких українців.

Для сучасних дослідників чи не найціннішими й найцікавішими є ті спогади, які автори писали не для публікації. Саме таким є, наприклад, «Волинський записник» сотника Дмитра Вітовського (1887–1919). Автор спогадів – полковник УГА, один із провідників галицької студентської молоді й борців за український університет у Львові; член УРП, активний організатор «Січей», згодом УСС. У літературі виступав під псевдонімом Гнат Буряк. З 1914 р. сотник УСС, учасник карпатських боїв, один із ідеологів стрілецької політичної думки; належав до засновників Стрілецького фонду й органу УСС «Шляхи». 1916–1917 рр., будучи комісаром УСС на Волині, організував на Ковельщині українські народні школи. Голова Військового комітету, що 1 листопада 1918 р. зробив переворот проти австропольського панування, передавши владу УНР і ЗУНР. У листопаді 1918 р. командував збройних сил ЗУНР, пізніше – державний секретар військових справ ЗУНР; член Уради від УРП. У травні 1919 р. – член мирової делегації ЗУНР і Парижі; повертаючись, загинув під час авіакатастрофи під Ратібором.

Уперше, наскільки нам відомо, про «Волинський записник» Д. Вітовського написав у часописі «Український Прапор» (Берлін, 1927, ч. 21, 1 листоп.) колишній член Союзу визволення України А. Жук. Цей документ спочатку зберігався в архіві Союзу визволення України у Відні, потім – у Музеї визвольної боротьби України в Празі й, урешті-решт, потрапив до відділу рукописів і рідкісної

книги імені Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка. 2002 р. «Волинський записник» Д. Вітовського опубліковано окремим виданням [3], що дало змогу повернути пам'ятку, яку дослідники (М. Заклинський [7]; В. Великочий, Б. Гаврилів [1]) уважали втраченою.

У своєму щоденнику Д. Вітовський показує умови праці українських січових стрільців на волинській землі, виявляє політику австрійської влади щодо українського населення, характеризує поведінку польських легіонерів. Зі сторінок «Волинського записника» відкривається панорама волинського села, а, зрештою, і всієї Волині впродовж десяти місяців, відзначених суспільно-політичним потрясінням загальноєвропейського масштабу [3, с. 9–10].

За час свого перебування на Волині Д. Вітовський об'їздив чимало сіл (переважно Ковельщини) – як сам він писав: «Товчуся по селах, як Марко по пеклу» [4, с. 10]. Спілкуючись із селянами, він ознайомлювався з їх життям, починав розуміти їх психологію, намагався захистити їх від утисків та свавілля військової адміністрації, допомогти задовольнити першочергові потреби.

Перебуваючи на Волині разом із товаришами, Д. Вітовський описував народну архітектуру, пам'ятки старовини, збирав фольклор, легенди, пісні [7, с. 50]. З якою любов'ю сотник описував Любомль, його минувшину, переплітаючи історичні факти з народними переказами. Зокрема, у щоденнику читаємо: «церква св. Юрія (Георгія), дуже гарна своєю симетрією і гармонійними розмірами. Але те, що вона стоїть під горбком, не дає думці спочити, провокує її, силує мозок до думання, до представлення собі тої церкви на сусіднім горбку. Се й є тайною народньої легенди, про те, як ся церква стояла колись на тім горбку, як опісля добровільно зійшла з нього й шукала для себе иншого місця і як вкінці вибрала собі те, на котрім тепер стоїть. Як побачиш, коли положенне тої церкви, то зрозумієш, що той, хто видумав сю легенду, мусів мати дуже чутку на красу душу». Він захоплено зауважував, що місцеві пісні – це прекрасна питома народна поезія, а не якісь перелицьовування, наслідування чужих.

Водночас, саме в спогадах сотника Д. Вітовського чи не найбільш яскраво описано й усі труднощі, що виникали у військовиків під час їх перебування на волинських теренах. Загалом умови праці січових стрільців на Волині, які досить об'єктивно представлені матеріалами збірки, І. Крип'якевич влучно характеризує так: «Тут треба було рахуватися із австрійською владою (яку часто репрезентували офіцери поляки) і домаганнями Коша, що вислав сюди стрільців, і з опінією Галичини, і з недовірливістю волинського мужика» [16, с. 19].

Ситуація в краї була справді складною, адже до Першої світової війни національний рух на Волині, Поліссі, Холмщині, Підляшші не набрав жодних організаційних форм. Та, власне, і розуміння національної окремішності для місцевих українців було невиразне та незрозуміле. Не випадково, Улас Самчук характеризував Волинь як таку, що «зрусифікована на горі й неграмотна внизу, невиразна, «тутешня», «хохлатсько-малоросійська» [29]. Це перегукується з першими враженнями від перебування в краї Д. Вітовського, який зазначав, що «селяни на питання в суді, хто вони є, якої нації, мов підмовлені відповідають «рус» – навіть не руский. Щоб хтось назвав себе вже не українцем, а хохлом, то була би рідкість, яка досі не лучалася...» [35, с. 9].

Очевидно, що це було важко спостерігати національно свідомим інтелігентам, на кшталт Д. Вітовського. Тому й траплялися такі душевні зриви, які описує сотник. «Де ж тут на Волині ідеалістом можливо бути? І так в тій хвилі обридло мені життє, що я був би був дуже вдоволений, коли би сейчас згинув і більше не бачив тої волинської темноти. А до того жандармерія лишень, вїттів понаставляла майже всіх поляків, а про Україну і слова не згадують, а ще такі вістки ширять, що «Ukrainy niema, a Schewczenko to piats i loteca byl», дальше говоренне, що хлопи ото свині, — того мені чомусь тоді було вже забагато».

Варті окремої згадки також спогади «На Волині». Їх автор – Лука Мишуга (1887–1955) – громадський і політичний діяч, журналіст, родом із Стоянівщини (Галичина), закінчив правничі студії у Віденському університеті (1911). Судову практику відбував у Львові, адвокатську – в Жовкві у відомого українського правника д-ра Короля. На початку Першої світової війни д-р Мишуга не взяли до австрійського війська. Незважаючи на те, він уже навесні 1915 р. вступив в ряди УСС і виконував службу на Волині у Володимирі-Волинському, широко організовуючи місцеве українське життя, зокрема шкільництво. Після розвалу Австро-Угорщини, д-р Мишуга створив у Володимирі-Волинському Українську раду, проголосив прилучення Волині до Української соборної держави з урядом у Києві й zorganizував там місцеву адміністрацію. З Волині д-р Мишуга вернув до Галичини й був приділений до державного комісаріату ЗУНР у Радехові. Перебувши тиф при відступі УГА, він 1919 р. був приділений від уряду ЗУНР як четар, до очолюваного генералом М. Юнаковим генерального

штабу головного отамана, що в Кам'янці-Подільському. У грудні 1919 р. д-р Л. Мишуга разом з урядом ЗУНР переїхав до Відня, де виконував різні доручення. Уряд, зокрема, вислав у різних важливих місіях: був секретарем очолюваної д-ром Костем Левицьким місії ЗУНР до Риги в 1921 р., виїжджав, разом з О. Назаруком, в окремі місії на розмови з тодішнім радянським амбасадором в Копенгазі, Літвіновим і т. д. У половині 1921 р. уряд ЗУНР вислав д-ра Л. Мишугу з місією до Вашингтона, де вже існувала українська місія на чолі д-ром Л. Цегельським. Після закінчення місії у Вашингтоні наприкінці 1923 р. д-р Мишуга став головним ініціатором Об'єднання українських Організацій в Америці й опісля впродовж 17 років його генеральним секретарем.

Твір «На Волині» опубліковано в органі Уряду Західної України «Республіка» (ч. 56-94, 08.04.–25.05.1919), 1919 р., під заголовком «Волинь»; пізніше, цього ж року, спогади було видано окремим виданням [22]. Уже в діаспорі вони були поміщені спочатку в скороченні в «Літопис Волині» [21], а згодом – у збірці творів Л. Мишуги [23].

Мемуари Л. Мишуги стосуються головно м. Володимира, де він перебував і в суспільно-політичному житті якого брав активну участь. Вони дають змогу яскраво уявити ситуацію на Волині й зрозуміти, як розвивалися національно-визвольні змагання в цьому куточку України. Так, наприклад, у день листопадового зриву 1918 р. у Львові читаємо: «Револуція в сусідній Польщі, а що далі – мабуть і в цілій Австрії та в самім Відні. Всяке сполучення зірване. Львів занятий Українськими Січовими Стрільцями та частиною українських військ, розміщених у Львові. Се останнє певне, бо таке донесла остання депеша зі Львова, надана там о 5-ій годині по полудні. «Wir leben also hier in Wolhynien auf einer einsamen aber zum Glück ruhigen Insel» – говорив Поппі (шеф Генерального штабу – О.К.), – треба лишень сей лад і спокій вдержати всіми силами на даліше» [36, 4]. Лука Мишуга добре передав нам настрої стрілецтва, який панував у тих складних воєнних обставинах: «Вперед – не вважаючи на перепони та чорні хмари, які останніми днями дуже густо над нами зависли, йде стрілецька робота серед волинської України» [24].

Хочеться також звернути увагу й на ту обставину, що на зміст та характер текстів істотно впливала мета, з якою першопочатково їх писав автор. Так, звіти, що їх повинні були що десять днів подавати військовики для австрійського командування, містять лаконічну інформацію про ситуацію в регіоні, акцентуючи увагу на руйнуваннях волинських сіл і містечок, масовості утеч мешканців краю вглиб Російської імперії та їх причинах [4, с. 7].

Водночас українські січові стрільці обґрунтовували потребу просвітницької діяльності серед волинських українців. До таких належать звіти Михайла Гаврилка, Івана Сембая, П.Кузика. Так, один із комісарів УСС на Волині Михайло Гаврилко у своєму звіті засвідчував таке: «На моє пропозиція вступити до Українських Січових Стрільців молодим людям здібним до війська ніхто з них остаточно не згодився. Причини подавали різні. Поміж іншими головніші з них ось які: (навожу слова самих запитуваних) «Та що ж, та я би й пішов, та якже мені йти на війну, коли в мене батько в москалях. Якжеж мені стріляти, а нуж я батька вб'ю. Як би Ви були, чи там отаман перед війною сказали, а тепер тяжко»... Отже немає родини з якої би не було когось „в москалях» на війні – у того батько, у того двоє братів і т. інше. Хоча при певній упертості і хоч невеликій просвітній роботі я пересвідчений, що можна би було перешкоди побороти» [32]. Інший стрілець Осип Демчук теж поділяв цю позицію, стверджуючи: «Дайте рідню школу, а побачите, що з хаклів в Bågenland-і вийдуть мужики не гірші Чехів і Німців, і то в протягу 10 літ» [32]. Не випадково М. Угрин-Безгрішний твердо був переконаний, що діяльність українських січових стрільців по селах Волині була чи не найкращою сторінкою в історії стрілецтва [31].

Матеріали, які призначалися для оприлюднення в галицькій періодичній пресі з метою ознайомлення із ситуацією на Волині, про яку мало було відомо широкому загалу. Присвячені головно питанням ширення національної свідомості та розгортання національно-освідомлюючої праці серед волинських українців. Такі публікації з'являлися в «Ділі», «Українському слові», «Свободі», «Вістнику Союзу визволення України» та ін. У цьому контексті особливо варто виділити низку розвідок І. Крип'якевича, присвячених національно-культурному відродженню на українських землях, зайнятих австро-угорським і німецьким військами в перебігу Першої світової війни [10; 11; 12; 13; 14; 15; 37]. Оперті на широку джерельну базу (оскільки вчений тоді був головою Бюро культурної помочі й був безпосередньо причетним до організації національного життя в Північно-західній Україні) [9] вони цінні для розуміння національно-політичної ситуації на волинських теренах. Деякі з матеріалів, запропонованих галицькому читачеві, відзначаються особливою художністю. Серед таких варто назвати «З Володимира до Сільця» [25] (статтю опубліковано під криптонімом О. П., під яким, імовірно, заховується Осип Пеленський), «Пригода на Волині» [8]. Серед усього різноманіття ідей, які

озвучували в тогочасній пресі, привертає увагу думка, висловлена одним із авторів «Вістника Союзу визволення України»: «Загалом, як тобі хто коли скаже, що з нашої народньої маси трудно витворити європейський народ, не вір тому. Численні факти й події вказують на щось протилежне. Ми дивно животний нарід» [27].

Висновки. Мемуарна література та матеріали періодики в поєднанні з архівними матеріалами дають змогу показати діяльність українських січових стрільців на Волині не стільки як військового формування, а як національної військової одиниці. Вони виступають джерелом реконструкції процесів національного самоусвідомлення українців у роки Першої світової війни. Мемуарна література насичена враженнями, спостереженнями, міркуваннями авторів про події, які згадуються, та оцінкою. Крім того, важливим, на нашу думку, є те, що ці джерела дають змогу персоніфікувати історію Великої війни на українських теренах, зберегти пам'ять про відомих і невідомих українців, які боролися за незалежність України і на фронтах, і в тилу.

Джерела та література

1. Великочий В. Дмитро Вітовський (1887–1919) : док. нарис / В. Великочий, Б. Гаврилів ; НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. Від. регіон. проблем. – Коломия : Вік, 1997. – 75 с.
2. Влодарчик А. Втікачі (біженці) з рідних осель в 1915 році (Спогад з Першої світової війни) / А. Влодарчик // Літопис Волині. – Вінніпег, 1967. – Ч. 9. – С. 53–59.
3. Волинський записник Дмитра Вітовського (5. 05. 1916 – 5. 03. 1917) / за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. Я. Малика. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 64 с.
4. Гіряк Н. З листів полк. Д. Вітовського. Матеріали до історії легіону УСС / Н. Гіряк // Літопис Червоної Калини. – Ч. 2, Ч. 3. – 1937.
5. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923 рр.: нові інтерпретації / Я. Грицак // Матеріали засідань Історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. – Вип. 2 (1995–1997). – Львів, 1999.
6. Дидіч. З країни горя й сліз... / Дидіч // Волин. газ. – 1918. – № 20. – 27 верес.
7. Заклинський М. Дмитро Вітовський: громадський діяч, стрілецький ідеолог, вождь Листопадового здвигу, секретар військових справ ЗОУНР / М. Заклинський. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1967. – 128 с.
8. Ів. Ст. Пригода на Волині / Ст. Ів. // Діло. – 1916. – Ч. 206. – 23 серп. – С. 2–3.
9. Калішук О. Іван Крип'якевич і Волинь (1914–1918) / О. Калішук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. / Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – Вип. 8. – С. 739–747.
10. Крип'якевич І. Визволення України / І. Крип'якевич // Календар «Просвіти» на 1916 р. – Львів, 1916. – С. 89–95.
11. Крип'якевич І. Волинські школи // Кривавого року. Віденський ілюстрований альманах на 1917 рік / Злажив Я. Весоловський. – Відень : Видала Загальна Українська Рада, 1917. – С. 211–216.
12. Крип'якевич І. Для Холмщини і Волині / І. Крип'якевич // Діло. – 1916. – № 104.
13. Крип'якевич І. Перша українська школа у Володимирі Волинському / І. Крип'якевич // Рідна шк. – 1933. – № 9. – С. 154–155.
14. Крип'якевич І. Сотник Дм. Вітовський на Волині / І. Крип'якевич // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 2. – С. 7–11.
15. Крип'якевич І. Українські школи на Волині / І. Крип'якевич // Календар Товариства «Просвіта» на 1917 р. – Львів, 1917. – С. 116–121.
16. Крип'якевич І. УСС у Володимирі 1916–1917 / І. Крип'якевич // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 5. – С. 18–21.
17. Лазарович М. Культурно-просвітницька діяльність Українських Січових Стрільців у роки Першої світової війни / М. Лазарович. – Тернопіль : Тайп, 2003.
18. Левицький В. УСС на Волині / В. Левицький // Українські Січові Стрільці, 1914–1920 / за ред. Б. Гнатевича та ін. – Репринт. – Львів : Слово, 1991.
19. Левчанівська О. Щоденник // І. Левчанівська Сенаторка (мемуари). – Львів – Дубно – Луцьк : Джерело ; Надтир'я, 2004. – С. 47–59.
20. Лист з Волині // Свобода. – Львів, 1916. – Ч. 5. – 29 січ. – С. 1–2.
21. Мишуга Л. 1918 рік у Володимирі / Л. Мишуга // Літопис Волині. – Нью-Йорк ; Вінніпег ; Буенос-Айрес, 1953. – Ч. 1. – С. 22–36.
22. Мишуга Л. На Волині. Перші хвилі української державности / Л. Мишуга. – Камінець : Стрілець, 1919. – 50 с. – (Українські мемуари)
23. Мишуга Лука. Збірник / Лука Мишуга / зред. А. Драган. – Джерзі-Сіті : Нью-Йорк : Свобода, 1973.
24. Мишуга Л. У.С.С. на Волині. Культурна праця серед волинських Українців / Лука Мишуга // Діло. – 1917. – 4 цвіт. (Ч. 78).
25. О. П. З Володимира до Сільця // Діло. – 1916. – Ч. 119. – 12 мая. – С. 1; Ч. 120. – 13 мая. – С. 1.
26. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000.

27. Про українські школи на Волині. Вражіння. Лист до гімназиста в місті С. // Вістник Союзу визволення України. – Відень, 1917. – 19 март. (Ч. 12)
28. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. Реєнт / Ін-т історії України НАН України. – К. : [б. в.], 2003.
29. Самчук У. Волинь незабутня. Слово до ювілею 25-річчя Інституту дослідів Волині у Вінніпезі (25. 5. 1977) / У. Самчук // Літопис Волині. – Вінніпег, 1977–1978. – Ч. 12. – С. 15–25.
30. Спомини народнього учителя з Волині (3 днів наступу німців і австрійців у червні 1915 р.) // Український Скиталець. Орган військової еміграції земель ЗУНР. – Відень, 1923. – Ч. 3. – С. 32–35 ; Ч. 4. – С. 32–37.
31. Степовенко М. Українські Січові Стрільці на Волині / М. Степовенко // Червона Калина: літературний збірник Українського Січового Стрільцтва / за ред. Миколи Угриня-Безгрішного. – Львів, 1918. – Ч. 1. – С. 118–126.
32. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4405 (Союз визволення України), оп. 1, спр. 22.
33. Центральний державний архів вищих органів влади і управління, ф. 4405, оп.1, спр. 70.
34. Центральний державний архів вищих органів влади і управління, ф. 4465, оп.1, спр. 306.
35. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.353, оп.1, спр.7.
36. Мишуга Л. Перші хвилі української державности / Л. Мишуга. – Камінець : Стрелець, 1919.
37. Die ukrainischen Schulen in Wilhenien // Ukrainische Nachrschten. – 1916. – No. 92–93.

УДК 930.2(477):355.21(470+571)“17/18”

Тетяна Трофімук-Кирилова, Чибирак Світлана

Сучасні вітчизняні історіографічні дослідження про рекрутську повинність населення російської імперії у XVIII–XIX ст.

У статті проаналізовано наукові публікації сучасних українських дослідників про рекрутську повинність населення Російської імперії у XVIII–XIX ст. Виокремлено певні проблемно-тематичні напрями, які домінують у вітчизняній науці щодо рекрутчини. Звернено увагу на висвітлення авторами процесу виникнення й упровадження військової повинності, організації та проведення рекрутських наборів, особливостей виконання рекрутчини населенням різних частин імперії, зокрема єврейським населенням Волинської губернії. Проведено узагальнювальний огляд основних наукових розвідок, опублікованих у сучасний період, визначено головні здобутки й перспективи подальших науково-історичних дискусій щодо виконання рекрутської повинності населенням Російської імперії у XVIII–XIX ст.

Ключові слова: вітчизняна історіографія, публікації, військова повинність, рекрутський набір, Російська імперія, Волинська губернія.

Трофімук-Кирилова Тетяна, Чибирак Светлана. Современные отечественные историографические исследования о рекрутской повинности населения Российской империи в XVIII–XIX вв. В статье проанализированы научные публикации современных украинских исследователей о рекрутской повинности населения Российской империи в XVIII–XIX вв. Выделены определенные проблемно-тематические направления, доминирующие в отечественной науке относительно рекрутчины. Обращено внимание на освещение авторами процесса возникновения и внедрения воинской повинности, организации и проведения рекрутских наборов, особенностей выполнения рекрутчины населением различных частей империи, в частности и еврейским населением Волынской губернии. Проведено обобщающий обзор основных научных работ, опубликованных в современный период, определено главные достижения и перспективы дальнейших научно-исторических дискуссий по выполнению рекрутской повинности населением Российской империи в XVIII–XIX вв.

Ключевые слова: отечественная историография, публикации, воинская повинность, рекрутский набор, Российская империя, Волынская губерния.

Trofimuk-Kirilova Tetyna, Chybyrak Svitlana. Modern Domestic Historiographical Research on Recruiting Duty Population of the Russian Empire in XVIII–XIX Centuries. The article analyzes the scientific publications of modern Ukrainian researchers on recruiting duty population of the Russian Empire in XVIII–XIX centuries. Thesis there is determined problem-specific thematic areas that dominate the domestic science on recruit sets. Attention is paid to lighting authors and implementation process of the military duty, organization and recruiting, performance characteristics recruit sets populations of different parts of the empire, including the Jewish population of Volyn province. Also conducted generalized overview of the main scientific papers that appeared in the current period and identifies the key achievements and prospects of further scientific and historical discussions on the implementation levy population of the Russian Empire in XVIII–XIX centuries.

Key words: domestic historiography, publications, military duty, recruit sets, Russian empire, Volyn Gubernia.

Постановка наукової проблеми та її значення. Армія – один із найважливіших елементів держави – здійснює основні функції з охорони її територіальних інтересів та внутрішнього порядку. В умовах становлення й розвитку військової системи сучасної України актуалізується вивчення історичного досвіду в цій галузі. Сучасна українська історична наука щороку поповнюється новими історіографічними напрацюваннями, у яких висвітлюються питання і вітчизняної, і зарубіжної військової історії. Незважаючи на це, низка проблем означеної тематики й надалі потребує не лише додаткового вивчення, а й нового наукового осмислення відповідно до сучасних теоретико-методологічних підходів. Рекрутська повинність, на підставі якої в Російській імперії від початку XVIII і до середини 70-х рр. XIX ст. формувалася й функціонувала регулярна армія, є в цьому контексті цікавим об'єктом для дослідження. Це підтверджує й той факт, що останніми двома десятиріччями вітчизняні історики в монографічних виданнях, дисертаційних розвідках, статтях, виступах та наукових зібраннях, усе частіше звертаються саме до теми рекрутчини. Така ситуація вимагає узагальнення наукових здобутків у сфері дослідження рекрутської повинності населення Російської імперії у XVIII–XIX ст. та визначення кола питань, які ще не отримали ґрунтовного вивчення й потребують подальшого всебічного розроблення.

Мета розвідки – проаналізувати стан наукового розроблення проблеми рекрутської повинності як способу комплектування російської армії у XVIII–XIX ст. у роботах сучасних вітчизняних дослідників.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Під час підготовки до Північної війни (1700–1721 рр.) Петро I реформував військову систему Російської імперії: розформував дворянське та стрілецьке військо й реорганізував полки «нового строю» (солдатські, рейтарські й драгунські полки, сформовані за західноєвропейським зразком у XVII ст.), які утворили ядро нової регулярної російської армії. Військова реформа стосувалась насамперед способу комплектування збройних сил. 1699 р. проведено перший рекрутський набір і введено рекрутську повинність. Її суть полягала в тому, що всі податні стани під час спеціальних наборів мали направити певну кількість осіб (рекрутів) для проходження військової служби [5, с. 103].

Перші праці з історії рекрутчини з'явилися ще в першій половині XIX ст. Саме в дореволюційній історіографії розпочато збір і систематизацію матеріалів про рекрутську повинність. Однак контроль військового міністерства за публікаціями з історії російської армії став причиною того, що авторами перших наукових робіт про збройні сили країни XIX ст. були, головню, військові фахівці, які досліджували два аспекти рекрутчини: як систему комплектування армії і як повинність податного населення. У їхніх роботах висвітлено порядок проведення рекрутських наборів і схвально оцінено такий спосіб формування російського війська.

Радянські історики акцентували увагу на загальних питаннях військової історії Росії XIX ст.: розробленні стратегії й тактики ведення бою, організаційній структурі російського війська, її ефективності в умовах бойових дій. Вони також зверталися до висвітлення проблем, пов'язаних із проведенням рекрутських наборів, та умов перебування на службі солдатів. При цьому наголошували класовий характер рекрутської повинності й уникали виокремлення етнічного складника російського війська.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки рекрутська повинність все частіше стає об'єктом уваги дослідників. Вітчизняна історіографія характеризується тим, що рекрутчину передусім аналізують цивільні історики, котрі в спеціальних наукових розвідках вивчають різні проблеми історії рекрутської повинності в Російській імперії XIX ст., в окремих її регіонах, зокрема й на Волині. Водночас розпочалося висвітлення нових аспектів, пов'язаних із дослідженням впливу рекрутчини на соціальне, економічне, та громадське життя населення, тобто акцент поступово зміщується на вивчення рекрутської системи як соціального інституту.

У вітчизняній історичній науці рекрутчина до російської армії як наукова проблема стала предметом дисертаційної роботи [22] й низки наукових публікацій С. А. Сидорука [19–21]. У цих розвідках автор розкриває низку маловивчених аспектів військової повинності в Російській імперії в XIX ст. Дослідник проаналізував систему та специфіку організації і проведення рекрутських наборів у губерніях Правобережної України, а саме: нормативно-правову базу, за допомогою якої регулювалася рекрутська повинність; станові, етнодемографічні, соціально-психологічні, організаційні особливості її виконання населенням Правобережної України; форми протесту податних станів вказаного регіону проти рекрутчини та солдатчини. С. А. Сидорук установив, що особливе геополітичне становище регіону, відмінність його соціальної та етнічної структури від історично російських губерній, стало причиною формування окремої законодавчої бази для виконання рекрутської повинності податними населенням Правобережжя. Автор обґрунтував думку про те, що рекрутчина була

найтяжчою повинністю у «феодально-кріпосній системі», яка особливо негативно впливала на суспільне життя, «наносючи величезний удар по етнонаціональному та генетичному потенціалу українців» [22, с. 15].

Схожої думки дотримується і А. Г. Філінюк [29–30], який, аналізуючи російську інкорпораційну політику й рекрутську повинність у Правобережній Україні наприкінці XVIII – на поч. XIX ст., зробив висновок, що рекрутчина стала однією з причин виснаження та знекровлення українського народу у досліджуваній період.

Інша українська дослідниця Н. С. Мацко аналізує військову політику Російської імперії на Правобережній Україні у 1792–1874 рр., а саме вивчає функціонування військових формувань [15] і поселень [12] на Правобережній Україні та пов'язаних із цим повинностей – квартирної, гужової тощо [13; 16]. У дисертаційній роботі Н. С. Мацко розглядає рекрутчину як один із заходів, ужитий російською владою, для цілеспрямованого та поступового підкорення західних губерній, що до кінця XVIII ст. належали Речі Посполитій для включення їх у загальноімперський державний механізм [11]. В окремій статті авторка спробувала з'ясувати роль військового фактору в процесі асиміляції євреїв [14].

Питання рекрутської повинності також розробляє І. О. Ковтун, який звертає увагу на основні етапи, особливості організації та проведення рекрутських наборів серед населення Наддніпрянської України [8].

У контексті міської історії Волині XIX ст. досліджує організацію та проведення рекрутських наборів на прикладі конкретних населених пунктів О. М. Карліна [7].

Окреме місце в сучасних дослідженнях рекрутської повинності займають публікації, присвячені інституту військових кантоністів, який у Російській імперії упродовж 1805–1856 рр. еволюціонував від гарнізонних шкіл до спеціальних навчальних закладів для підготовки юнаків до військової служби.

До комплексного вивчення історії військових кантоністів російської армії з 1797 р. до середини 30-х рр. XIX ст. звернувся вітчизняний історик В. К. Ячменіхін. Учений простежив процес становлення та розвитку цього інституту, схарактеризував систему підготовки військового резерву наприкінці XVIII – на початку XIX ст. та вказав на роль військових поселень у комплектуванні армії. Також йому вдалося розкрити особливості побуту та навчання кантоністів у військових підрозділах і спеціальних школах [35].

Значний внесок у розроблення історії військових кантоністів російської армії здійснив дослідник К. М. Ячменіхін, який здійснив спробу визначити місце кантоністів у системі комплектування військових поселень та російської армії загалом. Автор комплексно зумів показати еволюцію цього інституту, враховуючи не тільки дітей військових поселенців, а й солдатських дітей. Однак, зважаючи на те, що науковець ставив за основну мету комплексний аналіз проблеми, пов'язаної передусім з історією військових поселень, інститут військових кантоністів він висвітлював лише у зв'язку з іншими категоріями військових поселенців [34].

Проблема соціально-економічного становища кантоністів в окремих військових поселеннях частково розглянута в роботах В. Л. Цубенко [31], О. О. Колєватова [9], Б. Лугового [10]. Так, до прикладу, останній дослідник, *вивчаючи історію військових поселень на території Правобережній Україні в 1836–1866 рр., обстоює думку, що вони відіграли особливу роль у політиці інкорпорації українських земель до складу Росії і загалом позитивно впливали, через спеціальну освітню систему, на підготовку підлітків-кантоністів до майбутньої служби вдіючих військових формуваннях.*

Сучасна вітчизняна історіографія характеризується також тим, що проблему рекрутської повинності вивчають не лише на матеріалах окремих великих регіонів Російській імперії XVIII–XIX ст., а й розглядають і в більш локальному вимірі. Окрім того, дослідники звертають увагу не лише на виконання рекрутчини представниками християнських конфесій, а й акцентують на особливостях проведення рекрутських наборів серед різних соціальних груп та етносів. Останнім часом усе частіше об'єктом наукових розвідок стають особливості виконання єврейським населенням рекрутської повинності. Українські науковці, характеризуючи становище євреїв у складі Російської імперії, зазначають, що серед дискримінаційних заходів царської адміністрації щодо юдеїв окреме місце було відведено рекрутській повинності, яка була поширена на них у «натуральній формі» в 1827 р.

Рекрутування євреїв до російської армії у 1827–1874 рр. як наукова проблема стала предметом вивчення одного зі співавторів цієї статті [26]. На основі аналізу архівних джерел Волинської губернії в дисертаційній роботі Т. М. Трофімук-Кирилової було схарактеризовано передумови та причини поширення на євреїв «натуральної» рекрутської повинності, висвітлено державну політику Російської імперії щодо рекрутчини цієї етнічної меншини в XIX ст., розглянуто основні етапи організації та проведення рекрутських наборів єврейських новобранців, доведено, що рекрутчина регламентувала

не лише всі аспекти надання євреями новобранців, а й умови їх перебування в армійських формуваннях та життя після закінчення служби, висвітлено роль євреїв у формуванні інституту військових кантоністів, визначено основні форми уникнення євреями військової служби та розкрито вплив рекрутської повинності на внутрішнє життя єврейських громад у XIX ст. В окремих публікаціях автор докладно проаналізував законодавчу базу виконання євреями рекрутської повинності [24; 27; 28], з'ясовано юридичні підстави, які дозволяли єврейському населенню не виконувати військову повинність «натурою» [25].

Загалом вітчизняні історики частково розглядають рекрутчину й у руслі дослідження політичної та соціальної історії євреї. До прикладу, О. Б. Беренштейн у своїй дисертації «Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. (за матеріалами Правобережної України)» та наукових статтях, розкриваючи суть політики російської влади щодо єврейського населення, характеризуючи її негативний вплив на соціальне, духовне, політичне життя євреїв, розглядає й рекрутську повинність як один із негативних чинників впливу на внутрішнє життя єврейських громад [4].

Цінними для дослідження питання рекрутської повинності є наукові розробки Н. О. Щербак про особливості політики імперської влади щодо розв'язання національного питання в Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. [32–33] та В. В. Надольської [17], присвячені висвітленню життєдіяльності всіх етнічних груп Волині, зокрема й євреїв у другій половині XIX – на початку XX ст.

У контексті вивчення історії єврейських громад Правобережної України та Волині, проблем рекрутської повинності єврейського населення частково торкнулися П. Я. Слободянюк [23] та О. М. Іващенко і Ю. М. Поліщук [6]. Зокрема Ю. М. Поліщук, аналізуючи соціально-економічну, освітню, церковно-релігійну політику Російської імперії в етнічній сфері, висвітлює також категорії єврейського населення, які звільнялися від виконання рекрутського обов'язку: *купці; учні державних училищ на період навчання; громади, переселені на землі для ведення сільського господарства; родини, котрі займалися землеробством і могли надати відповідні документи і т. д.* [18].

Проблемою міжетнічних (німецько-чесько-єврейсько-українсько-російських) відносин у Російській імперії у 1796–1914 рр. та дослідженням формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. займається М. В. Бармак [1–3]. У своїй монографії «Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.)» науковець, розглядаючи особливості впровадження політики самодержавства щодо євреїв Волинської губернії у XIX ст., зазначив, що «військова служба повинна була відіграти вирішальну роль у викорененні “фанатизму” непокірної нації та масовому наверненні іудеїв у християнство, таким чином зменшивши їхню кількість в імперії» [2, с. 123].

Висновки. Аналіз історіографічного доробку українських істориків показав, що питання, пов'язані з рекрутською повинністю населення Російської імперії, викликають усе більше зацікавлення в сучасних дослідників, які активно вивчають що ще донедавна «білу пляму» вітчизняної науки. Сучасна історіографія характеризується тим, що проблема рекрутчини висвітлюється у світлі регіональної та локальної історії України. Більшість науковців аналізує законодавчі заходи та державну політику російського самодержавства щодо рекрутської повинності, досліджує окремі аспекти організації та проведення рекрутських наборів, вивчає особливості виконання рекрутської повинності представниками різних соціальних верств, релігійних і етнічних меншин (зокрема єврейськими громадами), намагається визначити вплив рекрутчини на суспільно-політичне, економічне, морально-психологічне життя населення Російської імперії XVIII–XIX ст.

Джерела та література

1. Бармак М. В. Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення (1796–1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 / М. В. Бармак. – К., 1997. – 27 с.
2. Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) / М. В. Бармак. – Тернопіль : [б. в.] 1999. – 208 с.
3. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні кінець XVIII – перша половина XIX ст. / М. В. Бармак. – Тернопіль : Астон, 2007. – 512 с.
4. Беренштейн О. Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – першій половині XIX століття (за матеріалами Правобережної України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 / О. Б. Беренштейн. – К., 1995. – 20 с.
5. Елифанов П. П. Рекрутчина / П. П. Елифанов // Советская Военная Энциклопедия. – Т. 7. – М. : Военная лит., 1979. – С. 103.

6. Івашенко О. М. Євреї Волині : кінець XVIII – початок XX століття / О. М. Івашенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир : Волинь, 1998. – 192 с.
7. Карліна О. М. Функціонування магістрату міста Кременця наприкінці XVIII – у 50-х роках XIX ст. / О. М. Карліна // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець : Кремен.-Почаїв. держ. іст.-архїт. заповідник, 2009. – С. 151–159.
8. Ковтун І. О. Рекрутська повинність в Наддніпрянській Україні (1795 – 1874 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 / І. О. Ковтун. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 22 с.
9. Колєватов О. О. Слобідсько-Українські військові поселення російської армії в 1817–1832 рр. : адміністративно-господарська структура : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. О. Колєватов. – Чернігів, 2007. – 18 с.
10. Луговий Б. В. Військові поселення на Правобережній Україні (1836–1866 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Б. В. Луговий. – Львів, 2009. – 20 с.
11. Мацко Н. С. Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792–1874 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. С. Мацко. – Тернопіль, 2012. – 20 с.
12. Мацко Н. С. Військові поселення царської армії на Правобережній Україні / Н. С. Мацко // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. : Історія. – 2009. – Вип. 2. – С. 13–17.
13. Мацко Н. С. Гужова повинність у житті населення Правобережної України (к. XVIII – п. п. XIX ст.) / Н. С. Мацко // Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. студ. і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 10–11 трав. 2011 р.). – 2011. – Т. 1. – С. 82–84.
14. Мацко Н. С. Єврейське питання у політиці царизму в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (на прикладі Правобережної України) / Н. С. Мацко // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. : Історія. – 2009. – Вип. 3. – С. 16–20.
15. Мацко Н. С. Імперські військові формування на Правобережній Україні та пов'язані з ними повинності (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Н. С. Мацко // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка : Іст. науки. – 2010. – № 19. – С. 195–204.
16. Мацко Н. С. Російська армія у Правобережній Україні та пов'язані з нею повинності (XVIII–XIX ст.) / Н. С. Мацко // Матеріали LXIII Міжнар. наук. конф. Каразінські читання (історичні науки), (Харків, 23 квіт. 2010 р.). – 2010. – С. 231–232.
17. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / В. В. Надольська. – Луцьк, 1996. – 27 с.
18. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ю. М. Поліщук. – К. : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 432 с.
19. Сидорук С. А. До питання про вплив рекрутчини на єврейські громади Правобережної України / С. А. Сидорук // Вісн. Кам'ян.-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки. – 2015. – Т. 8 : До 25-річчя створення кафедри історії України. – С. 183–191.
20. Сидорук С. А. Еволюція нормативно-правової бази рекрутської повинності в Правобережній Україні / С. А. Сидорук // Вісн. Кам'ян.-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки, 2014. – Т. 7 : На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя з дня народження). – С. 267–278.
21. Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в історичній літературі / С. А. Сидорук // Наук. пр. Кам'ян.-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2009. – Т. 19 : На пошану академіка В. А. Смоля. – С. 158–169.
22. Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. А. Сидорук. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 20 с.
23. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: [наук. іст.-етнол. вид. / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький, [б. в.], 2005. – 409 с.
24. Трофімук Т. М. Законодавча база виконання рекрутської повинності єврейським населенням Волинської губернії наприкінці XVIII – у 20-х рр. XIX ст. / Т. М. Трофімук // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2010. – Вип. 22. – С. 32–37.
25. Трофімук Т. М. Правові підстави уникнення натуральної рекрутської повинності у Російській імперії (на матеріалах єврейських громад Волинської губернії) / Т. М. Трофімук // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – Луцьк, 2012. – Вип. 10. – С. 85–90.
26. Трофімук Т. М. Рекрутська повинність єврейського населення у 1827–1874 рр. (на матеріалах Волинської губернії) : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. М. Трофімук ; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2012. – 20 с.
27. Трофімук Т. М. Рекрутські набори з євреїв у батальйони військових кантоністів у російській армії XIX ст. : аналіз законодавчої бази / Т. М. Трофімук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2011. – Вип. 22. – С. 162–164.
28. Трофімук Т. М. Удосконалення законодавчої бази виконання рекрутської повинності єврейським населенням Правобережної України у 20–50-х рр. XIX ст. / Т. М. Трофімук // Актуальні проблеми вітчизняної та

- всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет : зб. наук. пр. – Вип. 20. – Рівне : РДГУ, 2010. – С. 13–17.
29. Філінюк А. Г. Воєнно-політичне забезпечення інкорпорації політики царизму в Правобережній Україні на межі XVIII–XIX ст. / А. Г. Філінюк // Вісник. Історія. – Вип. 56. – К. : Вид. центр «Київський університет», 2001. – С. 43–47.
30. Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII–XIX століть / А. Г. Філінюк // Наук. пр. Кам'ян.-Поділ. ун-ту : у 3-х т. Т. 1. : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і аспір. – Вип. 3. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 17–20.
31. Цубенко В. Л. Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії 1817–1857 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Л. Цубенко. – Одеса, 2003. – 17 с.
32. Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. / Н. О. Щербак // Укр. іст. журн. – 2004. – № 6. – С. 16–26.
33. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
34. Ячменихин К. М. Армия и реформы : военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов : Сіверян. думка, 2006. – 444 с.
35. Ячменихин В. К. Подготовка армейского резерва в военных поселениях / В. К. Ячменихин // Україна і Росія в панорамі століть : зб. наук. пр. – Чернігів : [б. в.], 1998. – С. 151–163.

УДК 94:355 (477. 82)

Дмитро Хитрик

Військово-мобілізаційні заходи воюючих сторін на Камінь-Каширщині у Першій світовій війні

У статті проаналізовано вплив військово-мобілізаційних заходів воюючих сторін у Першій світовій війні на економіку й соціальні процеси на території Камінь-Каширщини. Розглянуто питання мобілізації, примусової евакуації населення з прифронтової смуги, ревізій та конфіскацій що призвело до суттєвого занепаду економіки краю. Схарактеризовано вплив мобілізаційних зусиль українських січових стрільців на просвітництво та деякі особливості змін у конфесійній картині регіону.

Ключові слова: Перша світова війна, мобілізація, евакуація, ревізії, українські січові стрільці, баптисти, Камінь-Каширщина.

Хитрик Дмитрій. Особенности влияния военно-мобилизационных мероприятий воюющих сторон Первой мировой войны на социально-экономическое положение Камень-Каширщины. В статье анализируется влияние военно-мобилизационных мероприятий воюющих сторон Первой мировой войны на экономику и социальные процессы на территории Камень-Каширщины. Рассматривается вопрос мобилизации, принудительной эвакуации населения из прифронтовой полосы, реквизиций и конфискации, что привело к существенному упадку экономики края. Характеризуется влияние мобилизационных усилий украинских сечевых стрельцов на просвещение и некоторые особенности изменений в конфессиональной картине региона.

Ключевые слова: Первая мировая война, мобилизация, эвакуация, реквизиции, украинские сечевые стрелыцы, баптисты, Камень-Каширщина.

Khytryk Dmytro. The Impact of Military Mobilization Measures of the First World War Belligerents on the Socio-Economic Situation of Kamin-Kashyrskiy Region. The article attempts to analyze the impact of military mobilization measures of World War I belligerents on the economy and social processes in the territory Kamin-Kashyrskiy region. The question of mobilization, forced evacuation from the front line, requisitions and confiscations, which led to a significant decline in the regional economy, are raised at this article. We also cover the impact of the ukrainian sich rifleman mobilization efforts on education and confessional scope change.

Key words: World War, mobilization, evacuation, requisition, ukrainian sich rifleman, Baptists, Kamin-Kashyrskiy region.

Постановка наукової проблеми та її значення. Перша світова війна була важким випробуванням для жителів Волині й Камінь-Каширщини зокрема. Упродовж кількох років населення краю жило в екстремальних умовах. Значна частина населення губернії вимушена була лишати свої оселі напризволяще й вирушати в колонах біженців на Схід і частково на Захід. Господарство Волині було доведено до крайньої межі. Відбувався спад сільськогосподарського виробництва. Великої шкоди зазнали невеликі промислові підприємства, кустарні майстерні. Істотно позначилася на виробництві відсутність кваліфікованої робочої сили, мобілізованої до армії.

Саме тому є сенс розглянути особливості впливу військово-мобілізаційних заходів воюючих сторін на соціально-економічне та суспільно-політичне життя Камінь-Каширщини під час Першої світової війни. Цим, зокрема, зумовлена актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. На сьогодні є досить великий доробок праць із вивчення історії Першої світової війни, які стосуються передовсім ходу військових операцій та стану економіки досліджуваних територій, зокрема й Волині [1; 3; 4; 5; 6; 8; 10; 11; 13; 16; 18; 24].

Розвідок, які б стосувалися безпосередньо впливу військово-мобілізаційних заходів воюючих сторін на господарство та соціально-культурне життя Камінь-Каширщини в роки війни, мало.

Мета й завдання статті – з огляду на стан розроблення означеної проблеми здійснимо спробу проаналізувати особливості впливу військово-мобілізаційних дій воюючих сторін Першої світової війни на економіку та соціально-культурні процеси Камінь-Каширщини.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1914-го до 1918 р. У ньому можна виділити два етапи: перший – із серпня 1914-го до серпня 1915 р. – Камінь-Каширщина в цей час перебувала у прифронтовій зоні; другий – із серпня 1915-го по лютий 1918 р. – період безпосередніх бойових дій на території краю.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Камінь-Каширської волості Ковельського повіту за адміністративним поділом Російської імперії на 1914 р.

З початком війни ситуація на Поліссі була відносно спокійною. На початку серпня 1914 р. бої між російськими й австрійськими військами велися в південних волостях Володимир-Волинського та Луцького повітів. Камінь-Каширська волость у складі Ковельського повіту перебувала в тилу російських військ. Воєнний стан у цьому регіоні позначився мобілізацією чоловіків до діючої армії, реквізицією продовольства, залученням місцевого населення до робіт, пов'язаних із тилловим забезпеченням діючої армії. Так, у Ковелі було мобілізовано 350 новобранців [22, с. 56].

У 1915–1916 рр., коли військові дії на Волині набули великих масштабів, руйнації в Ковельському повіті були значно більшими, ніж в інших повітах. Так, за підрахунками губернського земства, тут 1916 р. цілком знищено 8832 житлових будинки і 28,8 тис. господарських будівель, пошкоджено понад 4,5 тис. хат і понад 9 тис. інших споруд. Економічне становище краю ускладнювала наявність великої кількості війська на території губернії.

Мобілізація до армії, реквізиції худоби (насамперед коней) і хліба, залучення населення до околних робіт важким тягарем лягло на волинян.

З початком війни в губернії був уведений військовий стан, військове командування та місцева цивільна адміністрація намагалися зберегти спокій серед населення, забезпечити виконання всіх робіт, особливо збір урожаю та обов'язків, пов'язаних із вимогами воєнної ситуації. Царський уряд і місцева влада намагалися створити атмосферу «патріотичного піднесення» серед місцевого населення, особливо селянства – найчисельнішої суспільної верстви. Великими тиражами видавалися спеціальні брошури, у яких «пояснювалися» причини війни, у потрібному для влади руслі трактували її характер. Ці брошури в кількості 12–15 тис. шт. розсилали в губернії, а звіди у волості для безкоштовної роздачі населенню. Проте ця акція навряд чи могла мати ефект, оскільки переважна більшість поліщуків була неписьменною. Принаймні історичні джерела не фіксують жодної патріотичної маніфестації чи мітингу, спрямованих на підтримку війни. Натомість, навпаки, спостерігається посилення антивоєнних настроїв, хоча й антивоєнний рух не набув чітко визначених форм і масового характеру [2, с. 75].

Населення краю намагалось уникнути мобілізації, а то й дезертирувало з військових частин. У Ковельському повіті станом на 1 лютого 1915 р. нараховувався 641 чол. у запасі. На збірні пункти не з'явилося 294 чол. (близько половини запасників). Навіть із числа тих, хто вже був призваний і проходив службу, дезертирували 94 чол. Це свідчило про непопулярність війни серед волинян [13, с. 304].

Водночас завдяки зусиллям влади за перший рік військових дій з Волині до російської армії було мобілізовано близько 170 тис. чол. (60 % працюючого населення). В ополчення з Ковельського повіту, у складі якого перебувала Камінь-Каширщина, лише в березні 1915 р. було записано 1357 чол., у липні того ж року – 1115 чол.

За матеріалами Камінь-Каширського краєзнавчого музею вихідці з нашого краю в складі армій Південно-Західного фронту брали участь у Галицькій битві (6 серпня – 13 вересня).

У краї активно проводили реквізиції продовольства, худоби. У серпні 1914 р. Волинське земство мало здати 500 тис. пудів жита, стільки ж пшениці, 10 тис. голів худоби. Наприкінці 1914 р. в Камінь-

Каширській волості поголів'я коней становило третину, від того, що було до початку війни. Селяни забезпечували транспортування військових вантажів, підвіз фуражу, продовольства [8, с. 69].

У серпні–вересні 1915 р. Ковельським повітом прокотилася хвиля фронту.

З відступом російських військ на Волині розпочалася масова евакуація місцевого населення. Масштаб переселення найкраще характеризують такі дані – із Ковельського повіту було евакуйовано 180 тис. чоловік, із Володимир-Волинського – 250 тис. з Луцького – 130 тис. мешканців. Загалом до приходу австрійської адміністрації із цих повітів було вивезено більше половини населення [7, с. 12].

У поліських районах траплялися села, які повністю залишили місцеві жителі. Так, жителі с. Переспи Рожищенської волості з наближенням фронту евакуювалися на Поволжя. Частина з них, повернувшись до рідних домівок по війні, застали на місці своїх садиб згарища та руїни.

Аналогічною була доля сіл, які опинилися в прифронтовій зоні й розташовувалися в безпосередній близькості до лінії фронту. Найбільше постраждали жителі сіл Великий Обзир, Голоби, Боровне. У с. Боровне Камінь-Каширської волості було знищено, спалено або розібрано на будівництво бліндажів до 80 % будівель [21, с. 210]. У самому Камені-Каширському було зруйновано лише кілька будівель на ринку, села Нуйно, Сошичне, Запруддя практично не постраждали [18, с. 37].

Під австрійсько-німецьку окупацію потрапила частина Волинської губернії. 27 вересня 1915 р. айстро-німецькі війська зайняли м. Камінь-Каширський. У цей час були окуповані й навколишні села.

Німецько-австрійська окупаційна адміністрація розглядала Західне Полісся як важливу сировинну базу для забезпечення потреби в продовольстві, фуражі, худобі. У сільського населення примусово вилучали продовольство й фураж, худобу, особливо коней. Старожили с. Річиці згадували, що німецькі окупанти, крім реквізицій, вдавалися до відвертого грабунку мешканців села. Якщо в сім'ї було менше як шість осіб, забирали й останню корову. Люди намагалися переховувати своє майно в лісах, хоча, коли німці це виявляли, то могли покарати на смерть. Мешканці, як сіл так і міст, змушені були виконувати трудову повинність. Їх залучали для прокладання та будівництва доріг, транспортування військових вантажів, риття й облаштування окопів тощо [24, с. 276].

Сільське господарство краю в умовах окупації перебувало в кризовому стані. Брак робочих рук, нестача робочої худоби та насінневого матеріалу, спричинені численними реквізиціями, призвели до того, що селяни не змогли засіяти озиминою значні площі. Це загрожувало поглибленням продовольчої кризи й, навіть, голодом. Складною була ситуація і в Камені-Каширському. Постачання продовольства в місто з навколишніх сіл значно скоротилося, що призвело до підвищення цін на продукти. Не вистачало речей першої потреби – гасу, дров тощо [10, с. 75].

Критична ситуація в регіоні склалася з медичним обслуговуванням населення. Окупаційна влада не переймалася цією проблемою, незважаючи на те, що в регіоні розпочались епідемії тифу й холери. Таблички з написом «тиф – холера» стояли на в'їзді до сіл Підцир'я та Сошичне.

На окупованих територіях було сформовано військову й цивільну адміністрацію. Головні посади в цивільній адміністрації займали переважно поляки [19, с. 286].

Зайняті українські землі одразу стали перехрестям зіткнення геополітичних інтересів айстро-німецьких військово-урядових кіл, польських та українських політичних організацій.

Такі українські політичні організації Східної Галичини, як Союз визволення України (СВУ), Загальна Українська Рада (ЗУР), домагалися відокремлення окупованих українських земель від польських із подальшою перспективою включення їх до самостійної української держави в разі перемоги центральних держав над царською Росією. СВУ і ЗУР висували перед австрійською владою вимоги призначення українців до місцевої адміністрації в окупованих областях, відкриття українських шкіл, видання часописів українською мовою, заміну польського легіону українськими військовими формуваннями.

Значні втрати в лавах УСС спонукали Загальну Українську Раду домагатися від австрійського командування створення на території Волині комендатур для проведення мобілізаційних заходів і в лави австрійської армії, і до складу легіону січових стрільців. Для цього в серпні 1915 р. урядам Австро-Угорщини та Німеччини було направлено відповідний меморандум [15, с. 95].

29 січня 1916 р. Начальна команда Австрії дозволила легіонові УСС проводити набір добровольців на території Волині. Австрійська влада дала дозвіл січовим стрільцям проводити набір волинян до легіону в трьох повітах – Володимир-Волинському, Ковельському, Луцькому. На Волинь виїхали чотар Микола Саєвич – до Володимира-Волинського, чотар Михайло Гаврилко – до Луцька, сотник Дмитро Вітовський – до Ковеля.

Дмитро Вітовський 10 лютого 1916 р. прибув до Ковеля і приступив до виконання своїх обов'язків. Ковельський округ, на який поширювалися повноваження Вітовського, був створений 1916 р. австрійською владою і складався з 13 жандармських станиць.

Мобілізаційна акція на Волині й Поліссі великих результатів не дала, тому українські легіонери зосередилися на культурно-просвітницькій діяльності. Варто зазначити, що потреба ведення такої роботи СВУ та ЗУР передбачили значно раніше. Саме із цією метою в серпні 1915 р. у Львові було створено «Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих областей» [17, с. 18].

Головним завданням на ниві культурно-просвітницької роботи галицькі українці визначили організацію українського шкільництва.

На неодноразові звернення про потребу збільшення кількості вчителів для організації шкільництва на Волині, австрійська адміністрація кілька разів дозволяла прибуття нових стрільців [19, с. 287].

Складаючи звіт про проведену роботу, Д. Вітовський зазначає, що станом на 7 лютого 1917 р. на Ковельщині успішно функціонували 17 двокласових українських шкіл [10, с. 31]. Загалом на Волині до серпня 1916 р. було відкрито 29 українських шкіл, у яких навчалось 1885 дітей і працював 31 учитель (13 стрільців, 10 учителів із Галичини, 7 місцевих учителів і 7 з австрійської армії). На кінець лютого 1917 р. працювало вже 38 шкіл, у яких навчалось 2164 учні й викладало 45 учителів.

Весною 1916 р., напередодні контрнаступу російських військ, австро-німецька військова адміністрація розпочала евакуацію українського населення з прифронтової смуги. Кілька десятків тисяч мешканців, які проживали в смузі між річками Стир і Стохід, було вивезено в західну частину Володимир-Волинського та Ковельського повітів. Люди були переселені сюди без будь-якого майна й залишені напризволяще без засобів для існування. Частина населення було вивезено до Австрії. Так, із с. Черче було вивезено до Австрії дві групи загальною чисельністю 50 чол. Краєзнавець С. Войчик записав спогади жительки с. Черче Токарчук Марії Лук'янівни, яка у віці 15 років потрапила на примусові роботи, де пробула до 1918 р.

Одним із наслідків евакуації населення з прифронтової смуги на теренах Камінь-Каширщини, було поширення серед селян протестантських вірувань, зокрема баптизму. Краєзнавець В. Шуйчик, досліджуючи історію с. Хотешова, установив із розповідей старожилів причину появи серед місцевих селян євангельських християн-баптистів: «... під час Першої світової війни лінія фронту проходила біля м. Ковеля та по Любешівському району. З прифронтової зони австро-угорські військові переселяли людей із сіл Седлище, Боровно у Хотешів і Борки, Бузаки. Під час довгого стояння фронту німецькі солдати-баптисти вели серед місцевих жителів пропаганду свого віровчення. Отож переселенці із Седлища принесли баптизм у Борки, а звідти в Хотешів». [20, с. 45]

У ході артпідготовки до наступу російських військ відомого як Брусилівський прорив та наступних військових операцій весни-літа 1916 р. низка населених пунктів Камінь-Каширської волості було зруйновано майже повністю. Йдеться про села Стобихва, Великий Обзир, Оленине, Тоболи, Старі Червища.

Восени 1916 р. військові операції сторін привели до стабілізації фронту на Камінь-Каширщині на лінії Тоболи-Рудка Червинська-Оленине-Боровне-Великий Обзир-Повурськ. Отже, район виявився поділений між воюючими сторонами і повністю перебував у прифронтовій смузі.

На Камінь-Каширщині лінія фронту встановлена по р. Стохід протрималася до лютого 1918 р.

Унаслідок тривалих бойових дій господарство краю було доведено до повного занепаду. У ході воєнних дій 1914–1917 рр. в Ковельському повіті було зруйновано 7812 житлових будинків і 19 995 господарських споруд [23, с. 87].

Отже, Перша світова війна принесла на Камінь-Каширщину великі руйнування, призвела до господарської розрухи, завдала великих людських і матеріальних втрат.

Особливо це позначилося на сільському господарстві, у якому працювала більшість населення: у Польщі – 73,8 %, на Волині 88,6 % від загальної кількості [5, с. 141]. Згідно з даними польської статистики, у Поліському воєводстві, у складі якого перебувала Камінь-Каширщина після Першої світової війни, 1920 р. нараховувалося 192 тис. знищених будівель [16, с. 17]. У роки війни багато сімей стали біженцями. Повертаючися до рідних домівок, вони заставали згарища та руїну. Більше половини репатріантів не мали коней. Кількість коней у Поліському воєводстві у 1919 р. становила лише третину поголів'я 1900-го [16, с. 18].

Сільськогосподарське виробництво в краї не задовольняло навіть власних потреб [16, с. 24].

Так, наприклад, 1921 р. через тяжке економічне становище селян злогувало 57,2 % селянської землі. 1920 р. в Любешівській гміні було засіяно лише 8 % орної землі. Лише у 18 % малоземельних

господарств гміни утримувались коні (порівняно з довоєнною кількістю). Голодуючі в гміні становили 79 % від загальної кількості населення [16, с. 19].

Водночас у краї дещо поживалося українське шкільництво внаслідок активізації діяльності українських військових та політичних організацій.

Джерела та література

1. Бернадський Б. До питання про стан економіки Волинської губернії в роки Першої світової війни : зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту ВДУ / Б. Бернадський. – Вип. 3. – Луцьк : Вежа, 1998. – С. 49–55.
2. Бернадський Б. 1914-й рік на Волині: кілька фрагментів суспільно-політичного життя Б. Бернадський // Наук. вісн. ВДУ. – № 3. Сер. Історія. Вип. 1. – Луцьк : Вежа, 1996. – С. 74–80.
3. Бондаренко Г. В. Західне Полісся: історія та культура. / Г. Бондаренко, О. Гаврилюк, та ін. – Луцьк : ПРАТ «Волин. обл. друк.», 2012. – 784 с.
4. Борбич М. Перша світова війна: бої на Стоході // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть / М. Борбич матеріали X наук. іст.-краєзн. конф., яка відбулася у Старому Чорторійську, Маневичах, Четвертні, Нововолинську у 2000–2002 рр. : зб. наук. пр. – Луцьк : Надстир'я, 2002. – С. 63–64.
5. Брусилов А. А. Мои воспоминания. / А. Брусилов – М. : Воениздат, 1983. – 343 с.
6. Вержховский Д. В. Первая мировая война. / Д. Вержховский, Ляхов В. Ф. – М. : Наука, 1969. – 350 с.
7. Грушка Є. Січові стрільці на Волині / Є. Грушка // Волинь. – 1992. – 10 січ.
8. Дем'янюк О. Дмитро Вітовський – організатор освітньої справи на Волині (1916–1917) // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині : матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. – Ковель, 23–24 жовт. 2003 р. : зб. наук. пр. : у 2-х ч. Ч. 2. – С. 77–78.
9. Дем'янюк О. Камінь-Каширщина напередодні та під час Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Камінь-Каширщина в історії Волині та України : наук. зб. : Вип. 20 : Матеріали XX Волин. обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., 26 жовт. 2006 р. – Луцьк, 2006. – С. 69–70.
10. Дуброварний С. М. Сельское хозяйство России в период империализма. – М. : Наука, 1975. – 280 с.
11. Заброварний Б. Вклад січових стрільців у розвиток національної освіти Волині / Б. Заброварний, Б. Бернадський : зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. істор. ф-ту. – Луцьк : Вежа, 1995. – Вип. 1. – С. 63–68.
12. Заброварний Б. Й. Окремі проблеми суспільно-політичної ситуації на Волині в роки Першої світової війни / Б. Заброварний, Б. Бернадський // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. – Ковель, 23–24 жовт. 2003 р. : зб. наук. пр. : у 2-х ч. Ч. 2. – С. 305–306.
13. Заброварний Б. Й. Українське село в роки Першої світової війни / Б. Заброварний, О. Михайлюк – Луцьк : Надстир'я, 2002. – 148 с.
14. Литвин М. Р. Українські січові стрільці. До 500-річчя козацької слави / М. Литвин, К. Науменко – К. : Знання, 1992. – 48 с.
15. Мороз М. Українські січові стрільці – організатори відродження національного освітянства на Ковельщині в роки Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині : матеріали XII Всеукр. іст.-краєзн. конф., присвяч. річниці надання Ковелю Магдебурзького права : зб. наук. праць. – Ч. 1. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – С. 95.
16. Пасюк І. Брусиловський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети. / І. Пасюк – Луцьк, 2006. – 96с.
17. Понедельнік Л. Українські січові стрільці і культурне життя Волині / Л. Понедельнік // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини та Полісся: наук., зб. : Вип. 19 : Матеріали XIX Волин. обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., 21–22 верес., 2006 р. – Луцьк, 2006 – С. 17–19.
18. Соловйов О. Економічне становище Волині в роки Першої світової війни / О. Соловйов // Наук. вісн. ВДУ. – № 2. Сер. Історія. – Луцьк : Вежа, 1997. – С. 35–40.
19. Шабала Я. М. Суспільно-політичне та культурне життя Західної Волині та Полісся під час Першої світової війни / Я. Шабала, Б. Заброварний // Минуле і сучасне Волині і Полісся: О. Цинкаловський і край: матеріали XXVII Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 1020-ій річниці від першої згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського, м. Володимир-Волинський, 22 лют. 2008р. – Луцьк, 2008. – С. 285–287.
20. Шуйчик В. Короткий нарис історії села Хотешів. / Полісся – 2006 – 17 верес.
21. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 206 (Статистичне бюро Волинської губернської земської управи), оп. 1, спр. 39.
22. ДАВО, ф. 251(Мельницька мішанська управа, містечко Мельниця Ковельського повіту Волинської губернії), оп. 1, спр. 42.
23. ДАВО, ф. 262 (Ковельське повітове казначейство, м. Ковель Ковельського повіту Волинської губернії.), оп. 2, спр. 11.
24. Krasicki A. Dziennik z kampanii rosyjskiej 1914 – 1916. / A. Krasicki – Warszawa, 1988. – 443 s.

УДК 94(477.82)“1429-1430”:342.511.2+929.731(4)

Богдан Шабала**З'їзд європейських монархів у Луцьку та справа коронації Вітовта в 1429–1430 рр.**

У статті проаналізовано перебіг головних подій, пов'язаних із намірами литовського Вітовта здобути королівський титул і корону та перетворити Велике князівство Литовське в окреме незалежне. Основну увагу приділено подіям з'їзду європейських монархів у Луцьку (1429 р.) та боротьбі між прихильниками й опонентам коронації після з'їзду.

Ключові слова: Вітовт, Велике князівство Литовське, Королівство Польське, коронація, з'їзд європейських монархів у Луцьку, Владислав Ягайло, Сигізмунд I, Люксембург, Вільно.

Шабала Богдан. Съезд европейских монархов в Луцке и дело коронации Витовта в 1429 – 1430 гг. В статье проанализированы события, связанные с намерениями литовского князя Витовта получить королевский титул и превратить Великое княжество Литовское в отдельное независимое. Главное внимание уделено событиям съезда европейских монархов в Луцке (1429 г.) и борьбе между сторонниками и оппонентами коронации после него.

Ключевые слова: Витовт, Великое княжество Литовское, Королевство Польское, коронация, съезд европейских монархов в Луцке, Владислав Ягайло, Сигизмунд I Люксембург, Вильно.

Shabala Bogdan. The European Congress in the Town of Lutsk and Right Coronation of Vytautas in 1429–1430. The article analyzes the progress of major events related to the intentions of Lithuania Vitowt get royal title and the crown and turn the Grand Duchy of Lithuania as a separate independent kingdom. The focus events Congress of Lutsk in 1429 and fighting between supporters and opponents of the coronation after the Congress.

Key words: Vitowt, the Lithuania Grand Duchy, Kingdom of Poland, coronation, European congress in the town of Lutsk, Vladislav Yahaylo, Sigismund Luxemburgskyy, Vilno.

Постановка наукової проблеми та її значення. У переважній більшості публікацій вітчизняних істориків, які стосуються коронації Вітовта, основну увагу автори приділяють подіям з'їзду європейських монархів у Луцьку й меншою мірою аналізують перебіг подій після нього. Однак справа коронації литовського князя після з'їзду не менш важлива, оскільки дає змогу розглянути це питання в ширшому контексті геополітичних процесів у Центрально-Східній Європі, повніше з'ясувати мотивацію Вітовта в намірах здобути королівський титул.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Окремі аспекти порушеної в цій статті проблеми розкриті в роботах О. Бірюліної та В. Барана, П. Троневича, Н. Ніколаєвої, які докладно висвітлюють перебіг подій з'їзду європейських монархів у Луцьку (1429), зокрема й питання коронації Вітовта на ньому. Частково історія коронації литовського князя Вітовта розглянута в окремих розвідках О. Русини.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Щодо справи коронування Вітовта, то, як зазначає М. Грушевський, це питання порушували ще задовго до з'їзду європейських монархів у Луцьку (1429). Посилаючись на німецького хроніста, учений згадує, що ще 1398 р. князі, бояри литовські та руські проголосили Вітовта королем, і він нібито мав намір просити на це згоди в Папи римського [1, с. 142, 143]. Як стверджує О. Русина, згодом, 1410 р. на дипломатичному з'їзді в Кезмарку імператор «Священної Римської імперії» Сигізмунд запропонував литовському володареві королівську корону та свою підтримку в разі конфлікту з Ягайлом чи будь-ким іншим [4, с. 103]. Однак через певні обставини проголосити Вітовта Королем на офіційному рівні тоді не вдалося.

Доброю нагодою для цього міг стати з'їзд європейських монархів у Луцьку, запланований на в січень 1429 р. Справді, цей з'їзд – одна з визначних подій політичного життя середньовічної Європи. Без сумніву, це був найбільш представницький форум в історії тогочасної європейської дипломатії. На з'їзд до Луцька прибули імператор «Священної Римської імперії» Сигізмунд I Люксембург із дружиною Барбарою Цилійською та численною свитою, яка складалася з німецьких, угорських, чеських вельмож та їх прислуги, польський король Владислав II Ягайло з дружиною Софією та малими синами Владиславом і Казимиром у супроводі перших осіб держави й уряду, датський король Ерік, молдавський господар, послы від візантійського імператора Івана Палеолога та від Папи римського, магістри Тевтонського й Інфляндського орденів, послы від московського князя, тверський і рязанський князі, три татарські хани. Окремі дослідники стверджують, що в складі делегацій і як гості до Луцька приїхало понад 15 тис. осіб, що в кілька разів перевищувало чисельність мешканців

міста [3, с. 43]. Однак, на нашу думку, це число завищене. З'їзд мав за мету розв'язати важливі політичні, релігійні, економічні питання, які стосувалися представлених на ньому держав.

Одним із важливих питань, порушених під час з'їзду, стала коронація Великого князя литовського Вітовта. Достеменно невідомо, чи всі учасники форуму знали про це заздалегідь. Як впливає з оповіді польського хроніста Яна Длугошга, питання про надання королівського титулу Вітовту порушив Сигізмунд у приватній розмові з Ягайлом уже під час роботи з'їзду. Польський король ніби підтримав цю ідею, однак присутні з ним польські пани одразу висловили протест. Унаслідок цього польська делегація на чолі з Ягайлом здійснила демарш – покинула з'їзд, так висловивши свою позицію щодо надання Вітовтові королівського титулу. Сигізмунд тоді пообіцяв господареві, що пришле йому королівську корону, навіть якщо Ягайло буде проти.

Наміри Сигізmunда не на жарт стривожили польську сторону. Великопольські пани й прелати прийняли рішення вжити всіх заходів, аби відмовити Вітовта від наміру коронуватися. Для цього метою на Великодні свята до Гродна, де тоді перебував Вітовт, було вислане посольство на чолі з краківським єпископом Збігневом Олесницьким. Посли закликали князя, аби він пам'ятав свою присягу й зобов'язання й не допустив ворожнечі між литовцями та поляками, які живуть і процвітають у злагоді, щоб литовський володар дбав про загальне добро, а не про власне звеличення. На це Вітовт відповів, що сам він ніколи не думав про коронування королівською короною, але вже багато літ до цього намовляв його імператор Сигізмунд. Окрім того, зазначив князь, король польський Ягайло теж дав на це згоду, і тепер не пасує йому відмовлятися від корони, оскільки про коронацію пішов великий розголос і своєю відмовою він накличе на себе ганьбу. Відіславши послів, Вітовт відрядив до Відня свого писаря Бартоломея, аби він клопотав перед Сигізmunдом, щоб той якнайшвидше прислав корону й усе потрібне для коронації [6, с. 351–352].

Повернувшись до Польщі, Ягайло також відіслав листа Сигізmunдові, у якому спробував відмовити й імператора від наміру коронувати Вітовта. Він висловив стурбованість, що цей крок може призвести до загострення відносин між Литвою та Польщею, порушить унійні зобов'язання (вочевидь Кревської й Городельської уній). Король також висловив побоювання, що в разі надання Вітовтові королівського титулу, після його смерті в Литві можуть обрати свого претендента, що загрожуватиме йому й Польщі втратою литовських земель. Сигізмунд переслав цього листа Вітовтові. Лист обурих князя. Він, своєю чергою, звернувся з листом до Ягайла, у якому написав, що позиція короля компрометує Вітовта й литовських князів перед іноземними державами, ставлячи їх у залежність від Польщі [1, с. 155–156].

Позиція Ягайла й польської знаті ще більше розбурхали гонор Вітовта: статус намісника Ягайла у Великому князівстві Литовському його не задовольняв, і князь ще більше утвердився в намірах здобути королівську корону. Як стверджує О. Русина, він призначив дату коронації на 8 вересня 1430 р. [4, с. 104]. Однак, на нашу думку, це твердження виглядає досить сумнівним. Навряд чи міг Великий князь Литовський призначити дату власної коронації без погодження із Сигізmunдом. Вірогіднішою видається інформація, яку навів М. Грушевський: навесні 1430 р. в Нюрнберзі відбувся з'їзд німецьких князів, на якому посол Ягайла висловив протест із приводу намірів Сигізmunда коронувати Вітовта, котрий, на їхню думку, не був володарем Литви, а лише васалом польського короля. У відповідь на це з'їзд оголосив, що коронація таки відбудеться й визначив її дату – на Другу Пречисту (8 вересня) [1, с. 157].

Тим часом відносини Литви й Польщі настільки загострилися, що справа заздалегідь дійшла до війни. Перед польською стороною постала реальна загроза краху їхніх намірів щодо інкорпорації литовських земель, яка спочатку маскувалася унійними гаслами.

З приводу цієї ситуації в Сандомирі Владислав Ягайло скликав нараду, на яку прибуло багато представників польського панства. Через кілька днів нарада було прийнято рішення знову відіслати до Вітовта посольство на чолі з краківським єпископом Збігневом та краківським воєводою й запропонувати князеві свої умови коронації. Посли повідомили, що Владислав готовий офірувати Вітовту свою корону, навіть призначили конкретну дату й місце передачі польської корони – на Михайлів день (21 листопада) в Гродно [6, с. 354].

П'ять днів послі гостювали у Вітовта. Їм удалося дещо пом'якшити рішучість литовського володаря в справі коронації. Він відповів їм, що категорично відмовитися від корони він не може, оскільки про її прийняття стало відомо багатьом монархам і папі. Однак він не буде наполягати на тому, щоб імператор Сигізмунд прислав йому корону, хоча якщо її пришлють, то не зможе відмовитися. А відбирати корону в брата Владислава було б з його боку справою недостойною й несправедливою. Крім того, князь заспокоїв послів щодо погіршення польсько-литовських відносин, сказавши, що прагнучи честі та слави, він ніколи не думав про війну між Литвою й Польщею. Як пові-

домляє Длугош, князь Вітовт після цього завагався щодо коронації й навіть звертався в листах до Сигізмунда, щоб той не прислав йому корону [6, с. 357].

Ведучи перемовини через послів із Вітовтом, польський король Владислав одночасно намагався вплинути й на Сигізмунда, щоб той відмовився від титулування литовського князя королем. Для цього він поскаржився на імператора «Священної Римської імперії» Палі римському Мартину за намагання самостійно коронувати Вітовта. Папа вислав апостольські листи одночасно до Сигізмунда й Вітовта, у яких заборонив першому посилати корону, а другому – приймати [6, с. 361].

Вочевидь цей лист не вплинув ні на Сигізмунда, ні на Вітовта, можливо, навіть підштовхнув їх до більш рішучих дій. Наполегливість Вітовта й намагання Сигізмунда довести справу коронації до логічного завершення неабияк занепокоїли поляків та Ягайла, які вирішили будь-що не допустити цього. Польський король доручив познанському підкоморію Яну Чарнковському встановити варту на шляхах біля кордонів і перехоплювати послів й імператорських, і від князя литовського. Як повідомляє у своїй хроніці М. Стрийковський, Чарнковському одразу пощастило і він перехопив поважне посольство від Сигізмунда до Вітовта. Посли несли Вітовтові цісарський привілей, який проголошував нове королівство в Литві й титулував його володаря королем. Саму ж корону мали привезти інші послы. Окрім того, у послів було знайдено листа, у якому проголошувалося про замирення Литви з хрестоносцями пруськими й ліфляндськими [8, с. 172].

Можливо, у цих листах також було вказано час прибуття посольства з короною до Вільна. Тоді навіть без відома й дозволу короля великопольська шляхта сформувала збройні загони на чолі з воєводами С. Остророгом і Я. Брудзевським та каштеляном Д. Шамотульським і перекрили всі шляхи, якими могло прийти посольство з короною для Вітовта, щоб перехопити її [8, с. 173]. Це повідомлення польського хроніста засвідчують про те, що король Ягайло не був самостійною політичною фігурою в стосунках із Великим князівством Литовським. У перетворенні Литви на самостійне королівство насамперед не була зацікавлена польська шляхетська верства й вище католицьке духовенство, які прагнули ще від Кревської унії (1385) поширити свій вплив на литовські та українські землі.

Посольство від імператора Сигізмунда, яке везло корони для Вітовта та його дружини Уляни, поминувши Франкфурт на Одері, дізналося, що всі шляхи на Вільно перекриті польськими залогами. Прочекавши два місяці, послы змушені були повернути назад.

Щодо долі самої Вітовтової корони, то достовірно лише відомо лише, що вона не потрапила до Вільна. Однак окремі дослідники, зокрема П. Троневич, посилаючися на давньоруські літописи, стверджують, що польська варта відібрала в послів королівську корону й згодом, розпилявши її, краківський єпископ Збігнев Олесницький прикріпив її до своєї митри [5, с. 37]. Однак, на нашу думку, це твердження сумнівне, оскільки польські хроністи, які докладно описують справу коронації Вітовта (Дугош, Кромер), жодним словом про це не згадують. Найімовірніше руські літописи, на які посилається П. Троневич, переповідають епізод, пов'язаний із короною Данила Галицького, яку вивіз польський король Казимир Великий після нападу та пограбування Львова 1340 р.

А тим часом у Вільні на посольство з короною чекав Вітовт, який із нагоди коронації влаштував у себе багату гостину. Серед зарубіжних гостей були магістри Павел Русдорф пруський і Зігфрід ліфляндський, Василій – князь московський (зять Вітовта), князі Тверські й Одоевські, хани заволзьких і перекопських татар. В очікуванні послів із короною для господаря гості проводили час за пишними банкетами й забавами. З «Похвали Вітовту» випливає, що за масштабами цей з'їзд не дуже поступався Луцькому: гостина тривала сім тижнів, щодня на ній випивали 300 бочок меду, з'їдали по 300 ялівок, баранів, вепрів [2].

Коли Вітовт дізнався, що цісарському посольству заступили дорогу польські загони, дуже засмутився, навіть захворів, однак, не подаючи вигляду, продовжував розважати гостей [7, с. 888]. Розуміючи, що без згоди польського короля Владислава Ягайла та його вельмож він не зможе отримати корону, Вітовт запрошує їх до Литви. Як повідомляють польські хроніки, князь надіявся отримати їхню згоду через умовляння, щедрі дарунки, а якщо це не допоможе, то й через погрози [7, с. 888].

У складі королівського посольства до Литви вирушив і єпископ Збігнев Олесницький, один із головних опонентів у справі коронування Вітовта й перетворення Великого князівства Литовського на королівство. Під час розмови з Вітовтом Ягайло дав зрозуміти, що він принципово не проти коронування, однак справа вирішуватиме лише тоді, коли князь зуміє отримати згоду єпископа Збігнева. Литовський князь одразу відіслав до єпископа свого посланця, який від його імені мав щедрими обіцянками схилити Олесницького на свій бік. Вітовт навіть удався до хитрощів, обіцяючи, що го-

товий відразу після коронації скласти корону. У разі відмови княжий посланець мав передати погрозу, що його господар докладе всіх зусиль, аби позбавити Збігнева єпископства.

Єпископ не забарився з відповіддю. Її зміст окремим фрагментом виділено в хроніці Марціна Кромера, яка зводилася до такого: коронація Вітовта призведе до порушення перемир'я між Литвою й Польщею, покрие його вічною ганьбою, викличе занепад обох держав; до цього кроку його підштовхують імператор, хрестоносці, інші вороги польського й литовського народів для того, щоб посіяти між ними ворожнечу; він, єпископ Збігнев, не спокусується на багаті подарунки, не злякається погроз, бо для нього доля спільної вітчизни важливіша, ніж усі скарби Вітовта [7, с. 889–891]. На нашу думку, риторика єпископа відображає настрої тогочасної польської світської знаті й верхівки католицького духовенства, які намагалися втримати Литву під своїм впливом, ще більше підпорядкувати її власним політичним та економічним інтересам. Хоча ці прагнення повсюдно прикривалися гаслами спільної вітчизни двох братніх народів.

Вітовт зрозумів, що справа з коронацією знову наштовхнулася на серйозні перешкоди й затягується на невизначений термін. Нервова напруга й переживання ще більше похитнули здоров'я володаря Литви, який тоді перебував у досить похилому віці (близько 80 років). Окрім того, проводжаючи з Вільна польського короля Владислава Ягайла, старий князь упав із коня і травмувався. Прохворівши кілька днів, помер 27 жовтня 1430 р. [1, с. 157].

Висновки. Великий князь литовський Вітовт пішов із життя, не здобувши королівський титул. Польські джерела, які найдокладніше висвітлюють справу його коронації, інтерпретують її однобічно, акцентуючи увагу на тому, що справа коронації Вітовта – це дипломатичний підступ Сигізмунда, котрий у такий спосіб намагався відірвати Литву від Польщі й цим послабити позиції останньої. У домаганнях Вітовта вони вбачають лише наполегливі спроби задовольнити власні політичні амбіції, гонор та пиху. На нашу думку, мотивація литовського володаря у змаганнях за королівську корону була значно глибшою. Будучи видатним політиком, дипломатом, полководцем, маючи великий державницький досвід, Вітовт прагнув цим кроком зміцнити державний суверенітет і незалежність Литовської держави, на міжнародному рівні добитися її визнання як самостійної європейської держави.

Джерел та література

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11-ти т., 12-ти кн. / М. С. Грушевський. – Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. – К. : Наук. думка, 1993. – 544 с.
2. Західноруський, або Білоруський літопис [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://Litopys.org.ua/old/14_16.htm.
3. Ніколаєва Н. Проведення європейського з'їзду монархів у Луцьку в січні 1429 року / Н. Ніколаєва // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. Історія. – 2012. – Вип. 109. – С. 42–45.
4. Русина О. Україна під татарами і Литвою. Сер. : Україна крізь віки : в 15-ти т. Т. 6 / О. Русина. – К. : Альтернативи, 1998. – 320 с.
5. Троневиц П. Волинь у сутінках української історії XIV – XVI ст. / П. Троневиц. – Луцьк : Християн. життя, 2003. – 112 с.
6. Długosz J. Dziejow Polskich ksiąg dwanascia. – Т. IV. – Krakow, 1869. – 678 s.
7. Kromer M. Kronika polska. – Sanok, 1857. – 1500 s.
8. Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi. – Т. I. – Warszawa, 1846. – 392 s.

УДК 93:336.22(477)"16"

Сергій Шинкар

Подимний податок Овруцького повіту від 1634 року: на що збирала гроші місцева шляхта?

Стаття має за мету ввести в науковий обіг повний текст не публікованого раніше документа. Реєстр подимного податку, який збрали 1634 р. на теренах Овруцького повіту. Це перший відомий для Київського воєводства реєстр подимного податку, починаючи з 1629 р., відколи його запровадили в Речі Посполитій. Також стаття містить невеликий коментар із приводу організації збору податку. Документ буде цікавий фахівцям, які працюють у сфері історичної демографії, генеалогії, порівняльної філології, а також краєзнавства.

Ключові слова: подимний податок, Київське воєводство, Овруцький повіт, податки Речі Посполитої, «повітовий жовнір».

Шинкар Сергей. Подымная подать Овручского повета от 1634 года: на что собирала деньги местная шляхта? Цель этой статьи – внедрить в научный оборот полный текст документа, который не был ранее известен исследователям. Это Реестр подымной подати, которую собрали на территории Овручского повета в 1634 г. Это первый известный реестр Подымной подати для Киевского воеводства, начиная со времени ее внедрения в Речи Посполитой в 1629 г. Документ будет интересен в первую очередь специалистам, которые работают в сфере исторической демографии, генеалогии, сравнительной филологии, а также краеведении.

Ключевые слова: Подымная подать, Киевское воеводство, Овручский повет, налоги Речи Посполитой, «поветовый жолнер».

Shinkar Sergey. Podymnyy tax Ovruchsky County From 1634: Which Collected Money for the Local Gentry? The article aims to introduce Sciences. Circulation full text is published before the document. Register podymnoho tax that collected in 1634 on the territory of Ovruch district. This is the first known to Kyiv province register podymnoho tax since 1629 since its launched in the Commonwealth. Also article contains little comment about the collection of the tax. The document will be of interest to experts working in the field of historical demography, genealogy, comparative philology and local history.

Key words: podymnyy tax Kiev province, Ovruch district, Commonwealth taxes, «county Zhovnir».

Постановка наукової проблеми та її значення. Документ, запропонований до опублікування, називається «Реестр вибирання одноразового подимного податку в Овруцькому повіті в році теперішньому 1634 через братію ухваленого, згідно з нинішнім списком і який 12 червня почали вибирати». [3]. Історична цінність цього документа в тому, що це найбільш ранній зразок Подимного реєстру для Овруцького повіту та Київського воеводства загалом. Адже це перший відомий запис про вибирання податку, починаючи з 1629 р., відколи його запровадили [1, с. 290–291]. На відміну від сусідньої Волині та Брацлавщини, реєстри подимного для Київщини в середині 30-х рр. XVII ст. не дійшли до нас не тільки через поганий стан збереження актового матеріалу. Причина куди прозаїчніша – подимне тут просто не збирали. Невдовзі після призначення нового податку країна ввійшла в період безкоролів'я. Далі чергова польсько-московська війна наклала певний відбиток на фіскальну політику Речі Посполитої, тож не всі воеводства погоджували вибирати подимне.

А після 1635 р. всі податки в країні, незалежно від рішення Сейму, повинні були затверджувати місцеві воеводські сеймики. Тож розорена постійними козацьким «ребеліями» Київщина вже традиційно відмовлялася збирати коронні збори. На жаль, гродські та земські книги Київського, Овруцького й частково Житомирського повітів початку 30-х рр. XVII ст., у яких могли зберегтися рішення воеводських сеймиків цих років, до нас не дійшли. Так само в цих актових книгах власники сіл та містечок мали б фіксувати кількість димів, із яких сплачують податок та саму суму внеску (так звані – «квити»). Тож дослідникові вони теж недоступні. Більше того, за дивним і незбагненим збігом укладачі зводів рішень Коронних Сеймів, відомих як «*Volumina legum*», не опублікували податкові конституції за 1633 та 1634 роки.* Отже, подимне Овруцького повіту від 1634 р., до певної міри є унікальним документом, який варто ввести до наукового обігу. Фактично це є «сумаріуш», тобто зведені в таблицю дані про збір податку. Саме в такому вигляді поборці мали подавати документ до Коронного скарбу, а після 1628 р. – до Равського трибуналу, який опікувався ретельністю вибирання податків і зборів.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Потрібно віддати належне, що першою ввела документ до наукового обігу Наталя Яковенко, яка встановлювала персональний склад київської шляхти-землевласників напередодні Визвольної війни [5, с. 79–99]. Для цього дослідниця аналізувала три реєстри подимного – Київського воеводства за 1640 р. Овруцького повіту за 1634; Житомирського повіту за 1650 р. Це найраніші реєстри, які збереглися для Київщини після запровадження нового збору в 1629 р. Опублікований у «Архиве Юго-Западной России» документ, який датований 1631 р. – насправді Поборовий податк від 1628 р., а не Подимним [9, с. 356–411]. Однак Наталія Яковенко обмежилася публікацією узагальнених результатів аналізу. Указавши тільки прізвища власників маєтків і кількість димів, із яких платили податки, не вдаючися до перерахування сіл і містечок, із яких сплачували податок (власне, цього й не вимагала заявлена тема дослідження) [5, с. 91–98]).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Отож яка історія появи цього документа? Можемо спробувати її відтворити на підставі супутніх даних та зіставлення задокументованих фактів. Як зазначено в супровідній інформації, поборця, а це Войцех Рильський, який почав збирати подимний податок в Овруцькому повіті 12 червня 1634 р. [3, А. 924]. При цьому побор був «*lawdum uchwalony*», тобто затверджений воеводським сеймиком. Але ж надзвичайний двотижневий Варшавський Сейм 1634 р. відбувся в період із 19 липня до 1 серпня [8, с. 150]; тобто набагато пізніше, ніж шляхта Київського воеводства почала збирати цей податок (принаймні в Овруцькому повіті). Не кажучи вже про те, що мала ухвалити його ще раніше. Рішення про стягнення

зборів шляхта затверджувала на реляційних сеймиках, тобто тих, які слідували за загальнодержавними зібраннями [7, с. 37]. 1634 р. їх призначили на 12 вересня [7, с. 43]. Тому це не міг бути податок, схвалений на надзвичайному Варшавському сеймі. Тож на що збирала гроші шляхта Овруцького повіту в червні 1634 р.?

Відповідь частково знаходимо в матеріалах того ж двотижневого варшавського Сейму. Окремим рішенням король затверджує патріотичне рішення сеймиків Краківського, Сandomирського, Київського, Волинського, Люблінського, Белзького воєводств, яке назвали *laudabili exemplo* («похвальним прикладом») [1, с. 398–399]. У ньому йдеться, що, крім участі в посполитому рушенні, якщо на це буде потреба, зібрати ще й податок на утримання т. зв. «повітового жовніра» – військового формування, яке фінансували за коштів місцевої шляхти (на відміну від «кварцяного» війська, яке утримували за державні кошти). Річ Посполита в той час якраз вела війну з Московією. А через провокаційні наїзди козаків виникла реальна загроза османського вторгнення. Бачачи цю загрозу, Владислав IV 2 квітня 1634 р. з табору з-під Смоленська пише «зволання» про скликання надзвичайного Сейму на 19 липня, з тим, щоб елекційні сеймики (на яких вибирали депутатів на вальний Сейм і затверджували їм інструкції) пройшли у воєводствах Польщі та Литви не пізніше 26 червня [8, с. 152].

Швидше за все, Київський сеймик, (який традиційно збирався в Житомирі), відбувся значно раніше крайньої дати. Він обрав делегатів на вальний сейм й ухвалив рішення про збір подимного на утримання «повітового жовніра». На це опосередковано вказують і матеріали Сейму. Мовляв, делегати від Київського воєводства погодилися на збір трикратного подимного, з урахуванням того, що один податок збрали на «повітового жовніра». Відомо, що того року разом із сусіднім Волинським воєводством кияни виставили 1000 вершників «самооборони» – 350 гусарів і 650 козаків [4, с. 185]. Тож цей одноразовий збір подимного податку вписувався у фіскальну систему тодішньої Речі Посполитої й призначався на утримання «повітового жовніра».

У самому тексті документа вказано, що це одноразовий (у податковій практиці Речі Посполитої цієї епохи були випадки, коли збирали дво-, три- і навіть 12-кратні податки [6, с. 246]) збір подимного, який ухвалила «братія» (себто шляхта повіту). Справедливість збору підтвердили сеймові депутати, а це Криштоф Тишкевич, Лукаш Модлішевський, Семен Ставецький, які й вписали «Реєстр» у Житомирські гродські книги лише 1640-му р., тоді ж, коли нарешті збрали подимний податок на всій Київщині [3, А. 866–894].

Перелік платників податку, маєтностей, із яких його стягували, розмір збору поборця записували на окремих аркушах, які називали «картами». У цьому контексті їх сімнадцять. Усі «карти» становили «Реєстр». Зазвичай, «карта» збігається (після процедури вписування) з одним аркушем гродської книги. Крім останньої, яку писар розділив на два аркуші: 932 (зворот) і 933. Кожна «карта» закінчується сумою збору. Він дуже різниться: від 22 злотих на першій, до 650 злотих на восьмій. За кожен «дим» власник сплачував по 15 грошів, за «огородника» – 6 грошів (із розрахунку 1 злотий дорівнює 30 грошам). Тож загальна сума збору по Овруцькому повітові становила 3587 злотих, 6 грошів.

Загалом у Реєстр поборця вніс 118 «квитів» про сплату податку.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Пропонований документ буде цікавий не лише для фахівців, які працюють у царині історичної демографії, а й краєзнавцям (адже в Реєстрі згадано 216 сіл Житомирської та Київської областей, перші згадки про деякі з них датують значно пізнішими часами), дослідникам-генеалогам, філологам. Саме задля них документ максимально відтворює оригінал. Зокрема, відображено різні форми написання польського ігрека «у» в трьох варіантах, але тільки там, де це зазначено (y, ŷ, y). Також частки відтворені згідно з правописом XVII ст., тобто разом (*zdymow, zewsi, zmaię*). Збережено інваріантність написання окремих слів (*swey, swej, swiey*). Однак для простішого опрацювання історикам імена, прізвища, назви сіл та містечок починаються з великої літери, оскільки в тексті вони переважно з малої. Титла опущені, хоча їх порівняно небагато (переважно усталене закінчення *-go* в присвійній формі іменника).

Джерела та література

1. Volumina legum. Przedruk Zbioru praw staraniem xx.Pijarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydane. – Т. 3. – Petersburg, 1859.
2. Вінниченко О. Сеймики Речі Посполитої у світлі сеймових поборових універсалів (1587–1632) / О. Вінниченко. Вісн. Львів. ун-ту. Сер. історична, 2010. Вип. 45.
3. ЦДІАУ, ф. 11, оп. 1, спр. 9, а. 924–932.
4. Kupisz D. Wojsko powiatowe wojewodztwa Wołyńskiego w XVII wieku // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. 2009. – № 22. – С. 185.

5. Яковенко Н. М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни Українського народу 1648 – 1654 рр. // Феодалізм на Україні : зб. наук. Пр. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 79–99.
6. Крикун М. Подимні реєстри Правобережної України XVII століття // Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях : статті і матеріали / Микола Крикун ; Укр. Катол. ун-т, гуманіт. ф-т. – Львів : [б. в.] 2012. – 701 с.
7. Вінниченко О. Функціонування післясеймових сеймиків у світлі податкових актів Сеймів Речі Посполитої (1633 – 1647) / О. Вінниченко // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. історична. – 2005. – Вип. 39–40. – С. 37–68.
8. Koperczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493–1793 // Archiwum Komisyj Historycznej. – Kraków, 1948. – Т. 4 (ogólnego zbioru XVI) ; № 3. – S. 149–152.
9. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый комиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторе / Акты о заселении Юго-Западной Россіи. – Ч. VII. – Т. 1 – К., 1886. – С. 356–411.
10. *Податковий акт надзвичайного сейму 1634 р. разом із сеймовими конституціями 30 серпня того ж року був облятований (вклеєний) в актову книгу Львівського гродського суду (ЦДА України у Львові, ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 385, с. 741–750) (Вінниченко О. Функціонування післясеймових сеймиків у світлі податкових актів Сеймів Речі Посполитої (1633–1647) с. 40).

ДОДАТОК 1

№ 829. Registr Wybirania Podymnego Jednego Wpowiecie Owruckim Wroku Nineism 1634 Przez Bracią Naterazniejszym Popisie Przez Lawdum Uchwalonego I Od Dnia 12 Miesiąca Juny Wybirac Zaczętego Roku Tysiąc Szesc Set Cztyrdziesiątego M-ca octobra Dwudziestego Dnia Na urządzie Grodzkim wzamku JeKmcі Żytomirskom Przedemno Marcinem Karwowskim Podstarocim Żytomirskim postanowiwszy sie oczewisto Urodzeni Ich mci pan Krzysystoph z Lohoyska Tyszkiewicz Woiewodzie Brzyski, Lukasz Modliszewski y Semen Stawiec- ki podal Dla wpisania doxiąg Nineyszych Registr wybirania Podatkow Podymnych wwoiewodstwe Kiiowskim wroku Terazniejszym Tysiąc Szest set Cztyrdziesiątym przez urodzonego Je mci pana Woyciecha Rylskiego piasarza Grodzkiego Kiowskiego woiskiego Żytomirskiego Poborcę Tego woiewodstwa Podlug lawdum Jch mcw Panow obywatelow ego na przeszlym sieimiku przyczynieniu Rachunku Stego Podymnego przed Jch mci Pany Deputaty ktore podaiąc Afectowali aby te registra Do act niniejszych grodzkich Żytomirskich byli pisane y Przy-ięte. A tak ia Urząd Na affectacyią mianowanych Ich mcw Te reiestra Przyimuią y czytanie słyszac Doact ninejszych wpisac Rozkazalem I tak sie wsobie pisane maią Registr wybierania Podymnego Jednego w powiecie owruckim / A.924 зв. / wroku Tysiąc szesc set Trzydziestym Czwartym przez bracią Naterazniejszym popisie Przez Lawdum Uchwalonego lod Dnia Dwunastego Mca iuni wibirac Zaczętego Naprzod Jego Mci Pan **Alexander Soltan zmaiętnosci Swey Dziedzicznej zewsi Nozdrisza Kupney zogrodnika Jednego oddał gr 15**

Pan **Tymofei Korkoszka** z maiętnosci Swey oyczystey z ziemi Hubaiewskiej zogrodnika Jednego

Az zastawnego Drugego wie wsi Moczulni maiącego z kazdego z nich oddał zl 1

Pan **Jan Czechanský** z maiętnosci Swey Zastawney zewsi Razowki z Dymow osmium oddał z kazdego Dymu po groszy 15 zl 4

Panowie **Didkowscy** zmaiętnosci Swey zewsi Didkowec z podymnych Trzech oddali zl 1 gr 15

Panowie **Adam y Alexander Rapsztinscy** z maiętnosci swy Dziedzicznej Zewsi Zastawia Zdymow osmium oddali zl 4

Jego Mc Pan **Hreheri Liplanski** z maiętnosci swey Dziedzicznej zewsi Liplan ZDymow Dwudziestu Trzech oddał zl 11 gr 15

Ney Karcie czyni zl 22 gr 15 / A.925 / Jego Msc Pan **Jan Liplenskiej** Podwoiewodzi Kiiowsky Zmaiętnosci Swey Dziedzicznej Zewsi Stephanow Zdymow trzydzietu Trzech oddał zl 16 gr 15

Pan **Wasil Ohy Tyszkiewicz** z maiętnosci Swey zastawney zewsi Sarnowicz zdymow dwanaste oddał zl 6

Jego Mc Pan **Parchom Trypolský** z maiętnosci Swey Dziedzicznej z siola Kloczkow z siola Kocowszczyzny z ziemie Poloczanskiej Z trzeci części i emu wtych wsiach Nalezających zdymow dwudziestu oddał zl 10

Tenże Pan **Parchom Trypolsky** z maiętnosci Swey zastawney zewsi Zbrankowszczyzny z Dymom Trzydzestu oddał zl 15

Jego Mc Pan **Jan Stecký** z maiętnosci Swey Dziedzicznej ze wsi Starey Iliniec i z słobodki nowo osiadley Kiniec ??? z Dymow Piąciu Dziesiąt Takteżn iz części swey wiewsi Sokołowiczach maiącey zdymow szesciu dał zl 28

- Jch Mci Panowie **Jan Fedor i Ostafi Trpolscy** zmaiętnosci swey Dziedzicznej odraci Stryiecznie wýdzieloney to iest iz części wewsi Bogdanowszczyzny maiącey Zdymow szesciu zewsi *Mamcza* zdymow czterech zczęści wewsi *Kłoczach* maiącey Zdymow czterech z części wewsi *Kocowszczyzny* maiącey zdymow szesciu z części swey wewsi *Czernichowcach* * maiącey z Dymu jednego oddali zl 10 gr 15
- Jch Mci Panowe **Łaskowie** z części swojej wewsi *Łaskach* maiącey z dymow dwudziestu oddali zl 10 Natey karcie czyni zl 90 / A. 925 3B.
- Jego McPan **Fedor Łasko** I Pan **Adam Markiewicz** zczęści swych wewsi *Łaskach* maiącey Zdymow osmim oddal zl 4
- Pa[n] **Matwei Tripolski** z maiętnosci Swey zastawney Zczęści wewsi *Wielawsku* maiącey z dymow szesciu oddal zl 3
- Pan **Olizar Sýngur** z maiętnosci swey Dziedzicznej Zewsi *Nozdriszu* Zdymow szesciu oddal zl 3
- Pan **Kasper Kozuchowský** zewsi *Kozuchow* z dymow dwudziestu piąciu oddal zl 12 gr 15
- Jch Mc Panowie **Rafal i Remian Służkowie** woiewodzicewie *Wendęscy* z maiętnosci swey Dziedzicznej zewsi *Opaczycyna* zdymow Trzydziestu Siedmiu zewsi *Muchoiedow* z dymow osmnastu zewsi *Uhłow* zdymow czterech oddali zl 29 gr 15
- Jei Mc Pani **Marina Łaskowna** z maiętnosci Swey zewsi *Łaskow* zewsi *Zerewa* y zwioski *Bołotnicy* z dymow Trzydziestu osmim oddala zl 19
- Pan **Jozef Uhłowski** Sam odsiebie yz części braci swey z dymow Trzech oddal zl 1 gr 15
- Jego Mc Pan **Jerzi Suszczanski** zmaiętnosci Swey Dziedzicznej zewsi *Tatarinowicz* zdymow Cztyrnastu oddal zl 7
- Jch Mc Paný zakonne **monastýra Koreckiego** zmaiętnosci swey *Klinieckiey* succesa oným po *Xzmie* (titl) z ego md *Konebiy* dostaley z dymow *Sta* dwadziestu oddali zl 56
Natey Karcie czyni zl 135 A. 926
- Jeý Mc Pani **Iwanowa Niemiryczowa** zmaiętnosci swey Dziedzicznej zewsi *Medwednego* zdymow Czternastu *Azsiola* *Kostiuszkow* zdymow Trzech przez *atamana Swego* oddala zl 8 gr 15
- Jego mc Pan **Samoiel Rucký** zmaiętnosci swey *Weresow* zdymow szesciu oddal zl 3
- Jego mc Pan **Adam Rapsztinski** zmaiętnosci sýna swego Jego mci Pana **Alexandra Rapsztinskiego** prawem *zadarina* Jego *KMci* onemu *Nalezącey* zewsi *Szelozkow* (?) zdymow dwudziestu zewsi *Uhleniey* zdymow piętnastu Zewsi *Hoszowa* z dymow *Dwunastu* oddal zl 23 gr 15
- Pani **Hrehorowa Duboszýnska** zmaiętnosci Swey zewsi *Iackowicz* iz *slobody* na *Zoloný* leżącey iako i z *Placu* *wmieście* *Owruczu* leżącym z dymow szesnastu oddala zl 8
- Pan **Jan Staszkiwich** zmaiętnosci Swey *Zziemi Jerilowskiey* i *Tenitilowsiey* zdymow Trzech oddal zl 1 gr 15
- Xzna Jei mc **Radziwilowa** zmaiętnosci Swey Dziedzicznej *Zmiasteczka Kamianki* zdymow *Sta* *dwunastu* *Zmiasteczka Bazaru* z dymow *Sta* *cztyrdziestu* y *szesciu* *Zmiasteczka Romanczie* (?) zdymow *Dziewiętnastu* z *wioski Niedaszkw* i *zrudni* z dymow *dziesięciu* oddala zl 143 gr 15
- Jego Mc Pan **Modliszewský** zmaiętnosci Swey zastwney *Zmiasteczka Habnego* zdymow osmim *dziesiąt* zewsi *Światochýcz* z dymow *Dwudziestu* oddal zl 50
Natey Karcie czyni zl 238 / A. 926 3B.
- Pan **Alexander Stecki** zmaiętnosci swey zewsi *Deronowicz* zdymow *Trzydziestu Trzech* (22 ?) oddal zl 11 gr 15
- Pan **Iwan Zlinský** zewsi Swey *Carow* zdymow *sied(m)nastu* oddal zl 8 gr 15
- Pan **Mikołay Tuczanicki** Zmaiętnosci Swey *spółowice* *Marcinowicz* Zdymow *dziewiętnastu* oddal zl 9 gr 15
- Panowie **Zakusilowie** zewsi *Zakusilow* zdymow Trzech oddali zl 1 gr 15
- Pan **Alexander Stroilowski** z tych że *Marcinowicz* zdymow piąciu oddal zl 2 gr 15
- Pan **Jan Kamiński** zmaiętnosci Swey zewsi *Pawłowicz* zdymow dwudziestu jednego oddal zl 10 gr 15
- Jch mc Panowie **Tripolski Matwey Herman Maxim Fedor Fedorowicze** starszego sami odsiebie iod pana **Heliasza Andreiewiczow Tripolskich** zmaiętnosci *Śwých* *siola Kłoczkw* Zdymow szesciu *zsiola Kacowszczyzny* zdymow piąciu *Z* *siola Błazęnkowszczyny* nowo osadzoney *Nozdrisza* zdymow *Pięciu* azewsi *Czyholowicz* z Dymow *piętnastu* oddali zl 17 gr 15
- Wielebný w *Bodze* xdz **Fabian Korycki** *Piotr Czarnobyłský* zmaiętnosci Swych zewsi *Lelewa* zdymow *Szesci* *Dziesiąt* zewsi *Koszowký* zdymow *Dwunastu* zewsi *Pariszewa* z Dymow *Dwudziestu* *syesciu* oddal zl 45
Natey Karcie Czyni zl 110 gr 15 / A.927

- Pan **Maxim Tripoiski** zmaiętnosci swej zastawney zewsi Iablonki zdymow dziesiociu a zewsi Lusowikow zdymow dziesionscu oddal zl 10
- Pan **Ian Suryn** zmaiętnosci Swej zewsi Żerewa y Bobynicz zdymow Dwudziestu piąciu oddal zl 12 gr 15
- Jego Mc Pan **Fedor Obodenski** Lowcz braslawskij zmaiętnosci Swej zewsi Pokalewa zdymow szesnastu oddal zl 8
- Pan **Alexander Suryn** zmaiętnosci Swej Wystupowicz zdymow dwudziestu iednego oddal zl 10 gr 15
- Jei mci Pani **Kazimierska** zmaiętnosci Swej zewsi Chwosni zdymow dzieiciu oddala zl 4 gr 15
- Jego Mc Pan **Jerzy Moszczanicky** Zmaiętnosci swych zewsi Skorodnego zdymow Siedmiudziesiąt zewsi Rakoszczyzny zdymow Trzydziestu yszesciu zewsi Koptiowszczyzny zdymow sedmi dziesiąt ipięciu oddali zl 90 gr 15
- Jego mc Pan **Modliszewskij** zewsi Rochowki zdymow siedmnastu oddal zl 8 gr 15
- Pan **Matiasz Lisowskij** zmaiętnosci zastawney zewsi Tarasow zdymow Trzech oddal zl 1 gr 15
- Pan **Adam Suryn** zmaiętnosci Swej Dziedzicney zewsi Hodotemla izczastki Swej w Heiewcach maiącey zdymow Siedmiu oddal zl 3 gr 15
- Natej Karcie Czyni zl 149 gr 15 / A.927 зв.
- Panowie **Alexander Nikodim i Stefan Moczulscy** zmaiętnosci Swej zziemie Hubarowskiey zdymu iednego To iest zogrodnika jednego oddali gr 6
- Pan **Stanislaw Bylina** zdaniny Swej zewsi Szyrkowszczynej zdymow dziewięciu oddal zl 4 gr 15
- Panowie **Tymirowscy Artem y Lohwin** zmaiętnosci Swej zgruntu Tymirowskiego z dymu jednego oddali gr 15
- Jego Mc Pan **Abram Tyszkiewicz** zmaiętnosci Swej zewsi Narowicz zdymow Trzydziestu Trzech oddal zl 16 gr 15
- Pan **Mikolaj Podhaieckij** zmaiętnosci Swej zastawney zewsi Zaleszan zdymow dwudziestu piąciu oddal zl 12 gr 15
- Jego Mc Pan **Szczesny Charlinscy** Zmaiętnosci Swej zmiasteczka Prob(u)? z dymow Cztyrdzestu oddal zl 20
- Panowie **Larywon Sinhaiewski y Wasili Yskorostinskij** zczęci Swej w Sinhaiach maiącey zdymow Cztyrzech oddali zl 2
- Pan **Iędrzej Bylina** zmaiętnosci Swej izczęsci swej wiejsi Pieszczanicij maiącey zziemie Pupkowczyny maiącey zdymow dwu a trzeciego ogrodnika oddal zl 1 gr 6
- Pan **Mikolaj Bialobrzecki** zmaiętnosci Swej zastawney Zewsi Skuratow Zdymow Cztyrnastu zewsi Ryszkowa z dymow Dziesięciu oddal zl 12
- Nate karcie czyni zl 69 gr 15 / A.928
- Jei Mci Pani **Mikolaiowa Malynska** zmaiętnosci Swej Polowicij miasta Brahenia iwsii Donego Należących zdymow taki krzesciianskich iako yzydowskich zdymow Dwochset Osmiudziesiąt yszesciu A osobliwie z slobody nowo osiadley ze Szkliny zdymow Trzech zdrugey slobodki Udałowki zdymw dwa oddal zl 145 gr 15
- Pan **Wasili Silicz** zmaiętnosci Swej Zastawney zewsi Chrapkowa zdymow szesciudziesiąt Trzech oddal zl 31 gr 15
- Jego Msc pan **Modliszewskij** zmaiętnosci swej arędownej zmiasta Norzynska zdymow Trzechset osmiu Dziesiąt y piąciu Zewsiuw Wielkiey y Malley Chayczy yzewsi Bondarow i Salow zdymow Sta siedmiu dziesiąt i siedmiu oddal zl 281
- Jego Msc Pan **Mikolaj Abramowicz** zmaiętnosci swych Zewsi Ostrohadowicz zdymow Czterdziestu siedmiu Zewsi Baszowa zdymow dwu Zewsi Wiaska zdymow szesciu zslobodki Ploskiego Zdymow piąciu zchutora Worodka (?) Zdymow dwa zslobodky Klucznoy zdymow Trzech zewsi Streliczewa zdymow piąciu dziesiąt cztyrech zewsi Choinik Zdymow piąciu dziesiąt Zmiasteczka Nowego Haleza Zdymow Dwudziestu szesciu A z domow Żydowskich rzech z Wielkiego Boru zdymow szesciu z Choroszkowa zdymow piąciu zslobodki Korczowego zdymow trzech z Maliszewa zdymow siedmiu z Ponelich zdymow dziewięciu z Krasno Siela zdymow czternastu z Ulasow zdymow cztyrech z sielca Lochanij zdymow cztyrech ze wsi Dworiszcz znowosielok z dymow Sta dwadziestu zdrugego z dymow piąciu iz częci w Chlapkowie maiący zdymow dziewięciu z kozdego dymu oddal po gr 15 polskych czyni zl 192
- Natej Karcie czyni zl 650 / A. 928 зв.
- Jey Mc Pani **Mierzwinska** zmaiętnosci Swej Zabczyc y Czowky zdymow Cztyrdzestu oddala zl 20
- Taz JeMc Pani **Mierzwinska** zdrugey maiętnosci Swej zmiasteczka Iskorosty zdymow szesciudziesiąt i dwu oddala zl 31

- Jego Mc Pan **Stanisław Wilam** zmaiętnosci Swey dziedzicznej zmiasteczka Wieleńnik zdyńmow siedmiudziesiąt siedmiu zewsi Wieleńnik zdyńmow Trzydziesiątu pięćiu zewsi Sor(i)kopini (?) zdyńmow Trydziesiątu Siedmiu zewsi Przybytkow zdyńmow dwudziestu Dziewięćiu zewsi Krasitowki pogorzały Zostatka ieý zdyńmow Czterydziesiątu zewsi Zakornicz zdyńmow szesciu zewsi B(L)eletow (?) zdyńmow Czteryech zewsi Bielki zdyńmow Trzydziesiątu zewsi Stuchowszczyńny zdyńmow Dwudziestu Czteryech Zewsi Skrebelicz y Iurkoszczyńny izdyńmow Dwudziestu dziewięćiu Zewsi Bol(hk)owszczyńny (?) zdyńmow dziesiąćiu iz cięsciu w Hoiewcach maięćey zdyńmu iednego izczęsci wewsi Zoloni maięćey zdyńmow dwu zmiasteczka Lipniki Zdyńmow Szesciu dziesiąt Trzech zewsi Yz(d)biczowki zdyńmow siedmnastu Zewsi Bobrycza z dyńmow dwudziestu szesciu zewsi Suszczan zdyńmow dwudziestu ze wsi Hluplan zdyńmow dziewięćnasu zewsi Nakoran zdyńmow dwudziestu zewsi Olenicz z dyńmow Cztyrnastu odano od Jego Mc zl 261 gr 15
- Natey Karcie Czyni zl 325 gr 15 / A. 929
- Pan **Izdebski** zmaiętnosci Swey zastawney zewsi Kremny Zdyńmow Dwudziestu szesciu oddal zl 13
- Ociec **Archimandrit Owruký** Przez oica Antonego namiesnika mastyra (sic) Owruskiego (sic) zmaiętnosci Swych Cerkiewnych zewsi Bielki zdyńmow szesciu Zewsi Denisowicz Zdyńmow szesciu iz częstki Telatyckieý Zdyńmu iednego z folwarku Swego Korczowego zdyńmow Trzech z Mikolszczyńny z zdyńmow Trzech aze czterech pustek wewsi Bielce maięćych nic niedali A z osiadłych oddali zl 9 gr 15
- Pan **Samoieł Stecky** zmaiętnosci Swey Dziedzicznej zewsi Hunicz Zdyńmow dwudziesta szesciu zewsi Ia(ro)k(b)owszczyńny (?) Zdyńmow Czternastu izczęsci Swey w Sokolowiczach maięćey zdyńmow Szesciu oddal zl 23
- Pan **Tymofey Strzelbicky** izczęsci swey pohoreley (уточнення на маргінесі Pohoryley) maięćey wgruncie Wyhowskim zogrordnika iednego oddal gr 6 (litowskich)
- Pan **Marcin Piotr Roman Siemion Marcinowicz Niewmierycký** oddali zczęscę Swych zdyńmu iednego gr 15
- Jego Mc Pan **Krzysztof Trzeciak** zmaiętnosci Swey dziedzicznej zewsi Isaiek y Puhaczowki zdyńmow Trzydziesiątu oddal zl 15
- Pan **Baliromy(?) Paszkowský** zmaiętnosci Swey Liplanszczyńny zdyńmow Trzydziesiątu iednego oddal l 15 gr 15
- Tenże Pan **Paszkowský** zmaiętnosci Swey zastawney zewsi Dawydkow zymow iednastu oddal zl 5 gr 15
- Jego mc Pa(n) **Fedor Suszanský-Proskura** pisarz Ziemský Kiowský Zmaiętnosci Swey Dziedzicznej zmiasteczka
- Natey Karcie Czyni zl 69 gr 12 A. 929 зв.
- Balki zdyńmow osmi dziesiąt Zmiasteczka Kornina Zdyńmow pięćiu dziesiąt zewsi Lutawý zdyńmow Dwudziestu pięćiu z slobody Suszczan zdyńmow Pięćnastu zmaiętnosci m zas Zastawney zewsi Wierchowńny Zdyńmow Trydzie oddal Jego Mc zkazdego dyńmu pogroszy 15 polskich uczyni sumą zl 100
- Jego mc Pan **Hrehorý Stocký** Zmaiętnosci swey dziedzicznej zewsi Sobeczyna Zdyńmow szesciu dziesiąt oddal zl 30
- Panowie **Mieleniewský** zaiętnosci swey Mieleniec zdyńmow siedmiu oddali zl 3 gr 15
- Jego mc Pan **Wasil Tysza-Bykowsky** zmaiętnosci swey zewsi Horbolewa Zdyńmow szesciu dziesiąt zewsi Molodyłowa zdyńmow szesciu dziesiąt ze wsi Osied(hy) (?) zdyńmow dwudziestu zewsi Wydybora zdyńmow dwudziestuj zewsi Popowszczyńny Zdyńmow szesnastu Zewsi Skorostiatyczy zdyńmow dwunastu zewsi Lewkowicz zdyńmow dwunastu oddal zl 100
- Jego Mc Pan **Piátr Babinský** zmaiętnosci Swey zastawney zewsi Rokitney zdyńmow pięćiudziesiąt iednego zewsi Masiewicz zdyńmow pięćiu dziesiąt iednego oddal zl 52
- Tenże Pan **Piátr Babinsky** zmaiętnosci Swey dzieczney zewsi Kamiennego zdyńm dwudziestu siedmiu zewsi Siedliszcza zdyńmow dziewięćnastu zdyńmow Nowy Woli Zdyńmow osmi oddal zl 27
- Pan **Jan Tworkowský** zmaiętnosci Swiey zewsi Szczehliczowki Zdyńmow szesciu oddal zl 3
- Natey Karcie Czyni zl 301 gr 15 / A.930
- Panowie **Wyhowscy Łaryonowiczowie Fedor Adam Samoieł Demian y Ivan** Potomkowie brata ych Romana Wyhowskiego zczęsci Swych siała Wyhowa K(L)opiszcz Dawydkow y Pohoreley Zdyńmow Trzydziesiątu siedmiu oddali zl 18 gr 15 (маргінес – Wyhowscy)
- Jego mc Pan **Hrehorý Sokor** zmaiętnosci Swey zastawney zewsi Warowa zdyńmow dwudziestu osmiu ciągłych oddal zl 14
- Jego Mc Pan **Jędrzi Woinarowsky** zmaiętnosci Swey zastawney zewsi Starych Hrodinięc zdyńmow Trzydziesiątu zewsi Ułanova Zdyńmow dwudziestu iedego oddal zl 20 gr 15

- Jch mci Panowie **Bogdan y Alexander Soltanowie** Pan Bogdan zmaiętnosci Swey dziedzicznej zewsi Noszdyrza Apan Alexander Zmaiętnosci Swey zastawnej zewsi Dorohinia odpanow Jakubowyczow Pawszow maięcej Zdymow Trzydziestu jednego oddali zl 15 gr 15
- Jego Mc Pan **Stanislaw Kowalewsky** Zmaiętnosci Swey Zastawnej zewsi Łosnicy zdymow Cztyrdziestu zewsi Potapowicz zdymow dwudziestu dziewięciu az slobodki Palczyc z dymow Trzydziestu iędnego oddał zkazdego po groszy 15 polskych czyni zl 44 gr 15
- Jego mc Pa(n) **Adam Korczewsky** zmaiętnosci Swych Dziedzicznych ziewsi Sielca zdymow Trydziestu Zgrodnika z dymow czterziestu oddał zl 35
- Natey karcie Czyni zl 154 / A. 930 зв.
- Jego mc Pan **Marcin Zborowsky** zmaiętnosci Swey dziedzicznej Zmiasteczka Ywnicy Zdymow Trzechset oddał zl 158 (potribno 150)
- Jego mc Pan **Stanislaw Czudowsky** Zmaiętnosci Swey zastawnej zewsi Terechowy Zdymow dwudziestu dziewięciu Zewsi Polowieckiej zdymow Trzydziestu siedmiu oddał zl 29 gr 15
- Jch mci Panowie **Adam y Remian Tyszowie-Bykowscy** zmaiętnosci Swey dziedzicznej zczęsci miasteczka Hodorkowa ywsi do nego nalezających Zdymow Pięciu set y czterech oddali zl 252
- Jeý mc Pani **Katarzyna Tyszkiewiczowna** Konstata Jelcowa Podstolina Kiowska Zmaiętnosci Swey miasteczka Narodycz Zdymow osmiu dziesiąt osmiu zewsi Selca zdymow Cztyrdziestu szesciu zewsi Stawkawkach (?) zdymow dwudziestu czterech zewsi Szarniego zdymow Cztyrnastu oddala zl 86
- Panowie **Hrehory y Prokop Szczenięwsci** zczęsci Swey z Czerniiewskiej Zdymow dwu oddali zl 1
- Panowie **Mieleniewsky** zczęsci Swey Mielenewskiej Zdymow sedmiu oddali zl 3 gr 15
- Pan **Stefan Pieslak** zmaiętnosci Swey dziedzicznej zewsi Nozdryszu zdymow Trzech oddał zl 1 gr 15
- Jego mc Pan **Fedor Woronicz** Podczasz Kiowsky zmaiętnosci Swey zmiasteczka Mohilney iwsi Doniego nalezających Zdymow osmiu dziesiąt y szesciu oddał zl 43
- Natey Karcie Czyni zl 566 gr 15 / A. 931
- Jego Msc Pan **Pawel Sapeha** zmaiętnosci Swey zmiasta Czarnobyla iwsi donego nalezających zdymow tysiacza przez urzadnika Swego oddala (?) zl 500
- Jeí Mc Pani **Jendrzeiowa Harlinska** Zmaiętnosci Swey Łopatycz zdymow Pięciu dziesiąt y czterech oddala zl 27
- Panowie **Krzysztof Stepkowsky y Ian Slawinsky** zmaiętnosci Swey z Bolodkowszczyń (?) Zdymow dwoch oddali zl 1
- Xzna Jeí mc **Radziwilowa** zmaiętnosci Swey zewsi Krasilowki zdymow siedmnastu oddala zl 8 gr 15
- Pani **Andruzka** zmaiętnosci Swey z czensciu w Welawsku maięcej zdymow siedmiu oddala zl 3 gr 15
- Ich Mc Panowie **Siemion Hrehory y Pawel Stawieccy** zmaiętnosci Swey dziedzicznej ze Trzech Częsci Swych zewsi Czernichowiec dymow Szesnastu zewsi Wielawska zdymow Cztyrnastu zewsi Wysokiego zdymow piętnastu według inramętu wgrodzie Owruckim Uczynionego oddali (oddali) zl 22 gr 15 (магринеc – Czernieckiego)
- Jego mc Pa(n) **Hipolit Rodkiewicz** mieczny Kiowsky zmaiętnosci Swey Dziedzicznej zewsi Masanow zdymow piętnastu ciągłych zогrodnikow pięciu po groszy 6 litowskich od(d)ał zl 8 gr 22 (мало би бути 8-15)
- Pani **Pawłowa Michailowiczowa (S)tawiecka** zmaiętnosci Swey wiewsi Czernięchowcach maięcej Zdymow dwu oddala zl 1
- Natey Krcie Czyni zl 572 / A. 931 зв.
- Pan **Piotr Stepkowsky** zmaiętnosci Swey Dziedzicznej Zziemi Pupkowszczyń Zdyma iednego oddał gr 15
- Pan **Teodor Niewmirycky** zmaiętnosci Swey zczęsci wewsi Niewmiryckych maięcej zdymu iednego oddał gr 15
- Pan **Iarosz Piotr Roman y Iwan Stefan Alexander Niewmiriccy** zczęsci Swey wiewsi Niewmiryckych maięcej zbracia swą zdymow dwu oddali zl 1
- Pan **Fedor Korkoszka** zczęsci Swey wewsi Moczulni maięcej Zziemie Hubarowskiej zdymu iednego oddał gr 15
- Jego mc Pan **Hrehory Czernik** zmaiętnosci Swey dziedzicznej zewsi Woniaiek zewsi Nowakow y Iurkowki (?) zdwu części wtych wsiach maięcych zdymow Trydziestu dziewięciu a zubogych osmiu domow oddał zl 23 gr 15
- Pani **Anna Szaszkiewicowna Michayłowa Proncenkowiczowna** (?) zmaiętnosci Swey ztreci części wewsy Woniaykach i Makowce maięcej zdymow trzydziestu ad ratyonem oddala rzecz zl 12
- Pan **Piotr Suryn** zmaiętnosci Swey ze Wzpolochaczewia zdymow dziesiąciu zczęstki Wistupowiczach maięcej zdymu iednego oddał zl 1 gr 15

- Jei Mscu Pani **Iwanowa Korczewska** zmaiętnosci Swey zewsi Wiązowkŷ zdytow dwudziestu Jednego zowski Wielawska zdytow dziewięciu oddała z 15
- Pan **Matwey Sinhaiewskŷ** zczęsci Swey wewsi Sinhaiach maiaęcy zdytow trzech oddał z 1 gr 15
- Natey Karcie czyni z / A. 932/
- Pan **Felician Głębockŷ** Zmaiętnosci Swey zewsi Hołubyiewa iz slobodky Hołubiewskiey zdytow dziewiętnastu oddał z 9 gr 15
- Pan **Siemion Wigura** Zmaiętnosci Swey Zastawney zewsi Kulazyniec i slobodki Władisławowa zdytow trzy dziesta oddał z 15
- Panowie **Heiewskŷ** zewsi Heiewicz zogrōdnikow dwu skazdego dyma po gr szesciu litewskich oddali
- Pan **Grzegorowich** Zmaiętnosci Swey zewsi Re(o)chow (?) zdytow piąciu oddał z 2 gr 15
- Jch Msc **oycowie Jezuci** Sas(tn)owscy z maiętnosci swey z dobr Konotopa Werpkowicz z Korowiec zdytow dwudziestu oddali z 10
- Jego Msc Pan **Jan Czerchawskŷ** zmaiętnosci Swey dziedzicniey zewsi Kuzmicz zdytow czternastu ciągłych azogrōdnikow dziesięciu po gr 6
- Natey Karcie czyni z 39
- Z częsci w Piesoczanicę maiaęcy zogrōdnika Jednego azczęsci w Moczulny maiaęcy zogrōdnika jednego oddał z 8 gr 22
- Jch msc Panowie **Iwan Fedor i Ostafy Tripolskŷ** zmaiętnosci Swey zastawney zewsy Malina zdytow Dwudziesta piąciu z Łomny zdytow trzydziestu zwioski Siekricza (?) zdytow dziesięciu zkozdego dymu oddali po gr 25 polskich czyni z 32 gr 15
- Pan **Artem Uszczap** Zmaiętnosci Swey zewsi Uszczap zdytow czterech oddał z 2
- Panowie **Bogdan Iwan i Hrehori Chodakowscy** zczęsci Swey wewsi Chodakach maiaęcch zdytow Dziesięciu maiaęcch oddali z 5 / A. 932 зв.
- Pan **Szymon Pawsza** z Dzierzawy Swey z woski Pawszanę wzastawię maiaęcę zdytow Dziewięciu ciągłych oddał z 4 gr 15
- Natey Karcie czyni z 52 gr 22
- Utego rejestru podpis rąk Ich Mcw Panow Deputatow Tymi słowy
- Krzysztof Tyszkiewicz** Woiewodzie Brzeski
- Lukasz Modliszewski** ręką swą
- Siemion Stawieckŷ** ręką
- Ktory to rejestr Zapodaniem oczewistym wysz mianowanic Jch mciw Panow Deputatow A za przięciem moim Urzędowym Słowo w słowo Jako sie w sobie ma do Xiąg ninieiszch iest wpisane

Всесвітня історія

УДК 94:328.132.7(438+477)"1989/1997"

Юлія Ключук

Інститут Президентства в Республіці Польща та Україні: спільне, відмінне, особливе (1989–1997 рр.)

У статті проаналізовано особливості становлення й функціонування інституту Президентства в Республіці Польща та Україні з моменту проголошення незалежності до прийняття Конституцій (1989–1997 рр.). Висвітлений матеріал ілюструє діяльність інституту Президентства двох сусідніх країн через порівняльний аналіз основних нормативно-правових документів. Автор зосереджує увагу на спільних і відмінних рисах у повноваженнях Президентів, а саме: статусі Президентів, виборах очільників, правах та обов'язках, відповідальності перед народом і Законом, порядку усунення від влади. Показано безпосередній вплив політичної традиції Польщі на формування демократичних інституцій в Україні.

Ключові слова: Республіка Польща, Україна, Президент, інститут, Конституція, демократія.

Ключук Юлія. Інститут Президентства в Республіці Польща та Україні: общее, различие, особенное (1989–1997 гг.). В статье проанализированы особенности становления и функционирования института Президентства в Республике Польша и Украине с момента провозглашения независимости до принятия Конституции (1989–1997 гг.). Материал иллюстрирует деятельность института Президентства двух соседних стран через сравнительный анализ основных нормативно-правовых документов. Автор сосредоточивает внимание на общие и отличительные черты в полномочиях Президентом, а именно: статусе Президентом, выборах руководителей, правах и обязанностях, ответственности перед народом и Законом, порядке устранения от власти. Рассматривается непосредственное влияние политической традиции Польши на формирование демократических институтов в Украине.

Ключевые слова: Республика Польша, Украина, Президент, институт, Конституция, демократия.

Klyuchuk Yulay. The Presidency Institute in the Republic of Poland and Ukraine: Overall, Excellent, Special (1989–1997). The article analyzes peculiarities of formation and functioning of Presidency Institute in the Republic of Poland and Ukraine since the proclamation of independence before the adoption of the Constitution (1989–1997). Lighted material shows the activities of the Presidency of the two neighboring countries through a comparative analysis of major legal documents. The author focuses on common and distinctive features in the powers of the President, namely: the status of the Presidents, election of leaders, rights and duties, responsibility to the people and the Law, order the removal from power. The paper discusses the direct influence of the political traditions of Poland on the establishment of democratic institutions in Ukraine.

Key words: Poland, Ukraine, President, Institute, Constitution, democracy.

Постановка наукової проблеми та її значення. Суспільно-політичні трансформації на теренах Центрально-Східної Європи, у 80–90-х рр. ХХ ст. привнесли чимало нових тенденцій розвитку в політичне життя Республіки Польща та України. Демократичні засади й правові основи суспільного життя стали базовими для новоутворених незалежних держав і сприяли відновленню та подальшому вдосконаленню такої інституції, як Президент. Республіка Польща й Україна намагалися адаптували власне законодавство до світових норм права, таким чином формуючи ґрунт для легітимного функціонування інституту Президентства. Ураховуючи той факт, що все це відбувалося фактично паралельно, то це дає авторові повне право порівнювати інститути між собою й визначати спільні, відмінні та особливі риси кожного з них.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Формування інституту Президентства – важливий етап розвитку кожної держави. Президент є тією посадовою особою, до компетенції якої належить здійснювати зовнішньополітичну діяльність від імені власної країни, а тому в рамках польсько-українських відносин, визначення особливо діяльності цих інституцій необхідне. Багато робіт присвячено розв'язанню питань функціонування інституту Президентства в Польщі та Україні. Це роботи Т. Андрущенко [1], О. Білорус [2], Ф. Бурчак [4], Н. Гончаренко [5], В. Дем'янець [8], Г. Зеленько [9], М. Зелінська [10], М. Кармазіна [11], І. Кресіна [15], Г. Малкіна [16], О. Новиков [17]. Однак ці дослідники не ставлять за мету висвітлити особливості функціонування польської та української

інституції Президентства як таких, що формуються паралельно, а тому й виникає потреба такого дослідження.

Мета статті – проаналізувати особливості функціонування інституту Президентства в Республіці Польща та Україні в період із 1989-го до 1997 р. як важливий чинник формування міждержавних відносин. Відповідно до мети розв'язували такі наукові завдання: проаналізувати передумови утворення інституту Президентства; виокремити нормативно-правові документи, які регламентують діяльність очільників держав; простежити особливості повноважень польських та українських президентів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Кінець 80-х рр. XX ст. став переломним моментом і для польського суспільства, і українського. Два європейських народи, з різницею в часі в декілька років, виборили незалежність і намагалися розбудувати власну державу на основних цивілізаційних демократичних принципах. Польський істеблішмент швидкими темпами сформував сильний механізм владних структур, зокрема інститут Президентства, а українська демократично налаштована еліта, яка б відображала інтереси всіх верств населення, так і не виділилася з-поміж основної маси. «Україна отримала незалежність без попередньої революції в головах, революції в мисленні». Україна розпочала модернізувати суспільство, не сформувавши основи світобачення, нові ідейні, політичні та економічні орієнтири, що сприяли б простому усвідомленню реформ і для еліти, і суспільства загалом. Ситуацію погіршував умовний поділ України на «Схід» і «Захід», що формувало підґрунтя для виникнення сепаратистських ідей на фоні відсутності власної загальнонаціональної ідеології [9, с. 43–44]. А тому процес формування інституту Президентства в Республіці Польща розпочався дещо раніше, аніж в Україні.

Передумови політичної модернізації та трансформації в Польщі та Україні мають певні відмінності, що й зумовлює дещо інший перебіг подальших процесів. Польща, яка раніше стала на шлях демократичних перетворень, виявилася більш готовою до рішучих змін, ніж Україна. Українське суспільство не мало наявну чітку державно-ідеологічну доктрину, через тривалий період бездержавності. Натомість у Польщі державно-ідеологічна доктрина, сформована в добу Речі Посполитої, сприяла формуванню політичної нації поляків і виступала певним об'єднавчим елементом для народу у складні періоди історії [9, с. 49]. Це свідчить про те, що Республіка Польща є хорошим прикладом для наслідування Україні в питаннях формування національної свідомості серед населення, відчуття патріотизму та гордості за свою державу.

Широкомасштабна перебудова владної конструкції розпочалася в Польщі 1989 р. після відомого «Круглого столу», а в Україні – 1991 р. після проголошення Акту про державну незалежність. Завдяки політичному порозумінню Польщі вдалося приступити до масштабних економічних перетворень, відомих під назвою «шокової терапії», що дало змогу країні, в порівняно недовгий час, не лише припинити шалену інфляцію, перезапустити економіку, але модернізувати законодавство, передовсім Основний закон, із поновленням посади Президента [17, с. 220].

Польща й Україна здійснили спробу адаптувати колишні комуністичні закони до нових історичних реалій. Конституції країн ЦСЄ, які були прийняті у 90-х рр. паралельно із уведенням посади Президента, чітко окреслено механізм його функціонування, зокрема вибори, компетенцію, відповідальність, а також порядок зміщення вакантної посади Президента [8, с. 6]. Показовий той факт, що владні круги Республіки Польща й України, на момент політичних трансформацій мали ідентичний характер: фактичне двовладдя, де вища влада – це влада ПОРП (в Україні – КПРС) та влада Рад від гміни до Сейму (в Україні – від Верховної Ради до сільської) [9, с. 44]. Отже, основні принципи й особливості розбудови нових інститутів правління у Польщі та Україні мали подібні стартові елементи, що засвідчує наявність спільних рис у формуванні державності.

Питання про реформу української влади постало відразу після прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. Цей документ уперше проголосив, що «державна влада в Республіці здійснюється за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову» [7]. Варто наголосити, що важливим кроком у реформуванні державної влади стало заснування в Україні інституту Президентства. Адже до того суто президентські функції виконував той же парламент – Верховна Рада України в особі її Президії [4, с. 5]. А створення додаткового інституту означало початок процесу демократизації політичного становища й поділ влади на декілька складових.

У Польщі питання про заснування поста Президента та його роль у системі державної влади постало в процесі розроблення проекту нової Конституції восени 1989 р. З прийняттям поправки від 7 квітня 1989 р. було відновлено посаду Президента Республіки. Однак з дня заснування цей пост призначався генералові В. Ярузельському і «сприймався не інакше як певна гарантія влади ко-

муністів» [9, с. 53], тобто частково комуністичне минуле Польщі знайшло власне продовження в новоутвореній європейській державі.

Інститут президентства в Україні виник у період становлення власної державності. 25 червня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Постанову «Про вибори Президента України», у якій наголошено «за доцільне заснувати пост Президента Української РСР до прийняття нової Конституції Української РСР». Було передбачено, що вибори Президента Української РСР мають відбутися 1991 р. Подією історичної важливості стала інституціалізація президентства, яка відбулася 5 липня 1991 р. з прийняттям Верховною Радою Закону «Про заснування поста Президента Української РСР та внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР». У цих нормативно-правових документах визначено статус і повноваження президента УРСР, умови й порядок його обрання [4, с. 5]. Варто зазначити, що основні положення цих документів були в подальшому використані в Конституції України. З прийняттям Польщею й Україною нових конституцій відповідно в 1996 р. та 1997 р. обидві держави набули ознак президентсько-парламентських республік із визначеними сферами компетенції парламентів, президентів та урядів [9, с. 77–78].

У Республіці Польща спочатку була прийнято Малу, перехідну конституцію. Натомість чинна конституція ретельно готувалася вісім років. Це дало змогу полякам уникнути української «конституційної ночі», а головний документ країни став наслідком компромісів та узгоджень між основними політичними партіями країни. Над ним працювали кращі фахівці з конституційного права, які врахували думку громадськості та перевірений світовий досвід. Це дало змогу ретельно «виписати» Конституцію Польщі 1997 р. та чітко визначити права, обов'язки та роль Президента [17, с. 221].

Конституція України не містить чіткого й вичерпного переліку функцій Президента України, оскільки розписані вони упереміш із цілями й повноваженнями. Тому визначення конкретних функцій глави держави можливе лише через аналіз усього комплексу конституційних норм. Узагальнення наявних у нього повноважень і функцій важливі для розуміння його місця та загального призначення в державному механізмі, а також визначення ролі глави Української держави в розв'язанні основних потреб суспільства [6, с. 339].

У конституції Польщі термін «глава держави» взагалі не використовується. Президент наділений представницькими функціями в зовнішніх зносинах і виступає гарантом конституції, суверенітету та територіальної цілісності держави. Президент відповідає за безпеку держави й гарантує виконання міжнародних договорів. Конституція Республіки Польща містить положення, за якими Президент держави – верховний головнокомандувач збройних сил. Вона наділяє головного політичного лідера країни правом вводити надзвичайний стан, до якого відносить – зовнішню загрозу, загрозу державі, її безпеці або стихійного лиха [8, с. 5–6].

Щодо статусу Президент України, то він декілька разів зазнавав змін. Спочатку Президент був найвищою посадовою особою в державі, потім главою виконавчої влади. Так, за Законом «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» Президент оголошувався «найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади». Згодом статус Президента було викладено в такій редакції: «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України» [4, с. 6].

Статус Президента України визначено розділом V Конституції «Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України» [14]. України, де на Президента покладається обов'язок припиняти будь-які дії законодавчої, виконавчої та судової влади. На Президента покладений обов'язок приймати рішення й виконувати дії, спрямовані на захист та зміцнення державного суверенітету, збереження цілісності й недоторканності території України в межах нинішніх кордонів [2, с. 150].

Зміна статусу Президента як найвищої посадової особи держави на статус глави держави має принципове значення. Адже глава держави уособлює державу загалом. Віднесення глави держави до будь-якої з гілок влади порушує баланс державних влад. Президент має стояти не над гілками влади, а між ними, забезпечуючи єдність державної влади та координацію взаємодій її структурних елементів. Якщо інші державні структури виконують в державному механізмі певні функції – законодавствують, управляють, здійснюють правосуддя, то Президент репрезентує державу і в середині країни, і за рубежом [4, с. 6].

Утвердження змішаної системи правління найбільш популярне для країн, які здійснюють посткомуністичний перехід до демократичних режимів. Головною перевагою є поєднання стабільності президентської посади та відповідальності уряду перед парламентом. Отже, такі системи в умовах відсутності сталої демократичної традиції стійкі перед загрозою перетворення системи або одноосібної

узурпації влади (у разі президентської системи). Згідно з ними президент, незважаючи на наділення його вагомими повноваженнями, не може бути інтегрованим у жодну з гілок влади [5, с. 18–19].

Аналіз конституційних основ парламентсько-президентської форми правління Польщі дає підставу зробити висновок про певні конфлікти, які виникали між парламентом і президентом, зокрема в питаннях зовнішньополітичного курсу країни. Основи польської зовнішньої політики слід розглядати з інформації уряду про основні її напрями, які подає міністр закордонних справ на затвердження Сейму. При цьому конституційні повноваження в зовнішньополітичній сфері належать й президентові, а тому, роль президентів (Л. Валенсі, А. Квасневського) у формуванні та реалізації зовнішньої політики вагома [1, с. 148].

До прерогатив Президента Республіки Польща було віднесено сферу зовнішньої політики: ратифікацію міжнародних угод, ведення зовнішньої політики держави, призначення й відкликання представників Польщі в інших державах. Утвердження інституту Президентства було певним ультиматумом на переговорах «круглого столу», яка мала за мету виголосити висунуті «Солідарністю вимоги». Ураховуючи те, що парламент 1991–1993 рр. був надзвичайно строкатим (30 партій), Президент міг легко застосувати право вето або реалізувати свої повноваження щодо формування уряду чи розпускання парламенту. Саме так і вчинив Президент Польщі Л. Валенса восени 1993 р. після безуспішних спроб парламенту сформувати уряд і фактично став, за висловом В. Осятинського, «винахідником агресивного президентства» [9, с. 54–55].

У сфері зовнішньої політики Президент, як глава держави, виступає від імені України, представляє її в міжнародних відносинах, веде переговори й укладає міжнародні угоди, а також керує усією зовнішньополітичною діяльністю держави [2, с.151]. Президент держави репрезентує країну загалом, виступає від її імені у відносинах з іноземними державами [4, с. 3].

У Польщі Президент – верховний представник країни й гарант безперервності державної влади, він стежить за дотриманням Конституції, охороняє суверенітет і безпеку держави, а також недоторканність, територіальну цілісність країни. Крім того, Президент – верховний головнокомандувач збройних сил (у мирний час він реалізує командування завдяки міністрові національної оборони), має право збирати Раду Міністрів. Президент за згодою Ради призначає національний референдум [12].

Відповідно до Конституції України Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного й прямого виборчого права через таємне голосування строком на п'ять років. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні впродовж десяти останніх, перед днем виборів, років та володіє державною мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше як два терміни поспіль [14]. Ці положення теоретично мають обмежувати кількість претидентів на цю посаду.

Стрімкий розвиток конституціоналізму сприяє появі можливостей для політичних звинувачень правової форми Президентів Республіки. Так, у Конституції Польщі передбачена можливість усунення з посади президента в порядку імпичменту «за порушення конституції». Хоча найчастіше для проведення імпичменту потрібний висновок Конституційного суду, яким, власне, визначатиметься, чи було порушення Конституції [15, с. 87].

Основний закон Республіки Польща передбачає існування Державного Трибуналу, який був легалізований Конституцією 1997 р. Відповідальності перед трибуналом за порушення Конституції або законів країни під час перебування на посаді підлягають Президент Польщі, прем'єр-міністр та інші посадові особи. Прикладом може слугувати і процедура контрасигнатури, послідовність якої відпрацювали чиновники адміністрації Президента Польщі й уряду. Згідно із цією процедурою документ, підготовлений главою держави, надходить для опрацювання в уряд не підписаним і лише після підпису профільного міністра його підписує Президент. Це сприяє й персоніфікації відповідальності за прийняте рішення вищими посадовими особами держави, для уникнення його анонімності (що ще спостерігається в Україні), і збереженню авторитету Президента, коли законопроект не підтримує уряд [17, с. 221–223]. Отже, Президент, вступаючи на цей пост, чітко ознайомлений із відповідальністю, яку понесе перед законом і людьми в разі неправової діяльності.

Інститути політичної відповідальності президента України – інститут імпичменту президента, інститут контрасигнатури, інститут конституційного контролю щодо актів Президента в частині визнання їх неконституційними. Конституційна процедура імпичменту Президента України хоча й передбачається Конституцією, але настільки складна, що усунути його з поста за цією процедурою фактично неможливо. Особливо помітно це стає при порівнянні конституційних норм щодо імпичменту в Конституції Української РСР [13] та чинній Конституції України [14]:

1. Конституція УРСР підставою для усунення Президента з поста в порядку імпичменту визнала порушення ним Конституції і законів, то нова Конституція України – учинення державної зради або іншого злочину;

2. Конституція УРСР не визначала кількості народних депутатів, які можуть ініціювати процедуру імпичменту, а Конституцією 1996 р. це може зробити лише більшість від конституційного складу Верховної Ради, (226 і більше народних депутатів);

3. Конституція УРСР не передбачала прийняття Верховною Радою окремого рішення про звинувачення Президента, а за новою Конституцією потрібно, щоб за таке рішення проголосували не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради (300 і більше депутатів);

4. Конституція УРСР для прийняття рішення про усунення Президента з поста в порядку імпичменту потрібні були голоси не менш як 300 депутатів, то за новою Конституцією – не менш як трьох четвертих, тобто 338 голосів [16, с. 70–71].

Отже, наявність складної процедури імпичменту Президента в Конституції 1996 р. – ознака слабкості Основного закону й відсутності фактично політичної відповідальності Президента України перед Верховною Радою та перед народом. Це означає, що більшість з упроваджених у конституційну практику інститутів політичної відповідальності Президента України має формальний характер.

Висновки. Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що досвід Республіки Польща у формуванні інституту Президента й ретельність напрацювання положень Конституції надзвичайно цікавий і повчальний для України. Чіткість функціонування інституту Президента та зрозумілий порядок відповідальності за неправомірні дії гаранта Конституції – приклад для наслідування та запозичення інших країн. Україна, виборовши незалежність і ставши на шлях розбудови власної нормативно-правової бази, обрала легший шлях розвитку, не завжди реалізуючи власні можливості та потенціал. А тому досвід Президентів Республіки Польща за його цілісного використання – хороший дороговказ для українських колег у розбудові сильної та демократичної держави.

Джерела та література

1. Андрущенко Т. Зовнішні чинники президентської виборчої кампанії 2004 року / Т. Андрущенко // Політ. менеджмент. – 2005 – № 3. – С. 71–79.
2. Білорус О. Інститут президентства в Україні та волевиявлення громадян / О. Білорус // Вибори Президента України – 2004: проблеми теорії та практики : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 9–10 черв. 2005 р. – К. : Атіка, 2005. – 640 с.
3. Богомаз К. Інститут Президентства в Україні та європейських державах: досвід і перспективи розвитку / К. Богомаз, Л. Сорокіна // Інститут Президентства України в системі державної влади України : матеріали наук. конф. Київ, 17 січ. 2014 р. – К. : Вид-во «Київ. ун-т», 2014. – С. 135–140.
4. Бурчак Ф. Президент України / Ф. Бурчак. – К. : [б. в.], 1997. – 24 с.
5. Гончаренко Н. Інститут Президента в контексті суспільних трансформацій сучасної України / Н. Гончаренко // Інститут Президентства України в системі державної влади України : матеріали наук. конф., Київ, 17 січ. 2014 р. – К. : Вид-во «Київ. ун-т», 2014. – С. 16–20.
6. Гриньків О. Президент України – гарант верховенства права: законодавче закріплення і реалії сьогодення / О. Гриньків // Інститут Президентства України в системі державної влади України : матеріали наук. конф., Київ, 17 січ. 2014 р. – К. : Вид-во «Київ. ун-т», 2014. – С. 337–341.
7. Декларація про державний суверенітет України (16.07.1990) // Закони України. – К. : [б. в.], 1996. – Т. 1. – С. 5–9.
8. Дем'янець В. Інститут Президентства в країнах Центрально-Східної Європи / В. Дем'янець // Нова політика 1999. – № 3(23) – С. 5–7.
9. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Г. Зеленько. – К. : Критика, 2003. – 215 с.
10. Зелінська М. Інститут президентства в дослідженнях зарубіжних авторів / М. Зелінська // Політ. менеджмент. – 2010. – № 5 – С.96–103.
11. Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. – К. : Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. – 365 с.
12. Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mspra7520.ru/konstituciya-respubliki-polsha>.
13. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. – К. : Політвидав України, 1987. – 46 с.
14. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 2-го скликання 28 червня 1996 року // Відом. Верх. Ради України. – 1996. – № 30.
15. Кресіна І. Інститут імпичменту: Порівняльний політико-правовий аналіз / І. Кресіна, А. Коваленко, С. Балан. – К. : Вид-во Юрид. думка, 2004. – 176 с.

16. Малкіна Г. Інститут політичної відповідальності Президента України / Г. Малкіна // Інститут Президентства України в системі державної влади України : матеріали наук. конф., Київ, 17 січ. 2014 р. – К. : Вид-во «Київ. ун-т», 2014. – С. 69–74.
17. Новиков О. Конституційно-правові аспекти функціонування Президента Республіки Польща згідно з чинною конституцією / О. Новиков // Інститут Президентства України в системі державної влади України : матеріали наук. конф., Київ, 17 січ. 2014 р. – К. : Вид-во «Київ. ун-т», 2014. – С. 219–224.

УДК 93:159.953+316.3:159.953+316.356.4:159.953

Людмила Стрільчук

Теоретичний конструкт історичної пам'яті: дефініції й сучасний зміст

У статті розглянуто версії тлумачення історичної пам'яті та її роль у становленні сучасних національних суспільств країн Центрально-Східної Європи в пострадянський період. Проаналізовано відмінності між національною, соціальною, історичною пам'яттю; схарактеризовано особливості колективної й індивідуальної пам'яті та здатність певних обставин впливати на зміну історичних стереотипів.

Ключові слова: історія, історична пам'ять, національна пам'ять, соціальна пам'ять, суспільна свідомість, стереотипи.

Стрільчук Людмила. Теоретический конструкт исторической памяти: дефиниции и современное содержание. В статье рассматриваются версии толкования исторической памяти и ее роль в становлении современных национальных обществ стран Центральной и Восточной Европы в постсоветский период. Анализируются различия между национальной, социальной, исторической памятью, особенности коллективной и индивидуальной памяти и способность определенных обстоятельствах влиять на изменение исторических стереотипов.

Ключевые слова: история, историческая память, национальная память, социальная память, общественное сознание, стереотипы.

Strilchuk Lydmula. Theoretical Construct Historical Memory: Definitions and Current Contents. In the article versions interpretation of historical memory and its role in the development of modern national societies of Central and Eastern Europe in the post-Soviet period. Analyzes the differences between national, social, and historical memory, the features of collective and individual memory and the ability to influence certain circumstances to replace historical stereotypes.

Key words: history, historical memory, national memory, social memory, social consciousness, stereotypes.

Постановка наукової проблеми та її значення. Для української гуманітарної науки проблема історичної пам'яті постала з особливою актуальністю після здобуття незалежності й виникнення потреби осмислити історичну свідомість у процесі формування національної ідентичності. Попри численні дискусії на цю тему й публікації, у науковому світі й досі немає одностайної думки про співвідношення між суспільною свідомістю та наукою, урешті, про наповнюваність поняття *історична пам'ять*. Однак стан і перспективи становлення історичної пам'яті українців критично важливі для подальшого розвитку держави-нації, для її демократичного європейського майбутнього.

Мета статті – з'ясувати суть поняття *історична пам'ять* у його сучасному трактуванні.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Аналіз наукових і науково-публіцистичних текстів, що предметом дослідження мають історичну пам'ять, котрі в останні десять років опубліковані на сторінках вітчизняних часописів, наукових журналів і ЗМІ, засвідчує, що всім цим текстам притаманна дефініційна розмитість, яка часто межує з науковою неточністю. У публікаціях *історичну пам'ять* як поняття здебільшого трактують по-різному. У цій статті спираємося на роботи авторитетних істориків, аналізуючи концепції Л. Зашкільняка, В. Солдатенка, А. Киридон, Л. Нагорної, Н. Яковенко, Ю. Лотмана, Й. Рюзена, А. Мегілла.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На рубежі тисячоліть людство пережило черговий пізнавальний переворот, який іменують «поворотом до пам'яті». Людській спільноті притаманна здатність пам'ятати минуле. Тож *історичну пам'ять* ми розуміємо як здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин та формувати на його підставі уявлення про історію як таку й своє місце у ній. Фактично це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості та спільноти. Як зазначає

Л. Зашкільняк, історична пам'ять, індивідуальна й колективна, – результат взаємодії особистості й соціального середовища. Без такої взаємодії немає історичної пам'яті. Отже, історична пам'ять – це своєрідна ідентифікація з певною культурою [3].

Зв'язок історії та пам'яті настільки очевидний, що історичну пам'ять досить часто ототожнюють із процесом історичного пізнання як таким. В усякому разі на побутовому рівні історія й історична пам'ять перебувають в одній площині, і питання про можливість конфронтації між ними навіть не виникає.

Однією з ознак сучасної суспільної свідомості є своєрідний «пульсуючий» ефект щодо феноменів, які позначаються поняттями *історична пам'ять*, *національна пам'ять*, *соціальна пам'ять*. Ці словосполучення набули частого вживання і прискіпливого інтересу не так давно. Однак досить часто їх уживання та звучання виглядає тривожно або аж надто неприродно-надривно, іноді загрозливо. Відповідно актуалізуються чи відсуваються з першого плану і кон'юнктурні формальні розмови публікації в ЗМІ, і вагомі фахові роботи, звернені до пам'яті про минуле. Неважко передбачити, що шукати тут прості пояснення безперспективно [13, с. 3].

Тому цілком природними видаються спроби розібратися в сутності *історичної пам'яті*, зрозуміти, якою може й повинна бути методологія таких суспільно-психологічних явищ, як *колективна пам'ять*, *соціальна пам'ять*, *національна пам'ять*, із яким науковим інструментарієм слід підходити до їх тлумачення та оцінки.

Колективна історична пам'ять – досить складно соціокультурний феномен, який останнім десятиліттям набуває особливої актуальності та популярності серед дослідників. Однак останнім часом усе частіше звучить теза з приводу того, що є принципова неможливість мати скільки-небудь об'єктивне уявлення про минуле, оскільки в істориків відсутні надійні інструменти версифікації, а отже це головна причина недосяжності правдивих знань про реальний досвід. Звідси і спроби тлумачення історичного досвіду на рівні різних наук: історії, психології, філософії та ін. Наукові дослідження засобів реконструкції «минулої реальності» сьогодні перестали бути прерогативою істориків: механізми функціонування колективної пам'яті вивчають соціологи, психологи, засоби передачі та зберігання уявлень про минуле – антропологи, репрезентацію історії в художніх творах – філологи, мистецтвознавці та ін. У контексті теорій націй і націоналізму історична пам'ять трактується як основоположний чинник становлення сучасних національних держав, оскільки саме історична пам'ять – фундамент ідентичності – наділяє національні спільноти почуттям культурної винятковості та спільності історичної долі.

Історична пам'ять як колективна пам'ять можна розуміти двояко. З одного боку, це спогади великої кількості людей тих подій, у яких вони брали безпосередню участь. У цьому контексті можна говорити про «масову персональну пам'ять». З іншого – це принципи, які використовували національно свідомі індивіди для організації національної історії. Обидва ці типи певною мірою взаємопов'язані, оскільки досить часто в посткомуністичних країнах ЦСЄ, якими є, наприклад, Україна, Польща, через складний і суперечливий процес формування національної свідомості напередпокладеність змісту визначає принципи організації національної історії – і навпаки. Ці складності й суперечності зумовлені також соціокультурною ситуацією, у яку потрапили Україна та Республіка Польща після розвалу комуністичного табору.

У посткомуністичних країнах ЦСЄ дискурс стосовно історичної пам'яті надзвичайно актуальний, що перетворює його на чинник, який безпосередньо впливає на життя суспільств і значною мірою визначає характер політичних процесів. Важливість осмислення питань історичної пам'яті для цих країн пов'язана з утвердженням власної ідентичності та розв'язання питання т. зв. «перехідної (транзитної) справедливості». Останнє пов'язане із упровадженням програм перевірки й люстрації, обвинуваченням комуністичних лідерів, відкриттям секретних архівів для громадськості. Зазвичай є два основних підходи в ставленні країн ЦСЄ до свого комуністичного минулого: «пробачити й забути» або «переслідувати й карати» [16]. Загалом же специфіка розв'язання проблеми ставлення до проблеми комуністичного минулого й утвердження власної культурної ідентичності зумовлена складністю феномену історичної пам'яті й особливостями сучасної культурної ситуації [14, с. 360].

Системні трансформації останніх десятиліть докорінно змінили акценти в підходах до розуміння й вивчення історичної минушини в країнах, що були тісно пов'язані спільним комуністичним минулим. Тож на порядку денному новопосталих Польщі, України особливої актуальності набули питання вивчення спільної історії держав і націй, формування спільної колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності.

Ревізуючи всім відому тезу, що історія є «вчителькою життя», народів, нації, суспільним групам, зрештою, індивідуові, пропонують змиритися із множинністю «історичних правд», використання яких залежить від політичної та ідеологічної кон'юнктури, із селективно-вибірковим принципом привласнення «потрібних» чи «зручних» елементів арсеналу інформації про минуле за довільного, навіть свавільного нехтування тим, що «не вписується» в обрані схеми й орієнтації, заважає суб'єктивно витлумаченому, або корпоративно погодженому прагматизму [13, с. 5]. Тому, в цьому разі, на нашу думку, слід обмежитися твердою констатацією того, що висхідним моментом розроблення засад історичної пам'яті повинна бути строга, принципова науковість і чітке усвідомлення того, що історики та інші представники гуманітарної науки оперують знаннями, об'єктивність яких не викликає сумнівів і заперечень.

Слід визнати, що на момент постановня незалежних Польщі й України рівень патріотизму був досить низьким. Історичні пам'ятні місця, які мали б стати фундаментом формування нової ідентичності чи національної спільності, або замовчувалися, або взагалі були невідомі. Така фактична відсутність національної колективної пам'яті пов'язана з радянським етапом історичного розвитку. Тому логічно, що в національному середовищі і українців, і поляків розвивалося сильне, іноді навіть гіпертрофоване прагнення дати відповіді на багато складних питань історичного минулого, у багато чому спільного для українців та поляків.

Наприкінці ХХ ст. помітний сплеск наукового інтересу до історичної пам'яті, яка з художньої метафори поступово перетворюється на наукове поняття. Й. Рюзен вважає, що історична пам'ять як самостійна тема для досліджень виникла з постмодернівськими підходами в історії як нове джерело для творення історичного смислу. Вона розкрила нові можливості, закорінені у фундаментальній та універсальній функції пам'яті як засобу формування ідентичності й життєвого орієнтиру [12, с. 20].

Аналіз наукових і науково-публіцистичних текстів із проблем історичної пам'яті, які в останні десять років опубліковані на сторінках вітчизняних часописів, наукових журналів та ЗМІ засвідчує, що всім цим текстам притаманна дефініційна розмитість, яка часто межує з науковою неточністю й навіть некоректністю. Досить часто, ведучи мову про *історичну пам'ять*, автори вживають її як термінологічний синонім *національної пам'яті*, *соціальної пам'яті*, *історичного мислення*, *історичної свідомості*, *історичної культури*, *пам'яті поколінь* тощо.

Юлія Зерній звертає увагу на те, що непоодинокі приклади вільного тлумачення таких авторських термінологічних неологізмів, як «соціальні межі пам'яті» (М. Гальбваск), «культурна пам'ять» (Я. Ассман), «місця пам'яті» (П. Нора), «автобіографічна пам'ять» (Д. Робінсон), «гаряча і холодна пам'ять» (К. Леві-Строс), «пам'ять-звичка» (П. Коннертон), «мистецтво пам'яті» (Ф. Йейтс). Така ситуація актуалізує потребу в уточненні термінологічного апарату, що обслуговує науковий дискурс пам'яті передовсім самого поняття «історична пам'ять».

Складний комплекс гносеологічних, онтологічних, аксіологічних, антропологічних проблем, з якими пов'язано вивчення історичної пам'яті, зумовлює величезний діапазон її трактувань.

Оціночні судження варіюються в діапазоні від «просто вдалої метафори» до означення її як свідомо ретрансльованого знання про історичний досвід спільноти, структурної частини індивідуальної та колективної пам'яті, символічної репрезентації минувшини в контексті викликів сучасності [8, с. 19]. Найбільш лаконічне визначення історичної пам'яті запропонував американський історик А. Мегілл: «модус часового досвіду, сфокусований на минуле» [7, с. 105].

На думку А. Киридон, науковці артикулюють існування таких інтерпретаційних різновидів поняття *історична пам'ять*, як спосіб збереження й пам'ять трансляції минулого в епоху втрати традицій (звідси – винайдення традицій і впровадження місць пам'яті в сучасному суспільстві); індивідуальна пам'ять про минуле; колективна пам'ять про минуле, коли йдеться про певну групу осіб; соціальна пам'ять, якщо йдеться про суспільство; ідеологізована історія (здебільшого пов'язана з виникненням держави-нації); синонім історичної свідомості (пізнання); визначальний чинник національної ідентичності; канал передавання досвіду й відомостей про минуле, важливий складник самоідентифікації людини та соціальних груп [4, с. 112].

Російська дослідниця Л. Репіна пропонує розглядати історичну пам'ять як символічну репрезентацію історичного минулого й канал передачі досвіду та відомостей про минуле, важливий у складник самоідентифікації людини та соціальних груп. «Історична пам'ять – складний соціокультурний феномен, пов'язаний з осмисленням історичних подій та історичного досвіду (реального й / або уявного) та водночас як продукт маніпуляцій масовою свідомістю в політичних цілях» [10, с. 131].

Німецький історик і теоретик культури Й. Рюзен характеризує історичну пам'ять як дієвість культурно зумовленої й постійно актуалізованої інтерпретації минулого в орієнтирних межах

сучасного життя конкретних суб'єктів. У т. зв. «місцях пам'яті» минуле наповнюється змістом, стає живим рушієм культурної орієнтації й «зігрівальним вогнем історичної змістовності». Серед особливостей історичної пам'яті Й. Рюзен виділяє нормативну спрямованість і здатність тлумачити минуле за критеріями його корисності для сучасності, а також послаблювати тиск на колективну свідомість невідповідного та суперечливого досвіду. «Ідеться про те, що люди мусять пам'ятати, щоб знати, хто вони, і щоб організовувати своє життя за визначальними напрямками змін у часі» [11, с. 45–50].

На думку Н. Яковенко, історична пам'ять – усього лиш красива метафора. Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого (понад 100 років) – певне «колективне переживання», яке згуртовує спільноту... У цьому сенсі «історична пам'ять», по суті, тотожна міфам, оскільки вибирає з хаотичного плину суцього лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминувшість життя окремої людини [15, с. 34].

На сьогоднішній стан історичної пам'яті українського суспільства характеризується існуванням одночасно різних моделей пам'яті, які належать окремим групам населення (віковим, регіональним тощо). Не секрет, що існує декілька версій історичного розвитку України в суспільній свідомості. Особливо це стосується подій ХХ ст. і питань, пов'язаних зі становленням незалежної держави, трагічних, а отже травматичних для людської пам'яті подій: міжнаціональних конфліктів, депортацій, подій Другої світової війни. Даються різні оцінки не лише окремим фактам і подіям минулого, а також міжнаціональним відносинам, політиці радянської влади стосовно України. У дослідженнях багатьох вітчизняних істориків, політологів, філософів домінує територіальний принцип розділення історичних пам'ятей. Наприклад, І. Гірич і Ю. Шаповал вважають, що «існування різних історичних пам'ятей для різних регіонів України – причина роз'єднаності й поділу України на два головні регіони: української європейської та радянсько-російської євразійської орієнтації» [9].

На думку В. Артюха, в Україні простежується накладання трьох основних типів історичної пам'яті: української, російської і комуністичної [1]. У цьому разі відсутня узгодженість у трактуванні одних і тих же подій, більше того, ідеться про конфлікт (хоча все ж можна стверджувати, що тенденція до солідаризації існує між комуністичною й російською моделями в боротьбі проти української). Найгірше те, що ці конкретні моделі історичної пам'яті існують не лише на рівні суспільної свідомості, а й індивідуальної. В. Артюх наголошує, що «нація може вважати себе сформованою, коли у переважній більшості населення країни сформовано ототожнення з цією нацією в минулому, теперішньому і майбутньому. Складовою такого ототожнення з цією однією нацією є, відповідно, одна модель пам'яті, яка формує у свідомості окремої людини позитивне сприйняття цієї однієї нації» [2].

Аналіз багатьох наукових концепцій знаних у світі науковців привів нас до висновку, що приведення тлумачення поняття історична пам'ять до єдиного, спільного знаменника, видається не просто проблематичним, а й до певної міри непродуктивним. Широта діапазону інтерпретацій поняття, закладення, доволі, різного змісту в поняття історична пам'ять у дискурсах різних дисциплін, широта смислових контекстів унеможлиблює дати однозначне визначення цьому складному й багатогранному суспільному феномену.

Окрім того, не можна не враховувати й той факт, що зміст поняття *історична пам'ять* еволюціонує в часі й піддається впливам та корекції з боку ідеологічних і філософських доктрин. Викладений вище аналіз генези проблеми дасть змогу простежити трансформації, які зазнало це поняття в часі.

Хто ж є головними суб'єктами історичної пам'яті? Передовсім це національні спільноти (соціуми, колективи), а також індивіди. Щоправда, стосовно останніх варто зазначити, що їх пам'ять, поза всяким сумнівом, детермінована соціальними чинниками. Диференціація понять *індивідуальна історична пам'ять*, *колективна історична пам'ять* як окремих, але, водночас, тісно пов'язаних між собою, на нашу думку, виправдана. Також варто зазначити, що механізми формування цих двох категорій пам'яті суттєво різняться.

Строкатий і неоднозначний світовий досвід переконує: консолідація громадян навколо інтерпретації минулого ймовірна лише в стабільних соціумах з односпрямованими цілісними настановами. У розколотих, поляризованих суспільствах простір історичної пам'яті – суцільна зона імпровізацій і пов'язаних із ним конфліктів. Історичний факт як діяльність й історичний факт, як атрибут пізнання в принципі – доволі різні феномени. Уже саме по собі пізнання відтворює лише невелику частину реальності й «на ходу» сортує інформацію, що опиняється в полі зору. Та й узагалі в історії марно шукати універсальну, прийнятну для всіх *істину*. Надто щільно переплітаються в ній різні інтереси, амбіції [8, с. 23]. Тому в народів, суспільних груп, та індивідів існує, т. зв. «своя правда», а отже – «своя історична пам'ять».

Як уважає Л. Нагорна, наближення до секретів історичної пам'яті здатне забезпечити звернення до її дискурсивного складника. Адже історична пам'ять – це насамперед мовномисленнева система, яка цілком підпадає під поняття дискурсу і, своєю чергою, уходить у систему різних дискурсів – наукових, культурних, політичних та ін. Головне в осмисленні дискурсивної взаємодії – усвідомлення формотворчої ролі дискурсу. Останній – потужний чинник впливу на домінуючу груповому чи особистісному рівні систему уявлень і вже тому вважається таким, що не лише відбиває та роз'яснює, а й творить суспільні контексти і процеси [6, с. 122].

Постає запитання: а що ж може дати рамкове застосування концепту дискурсу під час дослідження та аналізу механізмів історичної пам'яті? Найперше – уникнення небезпечного прагнення до однозначності, адже історична пам'ять – величина перемінна, яка повністю залежить від колективно-суспільного та індивідуального досвіду та від прагматичних, утилітарних цілей «забування чи пригадування». За Ю. Лотманом, будь-який текст виступає не лише генератором нових смислів, а й конденсатором культурної пам'яті. «Текст має здатність зберігати пам'ять про свої попередні контексти. Без цього історична наука була б неможлива, оскільки культура (й ширше – картина життя попередніх епох) доходить до нас переважно у фрагментах» [5, с. 21].

Висновки. Сьогодні, в умовах інформаційного суспільства, коли віртуальний простір Інтернету згаджує, а інколи й нівелює межі між історією як минулим і сучасністю, як передтечею майбутнього, коли людина отримала небачену досі свободу в інтерпретуванні текстів історичну пам'ять як таку неможливо розглядати поза дискурсом.

Щодо впливу наукових дискурсів на суспільну свідомість, то із цього приводу не може бути однозначної оцінки, оскільки тут є свої позитиви та негативи. Зокрема, у будь-якому дискурсі досить багато «підводних каменів», і залежать вони не так від обставин місця й часу, як від зв'язку автора з тією чи тією науковою школою чи напрямом, а отже – від тієї методології й системи оцінок, яку він свідомо чи підсвідомо обирає. Сформовані на такій основі ментальні стереотипи слугують виразними демаркаційними лініями, що робить наукові дискурси конфронтаційними за самою своєю суттю [8, с. 36–37].

Джерела та література:

1. Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті. / В. Артюх. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoslavyya.sumy.ua>.
2. Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій / В. Артюх. – [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.soippo.-narod.ru/documents/kouf>.
3. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Л. Зашкільняк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : – <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/810Zashkilniak.pdf>
4. Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання / А. М. Киридон // Україна Європа світ. – Вип. 3: Міжнародний випуск наукових праць. Сер. : Історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвель. – Тернопіль : Вид-во ТИПУ ім. В. Гнатюка, 2009.
5. Лотман Ю. М. Внутрішні світи / Ю. М. Лотман. – М. : [б. в.], 1996.
6. Малахов В. С. Национализм как политическая идеология. – М. : [б. в.], 2010.
7. Мегилл А. Историческая эпистемология / А. Мегилл. – М. : [б. в.], 2009.
8. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012.
9. Наумова І. Б. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українських дослідженнях: дефініції, функції, конструкції / І. Б. Наумова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stationline.org.ua/histori/107/30031>.
10. Репина Л. Концепции социальной и культурной памяти в современной историографии. Феномен прошлого / отв. ред. И. Савельева, А. Полетаев. – М. : ГУ ВШЭ, 2005.
11. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Й. Рюзен. – Львів, 2010.
12. Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории (некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти) / Й. Рюзен // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Вип. 7. – 2001. – С. 8–26.
13. Солдатенко В. Ф. Про культуру національної пам'яті (на прикладі ставлення до історії революцій) / В. Ф. Солдатенко // Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. – Вип. 2. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети»», 2012.
14. Шевчук Д. М. Герменевтика історичної пам'яті / Д. М. Шевчук // Актуальні проблеми духовності : зб. наук. пр. – Вип. 10. – Кривий Ріг : [б. в.], 2009.
15. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007.
16. Stan L. The Politics of Memory in Post-Communist Europe: A Comparative Analysis. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.celat.ulaval.ca/histoire.memorire/B2006/Stan.pdf>

УДК 323.39(4)(091)«1948/1953»

Леся Шваб**Репресивні й люстраційні практики щодо єврейських керівних еліт Центрально-Східної Європи: 1948 – 1953 рр.**

У статті йдеться про антисемітські чистки в комуністичних партіях країн Центрально-Східної Європи після низки державних переворотів 1948 р. і боротьби з тітоїзмом, які вчинили місцеві комуністичні еліти й військові радники Кремля. Наголошено на відмінностях у практиках чисток у країнах, приміром у Чехословаччині та Польщі, пов'язаних із бруталною боротьбою за владу серед амбіційних і небезпечних осіб, спонуканих сталінським інтриганством.

Ключові слова: сіоністи, антисемітизм, Сталін, чистки.

Шваб Леся. Репресивные и люстрационные практики относительно еврейских руководящих элит Центрально-Восточной Европы (1948–1953) В статье речь идет об антисемитских чистках в коммунистических партиях Центрально-Восточной Европы после серии государственных переворотов 1948 г. и борьбы с титоизмом, устроенных местными коммунистическими элитами и военными советниками Кремля. Указано на отличия в практике чисток, например Чехословакии и Польши, и связывает их с борьбой за власть среди амбициозных и опасных лиц, подогретых сталинским интриганством.

Ключевые слова: сионисты, антисемитизм, Сталин, чистки.

Shvab Lesy. Repressive and Lustration Practices of Jewish Leading Elite in Central-Eastern Europe (1948–1953). The article is devoted to anti-Semitic cleaning among communist parties in the countries of Central-Eastern Europe after a range of national revolutions in 1948 and struggle with Titoism, organized by local communist elites and Kremlin military counsellors. The author finds out the differences in the practices of cleaning in countries, such as Czechoslovakia and Poland and connects them with rude struggle to get power among ambitious and dangerous individuals, inspired by Stalin intrigue.

Key words: Zionists, anti-Semitism, Stalin, cleaning.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Проводячи радянізацію Східної Європи після Другої світової війни, Радянський Союз поступово запроваджував у залежних від нього країнах монополію комуністичної влади, витісняючи із суспільної сфери більш чи менш самостійні політичні сили. Ставлення до сіоністів у Східній Європі в перші повоєнні роки було терпимим. У кожній країні діяли національні єврейські, а також сіоністські організації. Активно функціонував, приміром, Центральний комітет євреїв Польщі, який очолював А. Берман, брат члена політбюро ЦК ПЗПР¹ Я. Бермана. З 1948 р. чеський уряд мав тісні контакти із сіоністами, постачаючи в Ізраїль зброю. Від військових сил Чехословаччини військову допомогу Ізраїлю координував заступник міністра національної оборони Б. Райцин. Завідувач міжнародного відділу ЦК Комуністичної партії Чехословаччини Б. Геміндер займався комплектацією транспорту з озброєнням, а також формував для відправлення спочатку в Палестину, а потім в Ізраїль військових груп із числа євреїв-добровольців. Б. Геміндер походив із єврейсько-німецької сім'ї, у молоді роки належав до сіоністської групи «Біло-блакитні». Одразу після окупації Чехословаччини 1939 р. приїхав у Радянський Союз і працював там керівником інформаційної служби виконкому Комінтерну. Після закінчення війни повернувся в Чехословаччину, став активним провідником радянської політики в цій країні. Є дані, що першою скрипкою в лютневих подіях 1948 р., коли комуністи захопили всю повноту влади, був саме Б. Геміндер, який виконував прямі вказівки Москви, а не К. Готвальд. Він же через свого помічника Штамбергера керував справами Товариства друзів Ізраїлю (він же й створював Товариство). Товариство мало свій власний фонд, який фінансував постачання зброї в Ізраїль. Головою цього Товариства був К. Крайнбіх, чехословацький посол у Москві. У зв'язці з ними працював посол Чехословаччини в Ізраїлі Е. Гольдштюкер, який, приміром, 24 травня 1950 р. інформував радянського посланця в Тель-Авіві П. І. Єршова про те, що ізраїльське керівництво через нього намагається з'ясувати можливості закупляти в кредит чехословацьку зброю – танки, літаки, артилерію [9, с. 179].

З 1949 р. ситуація почала змінюватися. У травні, покидаючи СРСР, Г. Меїр заявила, що під тиском Радянського Союзу, в Чехословаччині, Болгарії, Польщі й особливо в Румунії й Угорщині, влада перешкоджає виїздові євреїв в Ізраїль. На кінець 1948 р. в країнах Центрально-Східної Європи мешкало близько 700 тис. євреїв: у Югославії – 8 тис., Болгарії – 35 – 40 тис., Польщі – 70 – 80 тис., Угорщині – 200 тис., Румунії – 350 тис. [9, с. 439]. І справді, спочатку в Польщі, а згодом в інших

© Шваб Л., 2016

¹ ПЗПР – Польська з'єднана робітничка партія

країнах «народної демократії», почали зачиняти «палестайн офіси», котрі займалися еміграцією євреїв у Ізраїль, та інші сіоністські організації. Під приводом боротьби зі західним шпіонажем, було розпущено Угорський союз сіоністів, у лавах якого числилося 40 тис. осіб, заборонено сіоністські центри в Румунії. На початку грудня уряд Ізраїлю, протестуючи проти гонінь на сіоністів, відкликав з Румунії свого посланця Р. Рубіна, а з Угорщини – першого секретаря дипломатичної місії. Еміграція євреїв зі Східної Європи тривала, чому активно сприяли місцеві відділення «Джойнта» (Джойнт дістріб'юшн коміті – Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт»). Тільки з весни 1952 р., коли керівництво СРСР зробило висновок, що «політика Ізраїлю залежить від державного департаменту США й підпорядкована американському диктату», Москва прийняла рішення про зупинення еміграції східноєвропейських євреїв в Ізраїль і припинення підтримки Ізраїлю в ООН [9, с. 353–354].

Головний бій міжнародному сіонізму – злісному ворогові Радянського Союзу, який був оголошений Москвою активним посібником імперіалістичного табору підпалювачів нової війни на чолі із США, Сталін дав у Чехословаччині. Такий вибір, вочевидь, визначила та обставина, що Чехословаччина мала найбільш потужний економічний потенціал серед країн Східної Європи й була тісно інтегрована в західноєвропейську культуру, що не могло не хвилювати Сталіна, навіть після того, як на початку 1948 р. чехословацький уряд став повністю комуністичний. Не останню роль зіграв і той факт, що єврейство Чехословаччини значною мірою було германізованим, і тому в буденній свідомості решти населення невільно асоціювалося з учорашнім ворогом нації – німцями. Тому Сталін міг розраховувати на активну чи пасивну підтримку антисемітської акції неєвреями Чехословаччини. Чехословаччина здалася своєму «другові й визволителю» Сталінові останньою.

Роль детонатора, підкладеного під сіоністів у Чехословаччині, Москва доручила керівникові сусідньої Угорщини Матяшові Ракоші (Роту), який очолював ЦК партії трудящих цієї країни. У цьому виборі відсутня випадковість. Один із членів тодішнього угорського кабінету міністрів назвав М. Ракоші найбільш хитромудрою людиною, яку йому коли-небудь доводилося зустрічати. Його особисті й політичні риси шліфувалися в сталінській школі комуністичних кадрів – Комінтерні. Проте він не був бездумним виконавцем чужої волі, добре знайомий із практикою інтриг Кремля, часто припускався відхилень. М. Ракоші добре знав про антисемітизм у радянському партійно-державному апараті 1948–1953 рр., а оскільки сам був євреєм, як і М. Фаркаш, Й. Ревай, Е. Герьо, Г. Петер та інші з його найближчого оточення, що недавно повернулися з Москви, то, аби відвести підозри від себе, зарання, ще в травні 1945 р., повідомив Москву про масове поповнення євреями рядів компартії Угорщини. Мотивував цей факт пропагандою ворожих буржуазних сил, які поширювали чутки про те, що угорська компартія (із червня 1948 р. – Угорська партія трудящих) – це «єврейська фашистська партія» і, що повторюється 1919 р., коли уряд й адміністрація Б. Куна складалася суто з євреїв [7, с. 185] (тридцять два із сорока п'яти комісарів на чолі з Б. Куном були євреями [11, с. 501]). Його самого та його найближчих трьох соратників – Герьо, Фаркаша, Ревай – у певному сенсі врятував їхній статус «москвичів». Узагалі той факт, що в розпал одержимості Сталіна антисемітизмом, єврейський квартет (Ракоші, Герьо, Фаркаш, Ревай) здатний був учинити чистку – процес над Л. Райком і групою його товаришів – указують на те, що М. Ракоші добре засвоїв улюблений афоризм радянського диктатора: щоб правильно керувати, треба вміти передбачити.

Л. Райк, комуніст із 1931 р., ветеран громадянської війни, провідний угорський комуніст-«підпільник» у роки Другої світової війни, заарештований 1944 р., повернувся до Угорщини з німецького концентраційного табору в травні 1945 р. й одразу був обраний до політбюро комуністичної партії на пост заступника генерального секретаря, а також главою ключової будапештської партійної організації і значився п'ятим у партійній ієрархії після «москвичів»-євреїв. Л. Райк виступив за швидке й повне захоплення влади комуністами 1945–1947 рр. але був зупинений Сталіним, який в Угорщині й Чехословаччині не дотримувався духу доби коаліції, щоб передчасно не викликати тривогу в британців і американців [8, с. 166]. Отже, невдалий вибір часу Л. Райком вивів його поза рамки пріоритетів Москви, й невдовзі його звинуватили в тітоїзмі¹. Довершив справу М. Ракоші з однодумцями: Л. Райка арештували в червні 1949 р., влаштували над ним суд і повісили 15 жовтня 1949 р.² Характерними рисами процесу були звичайні домисли, брехливість, параноя й деградація. Підсудні,

¹ Л. Райка звинуватили в плануванні державного перевороту разом із міністром внутрішніх справ Югославії А. Ранковичем під його візиту в Угорщину в жовтні 1948 р. У Радянському Союзі А. Ранковича вважали сіонофілом за його неодноразові висловлювання на підтримку Ізраїлю й переселення туди європейських євреїв. Ці обставини в значною мірою й визначили трагічний фінал «справи», спровоковані М. Ракоші.

² Арешт Л. Райка був узгоджений із Москвою.

скажімо, визнали, що тривалий час як зрадники служили фашистсько-німецькому синдикатові Горті-Гімmlера-Даллеа-Тіто. На додаток вони потягнули за собою на публічну лаву підсудних партійних функціонерів нижчого рівня. Отже, загалом 2 тис. комуністів було страчено, 150 тис. – ув'язнено, 350 тис. виключено з партії – комуністичних кадрів, серед яких переважали «місцеві підпільники» воєнного часу, «західники», ветерани громадянської війни в Іспанії, колишні соціал-демократи та старший військовий персонал. М. Ракоші фактично знищив комуністів за п'ять років більше, ніж М. Горті за двадцять п'ять [8, с. 167]. Отже, ліквідувавши Л. Райка, М. Ракоші вибив можливу точку опори в новому курсі Сталіна.

У середині червня 1949 р. той же М. Ракоші, прибувши в Чехословаччину, передав К. Готвальду список, у якому були вказані прізвища 43 вищих чехословацьких чиновників, разом із двома членами політбюро Комуністичної партії Чехословаччини, які фігурували в свідченнях угорських «заколотників» як англо-американські диверсанти. Утім у Празі не поспішали наслідувати угорських товаришів. Тоді на початку вересня з такою ж місією в Прагу прибув брат М. Ракоші З. Біро, який пізніше розповів, що у відповідь на його вмовляння знищити «п'яту колону» у своєму оточенні, К. Готвальд зреагував із неприхованим роздратування, сказавши, що «старі заслужені діячі партії не можуть стати диверсантами» [5, с. 122]. К. Готвальд вдруге відмовився від послуг Москви. Перше – 1948 р., коли Сталін пропонував для опанування повноти влади задіяти радянську армію. Після того, як народний суд Будапешта приговорив Л. Райка й чотирьох інших бувших угорських керівників до смертної кари, чехословацька верхівка далася на вмовляння. У жовтні на прохання К. Готвальда в Прагу на декілька місяців як радник Міністерства державної безпеки приїхали М. Т. Ліхачов і В. Є. Макаров, які до цього часу перебували в Будапешті й брали участь у фабрикації справи Л. Райка.

Саме в цей час у діяльності радянських спецслужб змінилися пріоритети: полювання за агентами Броз Тіто відійшла на задній план, натомість його заступила боротьба із сіонізмом у Східній Європі. У березні 1950 р., коли заступник голови Комітету інформації В. О. Зорін, який у 1945–1947 рр. був послом у Празі, звернув увагу Суслєва на те, що органи держбезпеки Чехословаччини «не вели серйозної боротьби з сіоністським підпіллям й не здійснили своєчасного агентурного розпрацювання ізраїльської місії», що, як він уважав, сприяло виїздові в Ізраїль усіх охочих євреїв [5, с. 51]. Для укріплення, у тому числі й антисіоністського напрямку в діяльності чехословацьких спецслужб, 14 червня, відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б), в Прагу для постійної роботи відряджено групу контрозвідників на чолі з полковником В. А. Боярським. Незадовго після прибуття В. А. Боярський домігся від К. Готвальда згоди на створення в структурі місцевої держбезпеки спеціального сіоністського відділення. А 21 грудня «на прохання» генерального секретаря КПЧ Р. Сланського¹ Москва скерувала ще чотирьох радників МДБ СРСР для «надання допомоги міністерству державної безпеки Чехословаччини». Як наслідок, уже на межі 1950–1951 рр. відбулася перша хвиля масштабних арештів високих чехословацьких функціонерів, серед яких було немало євреїв: перший секретар Брненського обкому О. Шлінг, заступник міністра національної оборони Б. Райцин та ін. До весни з арештованих витиснули компромат на Р. Сланського й Б. Геміндера. Але Сталін не поспішав вирішити їх долю. Вочевидь, радянський диктатор прагматично вирішив тоді, що перш ніж віддати Р. Сланського на розправу Молоху антисемітської кампанії в Східній Європі, його можна було ще використати. Тим більше, як могли переконатися в Кремлі, Р. Сланський ще не вичерпав свого пропагандистського ресурсу: в лютому він опублікував у «Більшовику» статтю, у якій закликав «викривати й знешкоджувати ворожу агентуру, очищати партію від підривних, шкідливих і чужих елементів, виховувати членів партії в дусі революційної пильності... зрощувати ідеологічний рівень комуністів до такої висоти, щоб вони могли викривати будь-яке буржуазно-націоналістичне відхилення, щоб вони були

¹ Рудольф Сланський – генеральний секретар чехословацької комуністичної партії з 1945 р. Професійний комуністичний функціонер із часів своєї юності, «москвич» (під час війни скинутий парашутом на територію повсталі Словаччини у вересні 1944 р.), діловий, холоднокровний, не дуже метикований, підозріливий, поважний (хоч у партії його й не любили), за національність єврей, він багатьма вважався політично відданим більш товариському, популярному, простацькому пролетареві і за національність чехові, голові партії (і після червня 1948 р. президенту держави) К. Готвальду, з яким пережив немало у зрадливій долі професійного комуніста, включаючи воєнні роки в Радянському Союзі. З узяттям влади комуністами в лютому 1948 р. особиста влада Р. Сланського також зросла, поширилася від секретаріату партії до її контрольної комісії і кадрового підрозділу, а через це і до більшості органів державної безпеки та державного управління. Він і скористався своєю владою, щоб провести після лютого остаточну зачистку, причому з такою жорстокістю і терором, що його несподівана опала влітку 1951 р. широко, хоч і передчасно, була сприйнята як сигнал до поміркованості і законності [8, с. 164].

нешадні до всіх відхилень від марксистсько-ленінської лінії...» [4, с. 184]. У тексті чується фатальне бажання вислужитися перед палачем, виказавши відданість служінню соціалістичній батьківщині. Інший бік співробітництва Р. Сланського з Кремлем відтворений в одній із записок А. Вишинського Г. Маленкову, яка повідомляла, що 14 березня 1951 р. на дипломатичному прийомі генеральний консул СРСР в Братиславі П. П. Разиграєв у нетверезому стані заявив міністрові закордонних справ Чехословаччини В. Широкому: «Вілем, який ти міністр, ти довірений Сталіна» [4, с. 184]. Далі в тексті описано, як захмілілий дипломат, упереміш з нецензурною лайкою, розповідав, хто із чехословацького керівництва постійно інформує радянське посольство в Празі, й назвав Р. Сланського, Б. Геміндера та ін. Відразу ж після цього П. П. Разиграєва відкликано в Москву [4, с. 184].

Те, що справа Р. Сланського відтермінувалася, вочевидь пов'язано зі справою В. С. Абакумова та його креатурами в МДБ, яку розпрацював Г. Маленков і яку схвалив Сталін. Саме в червні, коли В. С. Абакумова змістили з посади й арештували, Сталін оцінив компромат на Р. Сланського, здобувий В. А. Боярським, ставленником В. С. Абакумова, як «недостойний» і такий, що не дає «підстав для обвинувачення», а самого В. А. Боярського вважав за необхідне усунути від розслідування антидержавної змови в Чехословаччині через «недостатньо серйозне відношення до цієї справи» [2, с. 418–419]. У результаті розслідування діяльності тепер уже В. А. Боярського в Чехословаччині, було встановлено, що він те тільки припускався грубих помилок, а й був особою нечистою на руку. 2 листопада, рішенням ЦК, В. А. Боярського відкликано в Москву, де, після прибуття, понижено до звання підполковника [3, с. 151–154].

У цей же день новим керівником групи радників МДБ у Чехословаччині було призначено полковника О. Д. Бесчастного, який раніше очолював Сталінградське управління держбезпеки. Йому довірено поставити крапку в політичній кар'єрі Р. Сланського. 23 листопада він, за наказом Сталіна, переданому К. Готвальду через А. І. Мікоя, який акурат приїхав у Прагу, був арештований за звинуваченням у керівництві «змовницьким антидержавним центром». Через рік у Празі відбувся публічний процес, на якому Сланського, Геміндера й ще 12 їх «поплічників» затаврували як покровителів сіоністів. 3 грудня 1952 р. всіх ув'язнених, окрім трьох, засудили до смертної кари через повішення. К. Готвальд про цю страшну подію на загальнодержавній конференції сказав: «Протягом слідства й під час процесу над антидержавницьким змовницьким центром було виявлено новий канал, через який зрада і шпигунство проникають у комуністичну партію. Це – сіонізм» [1, с. 169].

У інших країнах Центрально-Східної Європи, за наказом Москви, відбулися антиєврейські чистки, але різною мірою насиченості. У Румунії, приміром, 1952 р. зі складу політбюро й ЦК партії вивели, а пізніше утримували під домашнім арештом міністра закордонних справ А. Паукер. Анна Паукер (уроджена Хана Рабінсон) – дружина розстріляного 1937 р. Сталіним комінтернівця М. Паукера, дочка ізраїльського раввина, яку в жовтні 1949 р. Бен-Гуріон на зібранні актива МАПАЙ звинуватив у руйнуванні єврейської общини в її країні й що для неї будь-який єврей – фашист [11, с. 504].

На початку 1953 р. у Східній Німеччині так і не відбулося суду над тамтешніми євреями-сіоністами.

Щодо Польщі й Угорщини, то в цих країнах Сталін куди більше боявся націоналізму корінного населення, який зростав на вираженій антиросійській і антирадянській налаштованості, ніж загрози сіоністів (угорці, попри те, були союзниками Німеччини у війні). Антиєврейські люстрації керівних еліт там якщо й проводили, то в дуже обмеженою мірою. Завдяки цій тактиці радянського диктатора в тій же Польщі продовжували займати свої керівні партійно-державні посади Я. Берман, Х. Мінц, Р. Замбровський та інші євреї. У цьому випадку Сталін заради укріплення західного рубежу своєї імперії зумів опанувати власну юдофобію, хоча деякі польські керівники й провокували його на антиєврейську чистку в їх країні. В. Гомулка, генеральний секретар Польської робітничої партії, виждавши, доки в СРСР почнуть громити єврейських націоналістів, 14 грудня скерував Сталінові лист, у якому писав: «Особовий склад керівних ланок державного й партійного апарату, з національної точки зору, по-моєму, створює перешкоду, яка утруднює поширення нашої бази... Можна й на мене покласти відповідальність за високий відсоток євреїв в керівному державному й партійному апараті, але основна провина ледає на товаришів євреїв... На підставі тривалих спостережень можна переконливо заявити, що частина єврейських товаришів не почувають пов'язаності з польським народом... і польським робітничим класом, або ж займають позицію, яку можна назвати національним нігілізмом» [10, с. 274–275]. Водночас кількома місяцями раніше, як конкурент Б. Бєрута, сам був усунутий від влади на пленумі ЦК партії (серпень – вересень 1948 р.), а перший арештантський аркуш, з указаними на ньому прізвищами поляків В. Леховіча і П. Ярошевіча¹,

¹ Обидва були агентами НКВС, шпигунами в структурах підпілля.

укладали євреї Б. Берут, Я. Берман, Г. Мінц за підтримки Ст. Радкевіча й Р. Ромковського, чи ще когось із безпеки й Головного управління інформації [13, с. 117]. Обидва арештанти були особами другорядними, порівняно, приміром, з албанцем Кочі Дзодзе, колишнім членом політбюро, міністром внутрішніх справ, шефом «Сігурімі» (таємна політична поліція в Албанії – Директорат державної безпеки). Тому на початку 1949 р. Б. Берут узявся до роботи. Його тактика «не арештовувати, а поступово усувати з важливих посад так, щоб у слушний момент закінчити справу арештом», послові СРСР у Польщі тов. В. З. Лебедеву видавалася слушною, про що він повідомляв Москві. У справах Польщі в посола В. З. Лебедев взяли гору фобії польського націоналізму над антисемітськими стереотипами. Польським націоналістом, як він уважав, був Ст. Радкевіч (хоча й євреї), зате в МДБ, «почавши від віцеміністрів, немає ані жодного поляка. Самі лише жида» [13, с. 122]. Що, зрештою, не було цілковитою неправдою. Наголошував також, спираючися на розмови з Є. Борейшою, єврейське походження Р. Замбровського чи Я. Бермана. Але в Кремлі мало переймалися тривогами товариша посла, хоча й не відкликали його з посади, а, по суті, В. З. Лебедев, прямо називав ворогами осіб найвищого партійного керівництва, якби й не було «братньої партії».

Хоча тихцем, але досить широко говорилося, що В. Гомулка та його група були поляками й хоч «москвичі» вчинили чистку поляків єврейського походження, у Польщі жодна зі сторін не демонструвала відвертого антисемітизму. Геть інший вигляд мала, як описувалося вище, ця справа в Чехословаччині. Другою визначальною відмінністю є те, що причиною польської чистки були реальні розходження з важливих політичних проблем, а чеська стала брутальною боротьбою за владу серед амбіційних і небезпечних осіб, і, спонукана сталінським інтриганством, досягла істеричної гостроти. І, нарешті, результатом чистки в Чехословаччині було набагато більше смертей, ніж у Польщі. А все тому, що Сталін розглядав Польщу виходячи зі стратегічних, демографічних, історичних й економічних причин як свого найбільш важливого й найбільш важкого партнера-клієнта. Тому ретельно корегував свою брутальність відносно поляків, утім і євреїв, хоча література часто поширює й інший погляд на цю проблему, приміром, що Польща зазнала більших репресій одразу після війни, ніж інші визволені країни Центрально-Східної Європи, але її треба інтерпретувати як хибну.

Джерела та література

1. Адибеков Г. М. Коминформ и послевоенная Европа. 1947 – 1956 гг. / Г. М. Адибеков. – М. : Россия молодая ; АИРО-XX, 1994. – 238 с.
2. Мурашко Г. П. Дело Сланского (Вступительная статья Г. П. Мурашко) // Вопр. истории. – 1997. – № 3. – С. 6–42.
3. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 17, оп. 119, спр. 717.
4. РГАСПИ, ф. 17, оп. 119, спр. 582.
5. РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, спр. 86.
6. РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, спр. 1362.
7. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Дж. Ротшильд. – К. : Мегатайтп, 2001. – 496 с.
8. Ротшильд Д. Повернення до різноманітності. Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / Л. Ротшильд, Н. М. Вінгфілд. – К. : Мегатайтп, 2004. – 382 с.
9. Советско-израильские отношения. Сборник документов / Издание подготовлено министерствами иностранных дел Российской Федерации и Государства Израиль. – М. : Междунар. отношения, 2000. – Т. 1 : 1941 – 1953. – Кн. 2 : Май 1949 – 1953. – 560 с.
10. СССР и Польша. Механизмы подчинения. 1944 – 1949 : сб. документов / под ред. Г. А. Бордюгова и Г. Ф. Матвеева. – М. : ИРО-XX, 1995. – 381 с.
11. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко. – М. : Междунар. отношения, 2003. – 784 с.
12. Эндрю К., Гордиевский О. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачова / К. Эндрю, О. Гордиевский. – М. : NONA BENE, 1992. – 544 с.
13. Paczkowski A. Trzy twarze Józefa Światły. Przyczynek do historii komunizmu w Polsce / A. Paczkowski. – Kraków : Wydawnictwo: Prószyński i S-ka, 2009. – 264 с.

Відомості про авторів

- Бондаренко Геннадій** – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Бондарчук Ірина** – заступник директора з виховної роботи ЗОШ № 25 м. Луцька.
- Бундак Олена** – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна», доцент кафедри соціальної роботи та гуманітарних наук.
- Галан Ольга** – викладач суспільних дисциплін Луцького педагогічного коледжу.
- Дем'янюк Олександр** – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Луцького інституту розвитку людини університету «Україна».
- Денисюк Василь** – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Дмитренко Алла** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Дяченко Вікторія** – студентка Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
- Євтушок Євгенія** – заступник директора Волинської державної обласної універсальної бібліотеки імені Олени Пчілки.
- Калішук Оксана** – доктор історичних наук, професор кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Ключук Юлія** – аспірант, магістр історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Комзюк Віра** – завідувач Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, заслужений працівник культури України.
- Кравець Анатолій** – викладач-методист кафедри суспільних дисциплін Луцького педагогічного коледжу.
- Лашук Людмила** – учитель історії ЗОШ № 25 м. Луцька.
- Марчук Сергій** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри психолого-педагогічних дисциплін Луцького педагогічного коледжу.
- Петрович Валентина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Півницький Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Понагайба Алла** – завідувач відділу краєзнавчої роботи Волинська ДОУНБ імені Олени Пчілки.
- Садова Лариса** – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Стрільчук Людмила** – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Трофімук-Кирилова Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Фульмес Владислав** – методист з наукової роботи Волинської православної богословської академії.
- Хитрик Дмитро** – студент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Цап Микола, протоієрей** – викладач, завідувач кафедри церковної історії Волинської православної богословської академії.
- Чибирак Світлана** – кандидат історичних наук, завідувач Музею етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки.
- Шабала Ярослав** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Шабала Богдан** – студент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
- Шваб Леся** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Шинкар С.** – випускник Волинського державного університету імені Лесі Українки.